

БАБУСЯ

Божена Немцова

Божена Немцова

БАБУСЯ

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

BIBLIOTÉKA SVĚTOVÉ KLASIKY

Božena Němcová

BABIČKA

OBRAZY VENKOVSKÉHO ŽIVOTA

Státní nakladatelství
KRÁSNÉ LITERATURY
Kijev - 1962

Божена Немцова

БАБУСЯ

КАРТИНИ СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

Переклад з чеської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ-1962.

Повість «Бабуся» — перлина чехословацької класики, один з найкращих творів видатного майстра художнього слова Божени Немцовой, вся творчість якої, за словами Клементя Готвальда, була «гарячим уславленням народу, його генія...»

В основу твору Немцова поклала спогади про своє дитинство. Майже з документальною точністю описує вона рідні місця, малює образи милих її серцю людей: бабусі, батька, мірошника, красуні Вікторки та ін. Під пером талановитої письменниці ці спогади набули широкого соціального узагальнення.

Написана в похмуру епоху реакції, повість «Бабуся» прозвучала рішучим протестом проти соціального й національного гноблення. Головна сила суспільства — народ, стверджує письменниця, і йому належить майбутнє.

Переклала
АЛЛА БАГМУТ

Перекладено за виданням:
Božena Němcová. Babička. Knižovna klasiků.
Státní nakladatelství krásné literatury,
hudby a umění. Praha, 1953.

ВИСОКОБЛАГОРОДНІЙ ПАНІ, -
ГРАФІНІ ЕЛЕОНОРІ КОУНІЦ, УРОДЖЕНІЙ
ГРАФІНІ ВОРАЧИЦЬКІЙ З ПАБЕНІЦ, УДО-
СТОЄНІЙ ОРДЕНА ЗІРЧАСТОГО ХРЕСТА,
ЧЛЕНУ БАГАТЬОХ ДОБРОДІЙНИХ ТОВА-
РИСТВ ТА ІН

З ГЛИБОКОЮ ПОШАНОЮ ПРИСВЯЧУЄ
БОЖЕНА НЕМЦОВА.

Високоблагородна пані!

*Проводжаючи з дому дорогу нашому серцю
людину, ми, за звичаєм, благословляємо її.*

*Так і я, посилаючи у світ дитя — звичайні-
сіньке дитя своєї фантазії, — благословляю його,
ставлячи на чолі ім'я, здавна шановане і любе
народу, ім'я, котре зараз поважають як ім'я
нашої благодійниці, що підтримує все добре й
прекрасне, — Ваше ім'я, шляхетна пані!*

*Кращого благословення для нього я не можу
й придумати.*

Daraus siehst du, daß die Armen nicht so ganz elend sind, wie wir uns denken. Sie haben wirklich mehr Paradies, als wir uns einbilden und selbst besitzen!

(Gutzkow, Ritter vom Geiste) ¹

Давним-давно це було, як я востанне дивилась на те миле спокійне обличчя, цілувала бліді зморшкуваті щоки, заглядала в сині очі, у котрих світилося стільки доброти й любові; давно це було, як мене востаннє благословляли її старечі руки! Нема вже доброї старенької! Давно спочиває вона у сирій землі!

Та для мене вона не вмерла! Образ її залишився у моїй душі в усій своїй яскравості, і, поки я дихаю, він житиме в моєму серці! Мила бабусю, я б не так прославила тебе, коли б мистецьки володіла пензлем; а чи сподобається кому-небудь цей ескіз, зроблений пером,— не знаю, не знаю!

Але ти любила повторювати: «Усім не догодиш!» Я буду вдоволена і тим, що, може, знайдеться хоч кілька читачів, котрі прочитають про тебе з такою ж теплою, з якою я пишу.

---

¹ З цього ти побачиш, що бідняки не такі вже й нещасні, як нам здається. Насправді у них більше радощів, ніж ми собі уявляємо і ніж ми самі маємо!

(Гуцков, Рицарі духу)¹.

I

Бабуся мала сина і двох дочок. Старша уже багато років жила у Відні у родичів, там і заміж вийшла. На її місце пішла менша дочка. Син-ремісник теж жив уже самостійно — пристав у прийоми до міської родини. Бабуся жила у невеличкому гірському селі на сілезькому кордоні, жила спокійно в маленькій хатині разом зі старою Беткою, своєю ровесницею, яка служила ще в її батьків.

Бабуся не почувала себе самотньою: всі жителі села були їй братами і сестрами, а вона їм матір'ю і порадиницею. Без неї не обходились ні хрестини, ні весілля, ні похорон.

Та ось одного разу прийшов бабусі з Відня лист від старшої дочки, у якому та повідомляла, що її чоловік вступив на службу до однієї княгині, власниці великого

маєтку в Чехії; до цього маєтку всього кілька миль від того сільця, де живе бабуся. Дочка писала, що вона вже виїжджає туди з дітьми, а чоловік буде там тільки влітку, коли там житиме княгиня. У кінці листа Тереза дуже просила, щоб бабуся переїхала до них назавжди і доживала свій вік біля дочки та внуків, які з нетерпінням чекають її. Бабуся розплакалася; вона не знала, що їй робити. Серце кликало її до дочки й внучат, яких вона ще не бачила, але їй шкода було кидати і свою малу хатинку, і добрих друзів. Одначе кров — не вода, гаряче бажання перемогло, і бабуся вирішила, що поїде. Хатину з усім, що в ній було, вона залишила старій Бетці, сказавши:

— Не знаю, як мені там житиметься, може, ще й доведеться біля вас помирати.

І ось одного дня біля хатинки зупинився віз, кучер Вацлав поставив на нього розмальовану бабусину скриню, прядку, без якої бабуся жити не могла, кошик з чотирма чубатими курчатами, мішечок з двома чотири-масними кошенятами і, нарешті, посадив бабусю, яка за сльозами нічого не бачила перед собою. З благословенням друзів стара вирушила до нової оселі.

З яким нетерпінням, з якою ж то радістю чекали її на Старій Білильні! Так люди називали самотній будинок у мальовничій долині, що його відвели для житла пані Терезі Прошковій, бабусиній дочці. Діти щохвилини вибігали на дорогу подивитись, чи не їде вже Вацлав, і кожному перехожому казали:

— Сьогодні приїде наша бабуся!

А між собою говорили:

— Яка ж вона, наша бабуся?

Вони знали багатьох стареньких, їхні образи стояли у дітей перед очима, але все-таки вони не могли собі уявити, на кого може бути схожа їх бабуся.

І от нарешті до двору під'їжджає віз!

— Бабуся їде! — рознеслося по будинку. Пан Прошек, його дружина, Бетка з найменшою дитиною на руках, старші діти і два великих собаки — Султан і Тирл, — усі вибігли з дому вітати бабусю.

З воза злізла жінка у білій хустині і в селянській одязі. Діти стали, усі троє одне біля одного, і не зводили з бабусі очей. Татко тиснув бабусі руку, мати з сльозами обіймала її, а вона, плачучи, теж цілувала дочку в

обидві щоки. Бетка піднесла їй найменшу дитинку, пухленьку Адельку, бабуся назвала її милою крихіткою і перехрестила. А потім ласкаво звернулась до старшеньких дітей:

— Ви мої золоті дітоньки, мої пташенятка, як же я хотіла вас побачити!

Але діти опустили очі і стояли як вкопані, і тільки коли звеліла мати, підставили бабусі свої рожеві щічки. Вони ніяк не могли опам'ятатися! Ще б пак, адже бабуся була зовсім інша, несхожа на тих стареньких, яких вони знали; такої бабусі вони ще зроду не бачили і не могли від неї очей відвести! Куди б вона не повернулась,— вони обступали її з усіх боків і оглядали з голови до п'ят.

Захоплено роздивляються на темний кожушок з довгими фалдами ззаду, на зелену збористу камлотову спідницю з широкою лиштвою внизу; подобається їм червона квітчаста хустинка, що виглядає у бабусі з-під білої хустки. Усі троє присідають навпочіпки, щоб краще розглядіти червоні клинці на білих панчохах і чорні черевики. Вілімек смикає кольорові клаптики, нашиті на рожевій торбинці, яку бабуся держить на руці, а Ян, старший з двох братів, обережно піднімає бабусин білий, з червоними смужками фартух: він намацав під ним щось тверде. Виявляється — там велика кишеня. Янові дуже хочеться дізнатись, що в ній, але старша сестра, Барунка, відштовхує його і шепоче:

— Зажди, ось я скажу бабусі, що ти хочеш залізти до неї у кишеню!

Але цей шепіт трохи заголосний — його можна почути за тридев'ять земель. Бабуся почула його, облишила розмову з дочкою і, засунувши руку в кишеню, сказала:

— Ну, дітки, подивіться, що тут у мене таке!

І виклала у фартух чотки, складаний ніж, кілька хлібних скоринок, відрізок тасьми, два марципанових коники і дві ляльки. Коники і ляльки вона привезла дітям. Віддаючи гостинці, старенька сказала:

— Бабуся й ще вам щось привезла!

Вона почала виймати з торбинки яблука та крашанки, з мішечка випустила кошенят, а з кошика — курчат. Ото було радості, ото було втіхи! Так це ж найкраща бабуся в світі!

— Кошенята травневі, чотиримасні, вони добре ло-

втитимуть мишей і здадуться у домі. Курчатка приручені, і якщо Барунка привчить їх, вони бігатимуть за нею, як цуценята! — пояснювала бабуся.

І діти відразу почали питати то про одне, то про інше, перестали соромитись і скоро подружилися з бабусею. Мати гримнула на них, щоб вони відчепились і дали бабусі спокій, але старенька заперечила:

— Облиш, Терезко, адже ми так раді, що побачились.

Діти послухались бабусі. Одне забралось до неї на коліна, друге вилізло за її спиною на ослінчик, а Барунка стала прямо перед бабусею і дивилась їй в обличчя. Одне дивується, що у бабусі волосся біле, як сніг, друге — що в неї зморщені руки, а третє каже:

— Ой бабуню, у вас тільки чотири зуби!

Бабуся посміхається, гладить Барунку по каштановому волоссю і примовляє:

— Я ж уже стара. От і ви, коли постарієте, теж не будете такими, як зараз.

Та діти ніяк не можуть зрозуміти, як це їхні біленькі, гладенькі ручки стануть колись такими ж зморшкувати-ми, як у бабусі.

Бабуся з першої ж хвилини заволоділа серцями своїх внучат і сама повністю віддалась їм. Пан Прошек, зять бабусі, з яким вона раніше також не була знайома, з першої ж зустрічі здобув її прихильність своєю милою сердечністю та гарним обличчям, що світилося добротою і щирістю. Одне тільки у ньому їй не подобалось — те, що він не вмів говорити по-чеськи. А вона все, що колись розуміла по-німецьки, давно вже забула. А то б так охоче поговорила з Яном! Та Ян утішив її, сказавши, що розуміє, коли розмовляють по-чеськи. І справді, бабуся скоро почула, що в домі розмовляють двома мовами. Діти і служниці звертались до пана Прошка по-чеськи, а він відповідав їм по-німецьки, і вони розуміли одне одного. Бабуся сподівалась, що згодом вона теж розумітиме Яна, а поки що виходила з становища як тільки могла.

Дочку свою бабуся насилу впізнала: вона пам'ятала її веселою сільською дівчиною, а тут раптом зустрілась з неговіркою поважною пані, у панському вбранні, з панськими манерами! Це вже не була її Терезка!

Бабуся відразу побачила й те, що порядки у домі дочки зовсім інші, ніж ті, до яких вона звикла. У перші дні бабуся немов сп'яніла від радості і щастя, але зго-

дом стала почувати себе у новому домі ніяково й незручно. Коли б не внучата, вона б давно повернулася до своєї хатини.

Хоч у пані Терезки і з'явилися деякі панські примхи, проте ніхто за них на неї не ображався, бо вона була доброю і розсудливою жінкою. Свою матір пані Прошкова дуже любила і неохоче відпустила б її від себе хоча б через те, що сама повинна була виконувати функції кастелянші у замку і, до того ж, у неї не було нікого, крім матері, кому вона цілком могла б довірити господарство і дітей.

Тому їй не сподобалось, коли вона побачила, що бабуся начебто сумує; вона це помітила відразу і здогадалась, чого саме не вистачає в її домі.

Одного дня пані Терезка сказала:

— Я знаю, мамуню, що ви звикли до праці і сумували б, коли б цілий день тільки дітсьй доглядали. Якщо хочете прости, то на горищі є трохи льону; якщо цього року добре вродить, то буде його у нас вдосталь. Але для мене найкраще було б, коли б ви, якщо вам не важко, доглядали потроху за господарством. Служба у замку і шиття та варіння забирають у мене весь час, а господарство доводиться кидати на чужих людей. Через це прошу вас, допоможіть мені і порядкуйте в усьому так, як вам подобається.

— Я це з радістю робитиму, тільки не знаю, чи догоджу тобі. А до такої роботи я звикла,— відповідала втішена бабуся.

Ще того самого дня вона полізла на горище подивитись на льон, а другого дня діти уперше в житті побачили, як прядуть на веретено.

Перше, що у гоєподарстві бабуся перебрала цілком на себе, було випікання хліба. Вона не могла байдуже дивитися, як служниця неповажливо поводить ся з божим даром і ані до діжі, ані виймаючи з діжі, ні до печі, ні після печі не благословляє його, немовби тримала у руках не хліб, а цеглу. Бабуся перед тим, як учиняти, перехрестить діжу кописткою і повторює те благословення щоразу, як тільки бере тісто в руки, аж поки хліб не опиниться на столі. Ніхто не смів тоді до неї і слова сказати, щоб «не зурочити дар божий». Навіть Вілімек, входячи до кухні, коли пекли хліб, не забував сказати: «Господи благослови!»

Коли бабуся пекла хліб, у дітей було свято. Кожного разу вони діставали по калачику і по пиріжку з сливами чи яблуками, чого раніше ніколи не бувало. Зате діти повинні були звикати не кришити хліб.

— Крихти віддамо вогнику,— говорила бабуся, змітаючи зі столу крихти і кидаючи їх у вогонь.

А коли у кого-небудь з дітей крихти падали на підлогу і бабуся це бачила, вона відразу ж наказувала підібрати їх, повчаючи:

— Крихти не можна топтати, бо, кажуть, від цього душі у чистилищі плачуть.

Не могла вона також спокійно дивитися, коли нерівно краяли хліб.

— Хто хліб погано крає, той і з людьми погано житиме,— говорила вона.

Одного разу Янек попросив, щоб бабуся відрізала йому крайчик, бо він його дуже любить. Бабуся відмовила йому:

— Хіба ти не чув, що хто крає хліб збоку, той підризає господу богу п'яти? Їж, що дають, не вчись вередувати.

І Янеку довелось відмовитись від ласого шматочка.

Побачивши де-небудь шматок хліба або скоринку, яку недоїли діти, бабуся клала їх у кишеню і, коли доводилось проходити біля води, кидала рибам, кришила мурашкам, гуляючи з дітьми, або пташкам у лісі — словом, у неї не пропадала жодна крихта, і вона завжди повторювала:

— Цінують дар божий, без нього важко жити, і хто його не цінує, того бог тяжко карає.

Якщо дитина впускала з рук хліб, то мусила його підняти і поцілувати, немов просячи вибачення; так само, якщо де-небудь лежала горошинка, бабуся піднімала її і шанобливо цілувала. Усього цього бабуся вчила і дітей.

Якщо на дорозі лежало гусяче пір'ячко, бабуся відразу ж показувала на нього:

— Підними, Барунко!

Барунка частенько лінувалась нахилитися і казала:

— Ой бабуся, ну що з того одного пірця?

Тоді бабуся починала їй дорікати:

— Слід знати, дівонько,— тут одне, там друге, і буде

їх багато; запам'ятай собі приказку: «Добра господиня за пир'ячком і через тин стрибне».

Кімнати пані Прошкової були обставлені модними меблями; проте бабусі вони не дуже подобались. Їй здавалось, що у цих м'яких кріслах з різьбленими спинками незручно сидіти, боїшся, щоб не впасти, а коли обіпрешся, то тільки й думаєш, щоб воно часом не відламалось. На канапу вона сіла всього раз: коли пружини під нею вгнулися, бідолашна стара так злякалася, що ледве не скрикнула. Діти сміялися з неї, сідали на канапу і, підскакуючи, кликали бабусю сісти коло них. І хоч як вони запевняли, що канапа не ламається, бабуся не сідала.

— Хай їй лихо,— казала вона,— хто б це сідав на таку гойдалку, вона тільки для вас.

На поліровані столики і шафи вона боялася що-небудь поставити, щоб блиск не потьмянів. А про шафу з скляними дверцями, у котрій стояло багато усяких дрібничок, бабуся казала:

— Поставили її отут для гріха.

Діти дуже любили стрибати навколо цієї шафи і завжди в ній щось перекидали; за це їм як слід діставалося від матері. Але до рояля, бавлячи маленьку Аделінку, бабуся сідала охоче, бо розплакана дитина відразу ж замовкала, як тільки бабуся починала легенько бринькати по клавішах. Іноді Барунка вчила бабусю грати одним пальцем «Гей ви, коні, мої коні». Бабуся кивала у такт головою, підспівувала, а потім казала:

— І чого тільки ті люди не вигадують! Можна подумати, що там зачинено пташку, так гарно воно співає.

Без потреби бабуся ніколи не входила до кімнат. Коли їй не треба було поратись у дворі чи в домі, вона найохочіше сиділа у своїй світличці, яка була поруч кухні і челядні.

Світличку було прибрано за бабусиним смаком. Біля великої печі стояв ослін, під стіною — бабусине ліжко; коло печі, за ліжком, — мальована скриня, а коло другої стіни — ліжко Барунки, яка спала у бабусиній світличці. Посередині стояв липовий стіл з перекладинкою, а над ним зі стелі звисав паперовий голубочок, подібний до святого духа. У кутку біля вікна стояла прядка, гребінь з кужелем, у кужелі стирчало застромлене веретенце; на гвіздку висіло мотовило. Стіну прикрашало кілька образів; над бабусиним ліжком висіло розп'яття, оздоб-

лене квітами. На вікні зеленіли в горщиках мускат і васьки, а в полотняних мішечках висіло над ними різне коріння, липовий і бузиновий цвіт, ромен і інше зілля—уса бабусина аптека. За дверима висіла олов'яна кропильничка. У шухляді столика лежало бабусине шитво, томик псалмів, картинки про хресну дорогу, моток шнура для прядки про запас, водохресна крейда і громова свічка, яку бабуся завжди тримала під рукою і запалювала під час грози. На печі лежали трут і кресало. У домі для запалювання користувались пляшечками з фосфором, але бабуся не хотіла мати справи з тим диявольським пристроєм. Тільки одного разу вона пробувала, і хто знає, як то у неї вийшло, але пропала собі фартух, який був у неї вже понад двадцять п'ять років, та ще сама мало не задихнулась від диму. З того часу вона ні разу не торкалась до пляшечки. Відтоді завела собі кресало, діти принесли їй ганчірок для труту, нарobili джгутиків, обмокнули кінчики у сірку, і бабуся, маючи на печі свій звичний кресальний інструмент, спокійно лягала спати. Дітям це також більше подобалось, і вони щодня питали бабусю, чи не треба джгутиків,— вони можуть їй наробити.

Але найбільше дітям подобалася у бабусиній кімнатці мальована скриня. Вони любили роздивлятись на сині і зелені троянди з коричневим листям, намальовані на червоному тлі, на сині лілеї і жовто-червоні пташки між ними. Але найбільшу радість приносила хвилина, коли бабуся відчиняла скриню. Там і справді було на що подивитись! Зсередини все віко було заліплене картинками і молитвами — пам'ятними речами з прощі. Був там і прискринок, а в ньому чого тільки не лежало! Родинні папери, листи від дочок з Відня, маленький полотняний мішечок, повний срібних монет, що діти посилали старій на життя; вона їх не витратила і берегла на пам'ять. Зберігалась там і дерев'яна шкатулка, у ній п'ять разків гранатів з причепленою до них срібною монетою з зображенням цесаря Йосифа та Марії-Терезії¹. Відкриваючи шкатулку, а бабуся це завжди робила, коли діти її просили, вона казала:

— Погляньте, любі дітоньки, ці гранати мені подару-

---

¹ Йдеться про імператора Франца-Йосифа (1740—1796) і його матір Марію-Терезію (1717—1780).

вав на весілля мій небіжчик, ваш дідусь, а цей таляр власноручно дав мені цар Йосиф. Хороший був імператор, дай йому боже царство небесне! А коли я помру, то все це буде ваше,— додавала вона, зачиняючи шкапу.

— Бабусю, а як це було, що імператор дав вам цей таляр? Розкажіть нам! — спитала одного разу Барунка.

— Ви мені коли-небудь нагадайте, я вам розкажу,— відповіла бабуса.

Крім цих речей, у бабусинім прискринку лежало два разки освячених чоток, стрічки до чепців і між усім цим — обов'язково якісь ласощі для дітей.

На самому споді у скрині була акуратно складена бабусина білизна і вбрання: напіввовняні спідниці, фартухи, літні жакети, корсетки і хустки; зверху завжди лежали два накрохмалені білі чепці з голубічкою¹. Ритися у цьому діти не наважувались, але коли бабуса була в доброму настрої, вона виймала все зі скрині і казала:

— Дивіться, діти, оця каніфасова спідниця у мене вже п'ятдесят років, а оцей жакетик носила ще ваша прабабка, цьому фартуху стільки ж років, скільки вашій матері,— і все як нове. А ви свій одяг відразу рвете. Це тому, що ви не знаєте, як важко дістаються гроші. Бачите, оця шовкова кофтина коштувала сто ринських², але тоді ходили паперові гроші.— І так бабуса вела далі, а діти уважно слухали, ніби все розуміли.

Хоч пані Прошкова хотіла, щоб бабуса переодяглась в інший, на її думку, більш зручний одяг, бабуса відмовилася змінити на собі навіть найменшу крайку.

— Мене, стару жінку, покарав би господь бог, коли б я стала гнатися за модою. Не для мене, старої, такі новинки,— повторювала вона.

І все лишилося по-старому. Скоро в домі все робилося так, як вона скаже, кожний називав її бабусею, а що вона казала і робила, було добре.

II

Влітку бабуса прокидалась о четвертій, а взимку — о п'ятій годині ранку. Перш за все вона молилася і ці-

¹ Голубічка — пов'язаний на чепці бант, що здалеку скидається на розпростерті крила голубки (чеське).

² Ринський — рейнський гульден.

лувала хрестик, що висів на фісташкових чотках; вдень вона завжди їх носила при собі, а на ніч клала під голову. Потім бабуся з божою поміччю вставала, і, одягшись та скропивши себе свяченою водою, брала веретено, і сідала прясти, тихо наспівуючи ранкових псалмів. Старенька не могла вже довго спати, але, знаючи, який сон солодкий, бажала його іншим. Приблизно через годину чулося обережне човгання її черевиків, рипали одні, потім другі двері, і бабуся з'являлася на ганку. В ту ж мить у хлівці починали гелготати гуси, хрюкали свині, мукала корова, стріпували крилами кури, звідкись збігалися і терлися біля її ніг коти. Собаки вискакували з буд, потягувались і одним стрибком опинялись коло бабусі; якби вона не варувалася, то вони, напевно, звалили б її з ніг і вибили б з рук козубець з зерном для птиці. Усі ці звірятка бабусю дуже любили, так само, як і вона їх. Боронь боже, щоб вона десь побачила, як хтось даремно мучить навіть черв'ячка.

— Що людині шкодить або що треба вбити на споживок, то з богом убийте, але не мучте,— казала вона.

А діти не сміли навіть дивитись, коли різали курча: їм стало б його шкода, а коли курча жаліти, то воно буде довго мучитися.

Але одного разу бабуся дуже розгнівалася на обох собак — Султана і Тирла. Та й як тут було не розгніватися! Адже вони підкопались до хлівця і за одну ніч загризли десятеро каченят, таких гарненьких, жовтих, на яких аж приємно було дивитися. У бабусі й руки опустились, коли вона вранці відчинила хлівець і звідти, злякано гелгочучи, немов побиваючись за своїми з'їденими дітками, яких вона висиділа замість їхньої непосидючої матері, вибігла гуска з трьома вцілілими качатами. Бабуся запідозрила куніцю-зłodійку, але потім по слідах пересвідчилася, що це зробили собаки. Собаки, вірні охоронці! Бабуся очам своїм не вірила. А вони ще прийшли і ластилися, ніби нічого не сталося! Це бабусю ще більше розгнівило.

— Геть від мене, негідники! Що вам зробили каченята? Може, ви голодні? Зовсім ні: ви просто з жиру це зробили. Геть від мене, я бачити вас не хочу!

Собаки підігнали хвости і полпентали до своїх буд, а бабуся, забувши, що ще рано, пішла в покої розказати про своє горе дочці.

Побачивши, яка бабуся заплакана й бліда, пан Прощек подумав, що злодії обікрали комору або померла Барунка. Але, вислухавши всю пригоду, весело розсміявся. Що йому було якихось кілька каченят! Він не підкладав під гуску яйця, не бачив, як вони викльовуються з ячок, гарненько плавають, встромляють під воду голівки і перебирають у повітрі ніжками. Ян втратив лише кілька шматків печені. Але все ж таки для встановлення справедливості він узяв батога і пішов на двір дати собакам прочухана. Почувши страшне скавуління, бабуся заткнула вуха, але подумала: «Що зробили, те й мають, хай добре собі це запам'ятають». Але коли минула година-друга, а собаки не вилазили з буд. вона пішла подивитись, чи не занадто їх побито.

— Втраченого не вернеш, а вони теж безсловесні створіння,— промовила вона сама до себе, зазираючи до буд.

Собаки заскавчали і, жалісно дивлячись на неї, швиденько підповзли на животи їй до ніг.

— Тепер ви, мабуть, жалкуєте за тим, що наробили, правда? Отже, знайте, як дістається непутящим! Запам'ятайте це собі!

І собаки запам'ятали: як тільки де-небудь на подвір'ї побачать гусенят або качат, то швидко відвертають очі або й зовсім відходять убік. Так поступово вони знову здобули в бабусі повну прихильність.

Нагодувавши птицю, бабуся будила служниць, якщо ті ще не встали; тільки на початку сьомої підходила вона до ліжка Барунки, злегка стукала її по лобі — кажуть, що так душа швидко прокидається,— і шепотіла:

— Вставай, дівчинко, вставай, уже пора,— допомагала їй вдягнутися, а потім ішла подивитись, чи не прокинулась малеча; якщо котресь з них переверталосся у ліжку, вона плескала його по задку, примовляючи:

— Уставай, уставай, півник уже дев'ять разів смітник обійшов, а ти ще спиш. І тобі не соромно?

Вона допомагала дітям умитися, але з одяганням у неї нічого не виходило. В тих гудзиках, гапличках та кнопках на курточках і платтячках вона ніяк не могла розібратись і завжди одягала їх задом наперед. Коли діти були вже одягнені, бабуся ставала з ними на коліна перед образом Христа, що благословляє дітей, і читала «Отче наш»; потім усі йшли снідати.

Коли по господарству не було важливої роботи, бабуся взимку сиділа у своїй кімнатці за прядкою, а влітку — з веретенем у дворі під липою чи в садку; або ходила з дітьми на прогулянку і збирала трави, які потім сушила і ховала на випадок потреби. Особливо часто збирала вона трави по росі до дня святого Яна, бо тоді вони, кажуть, дуже цілющі. Коли у домі хто раптом захворіє, у неї завжди під рукою якась зілля: гірка конюшина від нетравності шлунка, парило, коли болить горло, та інше; до лікаря вона не зверталась за допомогою зроду-віку.

Крім того, цілющі трави їй приносила ще якась стара з Крконошських гір; у цих травах бабуся була особливо зацікавлена і купувала їх багато. Баба-знахарка приходила кожної осені в один і той же час, залишалась на Старій Білильні, де її добре приймали, на ніч і на другий день. Щороку вона приносила дітям пакетик чемериці від простуди, господарям — різних благовонних трав для куріння і моху; крім того, вона цілий вечір розказувала дітям про Рибрцоула, який то витівник і що він виробляє в горах, коли вирушає до своєї принцеси Каченки, кудись у Каченчині гори, де вона живе. Але Каченка — справжня принцеса, вона його довго в себе не терпить і через деякий час проганяє; тоді він так страшно плаче, що аж усі річки в горах розливаються. Коли ж принцеса покличе його до себе, він поспішає з такою радістю, що все на дорозі перекидає, вивертає з коренем і трощить. Вивертає дерева, кидає з гір каміння, зриває покрівлі з хат, словом, дорога, якою він поспішає, з божого попуску перетворюється в пустелю.

Баба щороку приносила однакове зілля і розповідала однакові казки, але дітям вони завжди здавалися новими, і малеча нетерпляче ждала її приходу. Як тільки з'явиться на луці пізноцвіт, діти кажуть:

— Ну, вже скоро прийде баба з гір.

А якщо вона на кілька днів запізнювалась, бабуся казала:

— Може, з бабою щось сталося, може, її господь не вберіг від хвороби, а може, вона вже померла...

І такі розмови тривали доти, аж поки стара не з'являлась у дворі з своїм кошиком за плечима.

Часто бабуся з дітьми ходила на далекі прогулянки, аж до будиночка лісника чи до млина, або вела їх у ліс,

де весело співали пташки, де під деревами м'якими подушками стелився мох і де росло стільки запашних конвалій, білих буквиць, горицвіту, гвоздики, кущиків вовчих ягід і красивих золотистих лілей (*lilium maritagon*). Ці лілеї приносила їм Вікторка, коли бачила, що діти збирають квіти і в'яжуть букети. Вікторка завжди була бліда, очі у неї блищали, як дві жарини, чорне волосся розпатлане, на ній ніколи не було хорошого плаття, і вона ніколи не промовляла жодного слова. На узліссі ріс великий дуб, і Вікторка там простоювала цілі години, пильно дивлячись униз на греблю. Присмерком вона сходила до самої греблі, сідала на замшілий пень, дивилася у воду і співала довго, довго, аж до ночі.

— Бабусю,— питали діти,— а чому на Вікторці ніколи немає хорошого плаття, навіть у неділю? І чому вона весь час мовчить?

— Бо вона причинна.

— А як це, бабусю, причинна? — допитувалися вони.

— Ну, коли в людини не все гаразд з головою.

— А що вона робить, якщо в неї не все гаразд з головою?

— Наприклад, Вікторка ні до кого не говорить, ходить обірвана, живе влітку і взимку в лісі, в печері.

— І вночі теж? — допитувався Вілім.

— Звичайно, і вночі; хіба ви не чуєте, як вона до ночі співає біля греблі, а потім іде до печери спати.

— І не боїться ні мандрівних вогників, ні водянника? — з подивом запитували діти.

— Нема ніяких водянників,— мовила Барунка,— так казав татко.

Влітку Вікторка мало коли приходила до будинку просити милостиню, але взимку з'являлась частіше; постукає, як та ворона, в двері або вікно, простягне руку і, доставши шмат хліба або щось інше, мовчки йде геть. Діти, побачивши на мерзлому снігу криваві відбитки її ніг, бігли слідом за нею і кричали:

— Вікторко, ходи до нас, матінка дасть тобі черевки, ти можеш залишитися у нас!

Але Вікторка навіть не оглядалась і тікала в ліс.

Чудовими літніми вечорами, коли небо було ясне й гарне, коли зірки полум'яніли, бабуся любила посидіти з дітьми під липою. Поки Аделька була маленькою, вона садовила її собі на коліна, а Барунка з хлопчиками ста-

вала перед нею. Інакше й не могло бути; якщо бабуся почне щось розказувати, вони повинні дивитись їй прямо в рот, щоб не пропустити ані словечка.

Бабуся їм розказувала про ясних янголів, що живуть високо на небі і запалюють для людей зірки, про янголів-хранителів, що оберігають діток на всіх шляхах життя, радіють, коли ті хороші, і плачуть, коли вони неслухняні. Діти піднімали очі до ясного неба, де мерехтіли міриади зірок — і маленькі миготливі, і великі, що блискають найкращими барвами.

— Котра ж із тих зірочок моя? — спитав одного вечора Ян.

— То знає один господь. Але ти подумай, чи можна знайти її серед мільйонів інших зірочок? — відповідала бабуся.

— А чиї оті гарні зірки, що так яскраво блищать? — питала Барунка.

— Це зіроньки тих людей, яких полюбив бог, обранців божих; вони зробили багато добрих вчинків і ніколи не гнівили господа, — відказувала старенька.

— Бабусю, — запитала Барунка знову, коли від греблі долетіли жалібні звуки недоладної пісні, — а у Вікторки теж є своя зірка?

— Є, але тьмяна; а тепер ходімте, час уже спати, — додавала бабуся, коли вже зовсім темніло.

Дома вона читала з дітьми молитву «Янголе божий, хранителю мій», кропила їх свяченою водою і вкладала в ліжечка. Малі засинали відразу, але Барунка часто кликала до себе бабусю і просила:

— Сядьте до мене, бабусю, я ніяк не можу заснути.

Бабуся брала внуччину руку і починала з дівчинкою читати молитви, аж поки у тої не заплющувались очі.

Бабуся йшла спати о десятій, це була її година, яку вона немов відчувала очима. До цієї пори у неї все, що вона намічала вранці, було пороблено. Перед сном бабуся перевіряла, чи всі двері замкнені, скликала котів і зачиняла їх на горищі, щоб вони не пробрались до дітей у кімнати і не задушили їх; заливала в печі кожную іскорку, клала на стіл кресало і скіпку. Якщо збиралась гроза, то бабуся готувала громову свічку, загортала в білу хустку буханець хліба і, кладучи його на стіл, казала слугам:

— Пам'ятайте, під час пожежі перше, за що людина

повинна вхопитись,— це хліб, тоді їй уже нічого не страшно.

— Але ж блискавка, бабусю, може й не вдарити у наш дім! — казали служниці, та бабусю важко було переконати.

— Все у божих руках. Що ви можете знати? Пам'ятайте: обережність ніколи не завадить.

Давши всьому лад, бабуся ставала на коліна перед розп'яттям, читала молитву, ще раз кропила себе і Барунку свяченою водою, клала під голову фісташкові чотки і з богом засинала.

III

Якби людина, що звикла до гомінкого життя великих міст, проходила долиною і побачила самотню оселю, в якій жила родина Прошків, вона б, мабуть, подумала:

«І як це люди можуть тут жити цілий рік? Мене б ніхто нізащо не вмовив тут жити. Тут, певно, добре тільки тоді, коли цвітуть троянди. Що ж тут може бути радісного, боже мій!»

І все ж таки там було багато радісних днів узимку і влітку. Під низькою покрівлею панували спокій і любов, які тільки іноді затьмарювались такими обставинами, як, наприклад, від'їзд пана Прошка до столиці або нездужання когось у домі.

Будиночок був невеликий, але гарненький. По вікнах, звернутих на схід, вилась виноградна лоза, під вікнами у маленькому квітничку цвіли троянди, фіалки, резеда, ріс салат, петрушка та інша зелень.

З північно-східного боку розкинувся фруктовий сад, за яким аж до самого млина тяглись луки. Велика стара груша росла біля самісінького будинку, розклавши усе своє гілля на критий дранкою дах, під яким гніздилося багато ластівок. Посеред двору стояла липа, під нею — лавочка. На південно-західному боці стояв невеликий будиночок, у якому жила челядь, а за ним угору, аж до самої греблі, тягся чагарник. Повз оселю пролягало дві дороги: одна, проїжджа, вела вгору понад річкою до різенбурзької садиби і далі на Червену Гору; друга спускалася вниз, до млина, і теж бігла понад берегом річки аж до містечка, до якого було близько години ходу від

Старої Білильні. Річка, бурхлива Упа, що витікає з Крконошських гір і, спадаючи з круч та скель, петляючи вузькими ущелинами, впливає на рівнину, звідки вже без перепон поспішає поміж зелених берегів до Лаби. Один з берегів Упи високий і поріс різними деревами.

Перед будинком, біля самого палісадника, бігла стежка, вона вилася понад ровом, який провів мірошник від греблі до млина. Через рів був перекинтий місток; на другому боці, на схилі, стояли піч і сушарня. Восени, коли в сушарню клали повні листи слив, яблук та груш, Ян і Вілім частенько бігали туди, але так, щоб їх не побачила бабуся. Та всі їхні старання були марними, бо бабуся, тільки-но вона входила до сушарні, відразу ж помічала, скільки слив не вистачає і хто тут був.

— Янеку, Віліме, а йдіть лишень сюди! — кликала вона, зійшовши вниз.— Мені здається, що ви підклали на лист трохи слив.

— Та ні, бабуся,— червоніючи, заперечували хлопці.

— Не брешіть! — грозила вона пальцем.— Хіба ви не знаєте, що бог все чує?

Хлопці мовчали, і бабусі все ставало ясно. Діти дивувалися, як це бабуся відразу може узнати, коли вони щось накоять, і як це вона все вгадує по їхніх очах. Тому вони не наважувались нічого від неї таїти.

Влітку, коли було дуже жарко, бабуся роздягала дітей до сорочечки і вела їх до рову купати; хоч води там було лише до колін, вона все ж таки боялася, щоб діти часом не потопились. Або сідала з ними на кладку, з якої полоскали білизну, і дозволяла їм махати у воді ніжками і гратись з рибками, що миготіли навколо, мов стріли. Над водою схилялись темнолисті вільхи; діти любили ламати гілочки, кидати їх у воду й дивитися, як вода несе їх все далі й далі.

— Треба кидати гілочку якомога далі, бо коли вона впаде біля берега, то її затримуватиме кожна травинка, кожний корінчик, і мине багато часу, поки вона допливе до мети,— повчала їх бабуся.

— А що буде потім, бабуся, з гілочкою, коли вона припливе до греблі? Вона не зможе пливати далі? — запитував Вілім.

— Зможе,— запевняв Ян,— ти ж бачив, як я недавно кинув прутик у воду перед самою греблею, він крутився, крутився і раптом, пірнувши під неї, сплив через жолоб

на лотоки; а коли я оббіг млин, прутик був уже в потоці і плив до річки.

— А куди він попливе потім? — допитувалась Аделька.

— Від млина він попливе до Жліцького мосту, від мосту до виру під кручею, від виру через греблю вниз, попід Барвірським горбом, до броварні; під скелею перескочить через великі камені і припливе до школи, куди ви будете ходити через рік. Від школи попливе через греблю до великого мосту, через луки і далі, до села Звол, від Звола до міста Яромержі, а звідти вже у Лабу.

— А потім куди, бабуню? — питала дівчинка.

— Далеко по Лабі, аж до самого моря.

— Ой-ой, до моря! А де воно і яке, те море?

— О, море широке, глибоке, до нього у сто разів далі, ніж до міста, — відповідала бабуся.

— А що там станеться з моїм прутиком? — сумно запитувала дівчинка.

— Він буде гойдатись на хвилях, і хвилі викинуть його на берег; на березі гулятимуть люди й діточки, і який-небудь хлопчик підніме прутик і подумає: «Звідки ж ти, прутіку, приплив? Хто пустив тебе на воду? Мабуть, там десь далеко сиділа на березі дівчинка, вона тебе зламала і пустила у воду». І принесе хлопчик цей прутик додому, посадить у землю; з прутика виросте гарне деревце, на ньому співатимуть пташки, і деревце радітиме.

Дівчатко глибоко зітхнуло, задумалось і впустило у воду підтикане платтячко. Мусила бабуся його викручувати. Лісник, який саме проходив повз них, глузливо окликнув Адельку:

— Гей ти, мала русалочко!

Аделька покрутила русявю голівкою:

— Зовсім ні, бо ніяких русалочок немає.

Коли лісник проходив повз Стару Білільню, бабуся завжди запрошувала:

— Заходьте, куме, наші вдома!

Хлопці брали його за руки і вели в будинок. Інколи лісник опирався, відмовляючись тим, що мусить доглянути за молодими фазанами, які повинні ось-ось вилупитися, обійти ліс або ще що-небудь зробити, але тут його помічав пан Прошек або пані, і хочеш не хочеш, а доводилося зайти...

Пан Прошек завжди мав у домі склянку доброго вина для милих гостей, до числа яких належав і лісник. Бабуся приносила хліб, сіль і ще що було, і лісник охоче забував про те, що його чекають фазани. А потім, коли згадував, проклинав себе за свою безпам'ятність, швидко брав на плече рушницю і виходив на двір. Але тут з'ясовувалось, що немає собаки.

— Гекторе! — кричав він, але собаки не було. — І де його знову чорти носять! — гнівався лісник, і хлопці охоче бігли привести собаку, який, напевно, десь грався з Султаном і Тирлом.

Хлопці зникали, а лісник сідав на лавку під липою. Нарешті він рушав і вже з дороги обертався й кричав бабусі:

— Приходьте до нас на гору, моя стара для вас складе яйця від тирольок під квочку.

Лісник знав слабкі місця господинь. Бабуся відразу обіцяла:

— Кланяйтесь дома, скажіть, що прийдемо!

На цьому друзі щоразу і розходились.

Лісник ходив повз Стару Білильню якщо не кожного дня, то через день обов'язково, і це повторювалось з року в рік.

Другою особою, яку щодня можна було зустріти близько десятої години на стежці біля Старої Білильни, був мірошник. Саме в цю пору він спускався повз будинок перевіряти шлюз у греблі. Мірошник, чи, як його всі називали, панотець, на думку бабусі, був розумний чоловік, але великий штукар.

Він любив подразнити і пожартувати; але сам він мало коли сміявся, а ледь осміхався. Зате очі його весело дивились на світ з-під густо навислих брів. Він був середній на зріст, кремезний і цілий рік носив білі штани. Хлопці дивувались цьому, аж поки мірошник не пояснив їм, що цей колір для мірошників найбільш підходящий. Взимку він одягав довгий кожух і важкі чоботи, влітку — голубу куртку, білі повстані панчохи і черевики. В будень на голові він мав низьку смушеву шапку; штани він завжди підкочував, незалежно від того, було сухо чи болото, а без табакерки його ніхто ніколи й не бачив. Діти, тільки-но його завидять, кидаються йому назустріч, вітають і йдуть з ним аж до греблі. Дорогою панотець, за звичкою, дражнив Вілімка і Яна, запитую-

чи одного, чи знає він, «куди зяблик дзьоб повертає»¹, а другого — чи відомо йому, де костьол з вола зроблений². Або починав розпитувати у Янека, чи порахує він, скільки коштуватиме булка за крейцер, якщо корець пшениці коштує десять ринських. Коли ж йому хлопець, сміючись, давав правильну відповідь, він казав:

— Ну, ну, бачу, що ти хитрун. Тебе можна б уже зробити старостою в Крамольні³.

Мірошник давав хлопцям нюхати табаку і посміхався, коли вони голосно чхали. Аделька, як тільки побачить його, ховається за бабусині спідниці. Вона не вміла ще добре говорити, і панотець кожного разу дратував її, змушуючи тричі швидко повторити за ним: «Ходить посмітюха по смітнику з посмітюшенятами». Бідна дитина інколи мало не плакала, так її сердив панотець. Зате вона частенько діставала від панотця кошачок полуниць, мигдалеві горішки чи якісь інші ласощі, а коли він хотів дівчинку приголубити, то називав її маленькою щечетушечкою.

Щодня також, коли починало смеркатися, повз Стару Білильню проходив довгий Мойжіш, панський сторож. Це був дуже високий, мов тичка, похмурий чоловік, який завжди носив за плечима мішок. Служниця Бетка сказала якось дітям, що в цей мішок він збирає неслухняних дітей, і відтоді діти, як тільки побачать Мойжіша, ставали тихішими. Хоч бабуся й забороняла Бетці таке говорити, та коли дізналася від Ворші, другої служниці, що Мойжіш — злодій, що йому липне все до пальців, то не сказала їй ані слова. Мабуть, той Мойжіш справді нехороша людина, раз він для дітей і далі лишився страшним, хоча вони вже й не вірили, що у нього в мішку діти.

Влітку, коли в замок приїжджали пани, діти часто бачили гарну княгиню, що їхала верхи у супроводі панства. Мірошник, побачивши її, одного разу сказав бабусі:

— Мені це нагадує появу божої мітли (комети, зірки), що тягне за собою хвіст.

— Е, не кажіть, панотче, тут є різниця, бо мітла божа

---

¹ Зяблик повертає дзьоб проти вітру, щоб не роздувалося пір'я.

² Тут гра слів: мається на увазі костьол села Звол.

³ Крамольна — невеличке село, що складається з кількох будинків, і через те там нема ніякого старости. (Прим. автора).

віщує нещастя, а коли з'являється це панство, можна сподіватися радості,— відповіла бабуся.

Панотець крутив між пальцями табакерку, немов млинове колесо,— така вже була в нього звичка.— і, всміхаючись, мовчав.

Надвечір навідати бабуся і дітей приходила Крістла, дочка власника корчми, що біля млина, дівчина свіжа, як гвоздика, жвава, наче білочка, весела, мов жайворон. Бабуся завжди була рада Крістлі і називала її реготушкою, бо Крістла дуже любила сміятись.

Крістла прибігала завжди лише на хвилинку, лісник зупинявся тільки на словечко, мірошник завертав тільки на одну мить, мірошничиха якщо коли й вибиралась на Стару Білильню, то завжди приходила з веретенцем, лісничиха приходила поговорити, взявши з собою немовля. Але коли Прошків збиралась провідати дружина управителя, пані Прошкова казала:

— Сьогодні я чекаю візиту!

В таких випадках бабуся брала з собою дітей і йшла з дому; вона це робила не тому, що на когось сердилася, а тому, що дружина управителя їй не подобалась. На її думку, та занадто дерла носа. Незабаром після приїзду бабусі, коли вона ще як слід не познайомилася з домашніми та з сусідами, дружина управителя з якимись двома панночками прийшла одного дня з візитом. Пані Прошкової саме не було вдома. Бабуся, за звичаєм, запросила гостей сідати і, принісши хліб та сіль, запропонувала з усією щирістю, щоб вони відрізали собі хліба. Але шановні пані, погордливо задерши носики, подякували і насмішкувато переглянулись між собою, ніби хотіли сказати:

— За кого ти нас вважаєш, селючко!

Повернувшись додому, пані Прошкова відразу здогадалася, що мати не врахувала панських звичаїв, і сказала їй, коли пані пішли, щоб таких гостей вона хлібом не частувала: вони звикли до інших угощень.

— Знаєш що, Терінко,— обурилася бабуся,— хто не хоче взяти у мене хліб і сіль, той не вартий того, щоб я йому стілець подала. А втім, роби собі, як хочеш, я твоїх нових порядків не розумію.

Серед нечастих гостей, які бували на Старій Білильні раз чи два на рік, головним був купець-італієць; він приїжджав завжди однокінним візком, повним усякої всячи-

ни: мигдалю, ізюму, фіг, духів, апельсинів, лимонів, дорогого мила тощо. Пані Прошкова навесні і восени багатом купувала в нього, і тому він завжди підсовував дітям мішечок ласощів. Бабусі це подобалося, і вона казала:

— Чемна людина цей італієць; тільки мені не подобається, що він навіть у ялової корови теля видурить.

Бабуся охочіше мала справу з торговцем олією, який теж приїжджав двічі на рік; бабуся завжди купувала у нього пляшечку ерусалимського бальзаму для ран і додавала йому до плати ще шмат хліба.

З ласкавою ширістю вітала вона також дротаря¹ та єврея-лахмітника. Ці люди, які приходили на Стару Білильню щороку, стали для Прошків добрими друзями. Коли ж раз у рік в садку з'являлись мандрівні цигани, бабуся впадала в страх. Вона швидко виносила їм їсти і говорила:

— Непогано було б випровадити їх аж на роздоріжжя.

Та наймилішим з усіх гостей, як для дітей, так і для цілої родини, був пан Бейер, лісник з Крконошських гір, який шовесни спускався в долину доглянути за сплавом лісу по Упі.

Пан Бейер був високий на зріст і страшенно худий — сама шкіра та кості. З його смуглого довгастого обличчя дивилися великі ясні очі, у нього був довгий загнутий ніс, каштанове волосся; пан Бейер любив погладжувати свої довгі вуса. Різенбурзький лісник був кремезний, червонолиций, з маленькими вусиками, завжди акуратно зачесаний; у пана Бейера спереду був проділ, а ззаду волосся спадало аж на комір. Діти це відразу побачили. Різенбурзький лісник ходив завжди квапливим кроком, пан Бейер — ніби через прірви переступав. Різенбурзький лісник не носив також таких великих, аж вище колін, важких чобіт, як пан Бейер, у нього і рушниця, і ремінь, і ягдташ гарніші; на капелюсі його завжди красувались пір'ячка сойки. А пан Бейер носив вилянялий одяг, рушниця в нього була на простому ремені, а на зеленому повстяному капелюсі стирчали пера яструба, коршуна та орла.

---

¹ Дротар — ремісник, що облитає дротом глиняний посуд.

Ось який вигляд мав пан Бейер. І діти з першого погляду полюбили його. Бабуся не раз говорила, що діти і собаки зразу відчувають, хто їх любить. Цього разу вона не помилилась. Пан Бейер дуже любив дітей; улюбленцем його був Ян, неслухняний Ян, якого всі називали шибеником. Пан Бейер запевняв, що з нього буде хороший хлопець, і якщо Яну коли-небудь захочеться стати лісником, то він візьме його до себе в науку. Різенбурзький лісник, який приходив на Стару Білильню тоді, коли тут з'являвся його побратим з гір, казав:

— Що там говорити! Як тільки йому захочеться стати лісником, то я візьму його до себе. Мій Франта все одно, хоче він цього чи ні, теж буде лісником.

— Це негоже, брате, тут у нього був би під носом дім, а молодій людині корисно зазнати всіх труднощів нашого ремесла. А вам, лісникам, тут, унизу, добре, ви не знаєте, що таке біда...

І пан Бейер починав розказувати про небезпеки життя лісника, про бурі і хуртовини взимку, про круті стежки і прірви, про величезні замети і тумани. Він розповідав, скільки разів уже ризикував життям, коли нога його зривалася на стрімкій стежині, скільки разів збивався з дороги і голодний по два-три дні блукав у лісі, не знаючи, як вийти на дорогу.

— Зате,— додавав він,—ви, жителі долини, не знаєте, як чудово в горах літом. Тільки-но розтане сніг, зазеленіють видолінки, розквітнуть квіти, ліси сповняться пахощами і співами пташви. І все це станеться відразу, немов якими чарами. Ото радість бродити тоді по лісі, ходити на тягу. Я двічі на тиждень піднімаюся на Снежку; як бачу схід сонця і божий світ, що розкинувся під моїми ногами, то думаю, що ніколи б і нізачо не йшов з гір: тут я забуваю про всі пережиті труднощі!

Пан Бейер приносив дітям гарні кристали, розповідав про гори та печери, де їх знайшов. Приносив мох, запашний, як фіалки, і охоче розказував про чудовий садочок Рибрцоула, до якого він потрапив, блукаючи одного разу під час страшної бурі і сніжної заметілі по горах.

Хлопці цілий день не відходили від лісника, ходили з ним до греблі дивитись, як сплавляють ліс, катались на плотях. Коли ж на другий день вранці пан Бейер прощався, діти плакали і йшли з бабусяю трохи провести

його. Пані Прошкова завжди давала йому на дорогу стільки їжі, що він насилу міг нести.

— Ну, через рік, якщо бог дасть, побачимось знову. Бувайте здорові! — так говорив лісник і рушав, широко ступаючи своїми довгими ногами.

Діти потім ще кілька днів розказували одне одному про диковини й про страхіття у Крконошах, про пана Бейера і з нетерпінням чекали наступної весни.

IV

Діти раділи не тільки великим святам, але й кожній неділі. У неділю, коли час було вставати, бабуся їх не будила: вона зранку йшла у містечко на ранню обідню. Мати, а коли був дома батько, то й він, ходили на пізню службу; якщо була добра погода, вони брали з собою дітей. Побачивши здалека бабуся, діти радісно кричали й бігли їй назустріч, ніби не бачили її цілий рік. У неділю бабуся здавалася їм трошки іншою, обличчя у неї ставало яснішим, ласкавішим, вона і вдягнена була краще: в нових чорних черевичках, на голові білий чепець з великим бантом з накрохмаленої стрічки,— здалеку здавалось, що на потилиці у неї сидить голубка. Діти запевняли, що бабуся в неділю «страшенно гарна!».

Підбігши до бабусі, кожне хотіло щось нести. Одному бабуся давала чотки, другому хустку, а Барунка, як найстарша, завжди несла торбинку. Але щоразу через торбинку діти зчиняли суперечку: хлопці були дуже цікаві і хотіли до неї зазирнути, а Барунка не дозволяла. Тоді вони починали жалітися бабусі. Барунка прохала стареньку, щоб вона вилаяла хлопців. Та замість того, щоб гримати, бабуся діставала з торбинки яблука або щось інше і роздавала дітям; відразу наставав святий спокій. І хоч пані Прошкова кожної неділі казала: «Прощу вас, мамо, нічого їм більше не приносьте!» — бабуся відповідала їй:

— Та як би це я могла нічого не принести їм з косялоу? Адже й ми були колись дітьми!

І все залишалось по-старому.

Разом з бабусею приходила і паніматка, тобто пані мірошничиха, а іноді ще яка-небудь кума з Жернова — так називалось село, що лежало на горбі неподалік од

млина. Паніматка носила довгу спідницю, жакетку і тканний сріблом чепець. Це була низенька пухленька жінка з чорними веселими очима, коротким приплюснутим носиком, подвійним підборіддячком; на устах у неї завжди грала привітна посмішка. У неділю вона носила на шиї дрібні перли, у будень — гранати. На руці у неї висів кошик, у якому лежало трохи купленого коріння, яке було потрібне у господарстві.

За жінками йшов панотець, завжди з яким-небудь кумом. Якщо було жарко, він ніс свій світло-сірий кафтан на тростинці через плече. У неділю панотець взував невисокі, до половини литок, начищені чоботи з китицями на халявах, які дуже подобались хлопцям. Вузькі штани він заправляв у чоботи. На голові у нього красувалась висока чорна смушева шапка, з одного боку якої звисали сині стрічечки. Кум був одягнений так само, тільки довгий кафтан з фалдами ззаду і з великими олов'яними гудзиками був зелений, а не сірий. Панотець любив сірий колір, бо був мірошником.

Люди, йдучи на пізню обідню, вітали їх божими словами, і вони їм так само відповідали. Іноді доводилось зупинятись, і починалися розпитування: як хто поживає, що нового у Жернові, як справи в млині. Взимку рідко хто ходив з Жернова до міського костьола: дорога вилазала по стрімкому схилу і була небезпечною. А влітку зійти вниз було досить легко, особливо для молоді. У неділю до самого полудня люди один за одним ішли стежкою через луки до містечка. Ось повільно йде стара жінка в козушці й хустці, а поруч з нею, спираючись на ціпок, чоловік; те, що він старий, зразу видно: у волосся в нього встромлений гребінь — ця мода залишилась тільки у старих. Їх обганяють жінки у білих чепцях з великими бантами і чоловіки в смушевих та в хвацько заламаних видрових шапках, щоб першими перейти довгий місток, перекинутий через потік на схил. З гори вниз збігають дівчата, як лані, а за ними поспішають прудкі, мов олені, юнаки. Між деревами то майне пишний, наче надутий, білий рукав, то зачепиться за кущ червона стрічка, що в'ється по плечу, то зарядіє вишивана куртка хлопця, і ось нарешті уся ця весела юрба вибігає на зелений луг.

Бабуся, прийшовши додому, знімала святкове вбрання, вдягала каніфасову спідницю і починала поратись

по господарству. Після обіду вона любила посидіти, поклавши голову Барунці на коліна, щоб та поськала їй у волоссі, бо, мовляв, щось дуже свербить. Сівши, старенька звичайно засинала, але ненадовго. Прокидаючись, вона кожного разу дивувалась:

— Ти ба, а я навіть не помітила, коли у мене склепились повіки!

Пополудні бабуся йшла з дітьми до млина; так уже було давно заведено, і діти дуже раділи цій прогулянці. У мірошника теж була донечка Манчінка, ровесниця Барунки, добра й весела дівчинка.

Перед ворітьми млина між двома липами стояла статуя святого Яна Непомуцького; тут щонеділі після обіду сиділа паніматка, а іноді й яка-небудь жерновська кума, що залишалась у млині, та Манчінка. Панотець стояв коло них і, граючись табакеркою, щось розповідав жінкам. Побачивши бабусю з дітьми, які наближались до рову, Манчінка бігла їм назустріч; панотець, знову в туфлях, підкачаних штанах та в сірій куртці, помалу йшов з жерновською кумою слідом за Манчінкою, а паніматка квапилась до млина приготувати щось діткам, аби їх заспокоїти. І перш ніж приходили діти, під вікнами в садку чи на острівці, а взимку в кімнаті, був накритий стіл. На столі були смачні пиріжки, хліб, мед, масло, вершки; на додачу до цього всього панотець приносив кошачок шойно зірваних фруктів, а паніматка інколи ставила на стіл козубеньку сушених яблук, груш, слив та інших фруктів. Кава та подібні панські напитки тоді ще не були в простих людей у моді.

— Як добре, бабуню, що ви завітали до нас,— казала паніматка, подаючи бабусі крісло.— Якби ви хоч однієї неділі не прийшли до нас, для мене й неділя не була б неділею. А теперечки поїжте, що бог послав!

Бабуся їла мало і просила паніматку, щоб та не давала дітям так багато, але товста мірошничиха тільки сміялася:

— Ви вже в літах, то й не дивно, що небагато їсте, а діти, ой боже, їх же, як качат, ніколи не нагодуєш. Ось хоча б наша Манча: тільки спитайте її, вона вам завжди скаже, що голодна.

Діти весело сміялись і цілком погоджувались з паніматкою.

Одержавши від паніматки по пиріжку, вони вибігали

за стодолу. Бабуся тепер могла про них не турбуватись: там вони кидались м'ячем, грались у коники, в фарби та в інші ігри. Там на них чекали завжди одні й ті самі товариші: шестеро дітей, одне менше від одного, як трубочки у органі. Жили вони в льонотіпалці, що біля корчми. Батько їх ходив по околиці з катеринкою, мати прала, латала їхні сорочки і поденно працювала за шматок хліба. У цього подружжя не було нічого, крім дітей — «оцих шести пандурів»¹, як називав їх панотець, — та катеринки. Та, незважаючи на це, ні по дітях, ні по катеринщику і його дружині не видно було, що вони живуть у злиднях. У дітей щічки рожевіли, як яблучка, і з льонотіпалки часто неслись такі пахощі, що у персхожих аж слина котилась. Коли діти з масними, блискучими губами вибігали на вулицю, сусіди дивувалися:

— Що це таке смажать у Кудрнових?

Одного разу Манчінка, прийшовши від Кудрнів, розповіла паніматці, що катеринщикова дружина дала їй шматок зайтини, такої смачної, що їй розказати не можна, — як мигдаль.

«Зайтини? — подумала паніматка. — Але де б вони її взяли? Невже Кудрна займається браконьєрством? Він би за це жорстоко поплатився».

Прийшла Цілька, старша дочка Кудрнів, як завжди, з дитиною на руках; ця дівчинка весь час когось няньчила, бо кожний рік у них народжувалося маленьке. Паніматка відразу запитала її:

— Що у вас сьогодні було смачного на обід?

— Та нічого, тільки картопля! — відповіла Цілька.

— Як же тільки картопля? Адже Манча казала, що ваша мати дала їй шматок зайчика і що він був дуже смачний!

— Ні, паніматко, то був не зайчик, а кицька. Татко спіймав її на Червеній Горі, вона була тлуста, як свиня. Матуся натопила з неї сала, і татко буде ним мазатися. Це йому ковалиха так порадила, коли він почав кашляти, щоб не захворіти на сухоти.

— Господи боже! Вони їдять кішок! — скрикнула паніматка і гидливо сплюнула.

— Ох, коли б ви знали, паніматко, як це смачно! А білки ще смачніші. Іноді татко приносить і ворон, але

---

¹ Мадьярський слуга, у 18 ст. — піший воїн.

вони нам не подобаються. А оце недавно нам пощастило: служниця у дворі задушила гуску, і нам її віддали. З м'ясом у нас непогано, іноді вівця дістається, іноді навіть свиня, коли захворіє і економ наказує її зарізати; тільки шкода, що татко не завжди вчасно приходить, і тоді вони...

Але паніматка перебила дівчинку:

— Іди, іди геть, тьху, мене аж мороз поза спиною бере! Манчо, безбожне дівчисько, якщо будеш мені ще колись їсти у Кудрнів зайтину... Зараз же піди вмийся і не бери нічого в руки! — сердито кричала паніматка, виштовхуючи Цільку за двері.

Манчіпка, плачучи, запевняла матір, що зайчик був дуже смачний, але паніматка тільки плювалась. Прийшов панотець і, почувши, що сталося, сказав, граючись своєю табакеркою:

— Чого ви сердитесь, паніматко? Хто знає, від чого дівчина буде товстішати? Про смаки не сперечаються! Може, я й сам коли-небудь поласую смачною білчатиною! — додав він, посміхаючись.

— Тоді я і на поріг вас не пушу, панотче, киньте дурниці молоти! — гнівалася паніматка, а панотець підморгував і сміявся.

Не лише мірошничиха, а й багато інших людей гидувало не тільки брати щось у Кудрнів, а навіть доторкнутись до них. І все це через те, що ті їли кішок та іншу звірину, чого жодна порядна людина не взяла б і в рот. Але дітям Прошків було зовсім байдуже, що дітлахи Кудрнів мали на обід — смажених фазанів чи ворон, аби тільки вони приходили за стодолу гратись. Вони охоче ділилися з дітьми катеринщика пиріжками і всім, що мали, тільки б ті були задоволені. Цілька, вже десятирічна дівчинка, совала в ручки маленькій сестричці, яку вона няньчила, шматок пирога, клала її на траву і гралась разом з іншими або плела з листків подорожника хлопцям шапочки, а дівчаткам кошички. Награвшись досхочу і потомившись, вся ватага бігла у двір, і Манчіпка сповіщала матінку, що вони страшенно голодні. Паніматка анітрохи не дивувалась і годувала всіх дітей — навіть тих, ким вона гидувала. Панотець користався нагодою і злегка посміхався, коли прибігали діти:

— Ох, щось давить мені в грудях. Цілько, у вас не лишилось часом шматочка зайтини? Може б, ти...

Але тут паніматка гидливо спльовувала і йшла геть, а бабуся, погрозивши панотцю пальцем, говорила:

— Ай-ай-ай, який же ви жартівник, панотче; будвши паніматкою, я б давно спекла вам, будьте певні, добру ворону з горохом.

Панотець крутив табакерку і, примруживши око, хитро посміхався.

Коли старі сиділи в садку, до них не раз підсідав старший помічник мірошника, і починалися розмови про ранню службу і казання, про оповіді, про тих, за кого молилися, хто з ким зустрівся у костьолі; потім довго говорили про види на врожай взагалі і у кожного зокрема, про повінь, грози і град, про ткання та біління полотна, про врожай льону і, нарешті, згадували про злодіїв з Крамольної та про тюрму. Помічник мірошника був дуже балакучий, але надвечір, коли з'їжджались помольці, що пам'ятали прислів'я: «Хто раніше приїде, той швидше і змеле», мусив іти до млина; панотець теж ішов подивитись, що робиться в шинку, а жінки, лишившись самі, ще розмовляли якийсь час про всяку всячину.

Взимку діти, бувало, майже не злазили з печі; піч була велика, на ній спала служниця, а Манчінка тримала там усі свої іграшки і ляльки. Коли ж на піч забиралися діти, там не було де й повернутись; на горішній приступці сідав великий собака. На цій печі щонеділі справлялось весілля котроїсь з ляльок. Молодим був сажотрус, а священиком — Мікулаш. А потім їли, пили й танцювали, причому завжди хто-небудь наступав собаці на лапу. Той вищав і перебивав розмову дорослих у кімнаті. Паніматка кричала:

— Гей ви, дітлашня! Не заваліть печі, а то мені завтра не буде хліб пекти!

Але на печі вже знову було тихо, діти грались у «тата й маму». Молодій мамі лелека приніс дитину; Адельку, яка не вмiла готувати пригощення, зробили хрещеною матір'ю, а Віліма і Яна — хрещеними батьками; дитинку назвали Гонзічком. І знову почався бенкет, і яких тільки не було на ньому страв! А щоб собака не сердився, то й його покликали в гості. Гонзічек швидко підріс, і татко вів його до школи. Ян перетворювався на пана вчителя і вчив Гонзіка читати по складах. Але один учень — це нецікаво, повинні вчитись усі, і тому вирішили: «Гратимемось у школу».

До Яна в школу всі йшли з охотою, але ніхто не вивчав уроків; пан учитель сердився, і кожний учень діставав два удари по руці. Нічого не вдієш, треба було терпіти. Собака, який теж став учнем, виявився зовсім ні до чого не придатним і тільки гарчав; пан учитель наказав за це, крім двох ударів, повісити йому на шию чорну дощечку, що й було зроблено. Кудлатий розсердився, скочив з печі додолю і, гавкаючи, почав гасати по кімнаті, зриваючи з себе ганебний знак. Помічник мірошника з переляку схопився з лави, бабуся сплюнула, а панотець, погрозивши табакеркою в бік печі, крикнув:

— Ану тихше там, а то я доберусь до вас!

І, знову закрутивши між пальцями табакерку, посміхнувся, але так, щоб не бачили діти.

— Це, безперечно, зробив наш шибеник! — вирішила бабуся.— Краще, мабуть, збиратися додому, а то вони весь млин догори ногами перевернуть!

Але господарі запротестували: ще не закінчили розповідати про французьку війну і про трьох монархів. Бабуся бачила їх усіх трьох: багато чого довелось їй знати в своєму житті, було що розказати про воєнні часи, і всі вірили кожному її слову.

— А що то були за три крижані велетні, яких руський послав проти Бонапарта? — питав у бабусі молодший помічник мірошника, гарний і веселий парубок.

— Невже ти не можеш здогадатися, що то три місяці — грудень, січень та лютий? — пояснив йому старший помічник.— В Росії така холодна зима, що людям доводиться ховати обличчя в футляри, бо інакше носи повідмерзають. Французи ж до холоду не звикли — і, тільки прийшли туди, всі відразу позамерзали. А руський добре знав, що таке буде, тому й затримав їх у себе. Он він який хитрий!

— А цісаря Йосифа ви знали? — запитав бабуся один з помольців.

— Аякже, знала, я ж з ним розмовляла, і він мені тоді оцей таляр власною рукою дав,— відповіла бабуся, показуючи підвішену до гранатового намиста монету.

— Просимо вас, розкажіть, як це було і де він вам його дав! — попросило бабуся кілька голосів.

Діти на печі затихли і, почувши запитання, зістрибнули з печі і теж почали прохати бабуся, щоб розказала, бо вони про той таляр ще нічого не чули.

— Але паніматка і панотець вже чули,— відмагалась бабуся.

— Цікаву розповідь можна скільки завгодно слухати, і вона ніколи не набридне. Розкажіть,— промовила паніматка.

— Ну гаразд, розкажу, тільки ви, діти, сядьте і сидіть мені тихо.

Діти миттю посідали і затихли, мов води в рот набрали.

— Коли будувався Новий Плес (Йозефов), я була підлітком. Родом я з Олешніце; знаєте, де Олешніце?

— Та знаємо, це за Добрушкою, в горах, на сілезькому кордоні, так? — озвався старший помічник мірошника.

— Так, я ото звідти. В сусідстві з нами в маленькій хатинці мешкала вдова Новотна. Жила вона з того, що ткала вовняні ковдри; виготовить їх кілька штук — і несе до Яромержа або до Пlesa на продаж. Поки жива була наша небіжка матуся, Новотна в нас днювала й ночувала, і ми, діти, теж забігали до неї по кілька разів на день. Наш батько доводився їй кумом — хрестив у неї сина. Коли я трохи піросла і вже могла щось робити, Новотна, тільки-но до неї прийду, каже: «Піди сядь за верстат і повчись трохи, це тобі колись здасться. Чого людина замолоду навчиться, те на старість буде як знахідка». Я до праці була охоча, спонукати мене до будь-якої роботи не доводилось; я послухалась удови і скоро так навчилась ремесла, що й саму Новотну могла замінити. Об ту добу цісар Йосиф дуже часто бував у Новому Плесі; про нього багато розказували, а хто його бачив, то хвалився цим, мов хтозна-чим.

Одного разу, коли Новотна зібралась з товаром до Пlesa, я попросила наших дозволити мені піти з нею, бо хотіла подивитись на місто. Матінка побачила, що в куми важка ноша, і каже: «Іди, іди, допоможеш кумі нести». На другий день ми вийшли холодком і опівдні вже були на луках під Плесом. Бачимо, лежать якісь колоди, ми сіли на них і почали взуватися. Кума і каже:

— Куди б мені, бідолашній, спочатку піти з цими ковдрами?

Аж бачимо, від Пlesa іде якийсь пан, і прямо до нас. В руці у нього щось подібне до флейти; час від часу він прикладає її до ока, повертається на всі боки.

— Подивіться, кумо,— кажу я Новотній,— то якийсь музикант, грає на флейті і сам при цьому крутиться.

— Дурна ти, дівко, то зовсім не флейта, і чоловік цей не музикант, а якийсь пан, що наглядає за будівництвом. Я частенько його тут бачу. То у нього така трубка, а в ній скельце, крізь яке він і дивиться; кажуть, у цю трубку далеко видно, і він бачить усе, де хто й що робить.

— А що, коли він бачив, як ми взувались? — кажу я.

— Ну й що ж тут такого? В цьому нема нічого поганого,— засміялася Новотна.

Тим часом пан підійшов до нас. На ньому був сірий піджак, з-під маленького трикутного капелюха звисала коса з бантом. Він був ще молодий і гарний, як памальований.

— Куди ви йдете і що несете? — спитав пан, зупинившись біля нас.

Кума сказала, що несе на продаж товар до Плеса.

— Який товар? — перепитав він.

— Вовняні ковдри, паночку, вкриватися. Може, й вам якась сподобається? — мовила Новотна і, швиденько розв'язавши вузол, розклала одну з ковдр на колодах. Кума була взагалі смирною, але коли їй треба було щось продати, то ставала страшенно балакучою.

— Це, певно, робив твій чоловік? — допитувався пан.

— Робив, робив, золотий мій паночку, та ось на жнива мине вже два роки, як він своє відробив. Захворів на сухоти. Я інколи приглядалась до верстата і сама навчилась ткати; тепер це мені знадобилось. Я зараз і Мадлі кажу: «Вчись, Мадло, чого навчишся, те у тебе ніякий драб не відбере».

— Це твоя дочка? — знову спитав пан.

— Ні, не моя, а куми. Але вона інколи допомагає мені. Ви не дивіться, що вона мала; робота у неї в руках аж горить. Оцю ковдру вона сама виткала.

Пан ласкаво подивився на мене і поплескав по плечу; зроду-віку не бачила я таких гарних синіх очей, ну зовсім вам як волошки.

— А дітей нема у тебе? — звернувся пан до куми.

— Є один хлопчик,— відповіла кума,— я віддала його вчитися до Рихнова. Господь не обділив його розумом, наука для нього все одно що гра. Він добре співає на хорах, і я з радістю віддам останній гріш, тільки б з нього вийшов священик.

— А якщо твій син не захоче стати священиком? — озвався пан.

— Та що ви, паночку, Іржік слухняний хлопець! — відповіла Новотна.

Я тим часом все поглядала на трубочку і думала собі, як це крізь неї пан бачить усе. А він наче прочитав мої думки, бо враз повернувся до мене і каже:

— Ти, мабуть, хочеш дізнатись, що видно крізь цю далекоглядну трубу, правда?

Я почервоніла і не могла навіть очей підвести. Кума швидко вставила:

— Мадла гадала, що то флейта, а ви — музикант. Але я їй пояснила, хто ви.

— А ти хіба знаєш? — засміявся пан.

— Як вас звать, я, звичайно, не знаю, але ви один з тих, що наглядають за людьми, дивитесь крізь трубочку, як вони працюють. Еге ж?

Пан аж за боки взявся від сміху.

— Так, матінко, останне ти вгадала. Якщо хочеш подивитись крізь цю трубочку, то поглянь,— звернувся він до мене, досхочу насміявшись, і приклав мені до ока трубочку.

Коли б ви знали, людоньки, яке я побачила диво! Ніби в Яромержі людям у вікна зазирнула і виразно побачила, що кожний робить, наче би коло нього стояла. І людей, що працювали далеко в полі, теж бачила, мов на долоні.

Хотіла була дати їй кумі подивитись, але вона відмовилась:

— Що ти, хіба личить мені, старій жінці, гратися іграшками.

— Це ж не іграшка, це для діла, матінко,— сказав пан.

— Ну їй дивіться собі, скільки хочете, але це не для мене,— відповіла кума і ні за що у світі не погодилась узяти трубочку.

Мені раптом спало на думку, що добре було б крізь це скельце подивитись на цесаря Йосифа, і я почала повертатись на всі боки. Пан здавався мені дуже добрим, і я взяла й сказала йому, кого б хотіла побачити.

— А навіщо тобі цесар? Ти хіба його любиш? — запитав він мене.

— А чому б не любити,— відказую,— його всяка людина за доброту й ласку хвалить. Ми кожного дня молимося за нього, щоб господь бог послав йому і його матінці довгих літ життя.

Пан якось дивно посміхнувся і каже:

— А ти б не хотіла з ним поговорити?

— Боронь боже! Куди б я очі поділа? — відповідаю я.

— Але ж мене ти не боїшся, а цісар така ж людина, як і я.

— Така, та трохи не така, паночку,— обізвалась кума,— цісар є цісар, що там говорити. Я чула, що коли людина подивиться йому в вічі, то в неї мороз поза спиною пробігає, а потім у жар кидає. Наш староста з ним уже двічі розмовляв і розповідав про це.

— У вашого старости, певно, нечиста совість, і тому він не може нікому сміливо в вічі подивитись,— зауважив пан і написав щось на папірці. Потім віддав папірець кумі і сказав, щоб ішла в Плес на склад і що по тому папірцеві там їй заплатять за ковдри. А мені дав срібний таляр.

— Візьми,— мовив він,— цю монету на пам'ять і не забувай цісаря Йосифа та його матінку. Молись за нього, молитва чистого серця люба богіві. А коли прийдете додому, можете сказати, що розмовляли з цісарем Йосифом.

Сказав і швидко пішов. Ми впали на коліна і не знали, що робити зі страху і радості. Кума почала мені дорікати, що я була надто сміливою, начебто сама не говорила значно більше, ніж я. Але хто б міг подумати, що то сам цісар! Ми втішали себе тим, що він, мабуть, не образився, коли обдарував нас. На складі Новотній заплатили за ковдри втричі більше, ніж вона сказала. Додому ми летіли мов на крилах, а коли прийшли, то розпитуванням не було кінця. Всі нам заздрили. Матуся віддала просвердлити в талярі дірочку, і з того часу я ношу його на шиї. Як мені скрутно не доводилось, я його все ж таки не витратила. Жаль, дуже жаль, що цісаря уже земля вкрила,— зітхнувши, закінчила бабуся свою розповідь.

— Справді жаль,— підтвердили усі.

Діти, дізнавшись про історію талера, почали оглядати монету з усіх боків. Тепер вона здавалась їм незви-

чайною. Бабуся ж, коли вони почули, що вона говорила з цісарем Йосифом, ще вище піднеслась у їхніх очах.

У неділю ввечері в млині починався новий тиждень. З'їжджалися помольці, жорна починали потроху гуркотіти у своєму звичному ритмі, старший помічник міршника ходив по млину, придивляючись до всього досвідченим оком, а молодший, мугикаючи якусь пісеньку, бігав згори вниз і знизу нагору, від коша до коша. Панотець стояв у дворі, веселою посмішкою зустрічаючи людей, які приносили йому мірчук, і частував їх табакою.

В літню пору паніматка з Манчінкою проводили бабусю аж до шинку. Якщо там грала музика, то вони зупинялись на кілька хвилин біля гину, до них підходило кілька кумась, які дивились на молодь, що танцювала. Всередину протовпитись було неможливо, там було повно-повнісінько людей; Крістла, яка носила в сад пиво, піднімала кухлі високо над головою, щоб їх не вибили їй з рук.

— Погляньте лишень на тих панів,— казала паніматка, киваючи головою в бік саду; пани із замка, що сиділи там, намагались затримати біля себе Крістлу, коли вона підходила до них.— Бачите? Я певна, що другу таку дівчину не скоро знайдете. Але хай пани не думають, що вона для того на світ народилась, щоб вони їй життя зіпсували!

— Не бійтесь, паніматко, Крістла не дасть їм себе збаламутити,— зауважувала бабуся.— Вона їх швидко охолодить.

Так і сталось. Один з панків, від яких за версту несло мускусом, хотів шепнути дівчині щось на вухо, але вона зі сміхом відрубала йому:

— Складай, паничу, свій товар, ми не купимо!

Крістла вбігла до сіней і з веселою посмішкою поклала свою руку на мозолясту долоню високого юнака, який обняв її за стан і повів у танок. Дівчина вже не звертала уваги на вигуки:

— Крістінко, налиї-но пива!

— Отой миліший для неї за цілий замок з усіма панами та скарбами,— посміхнулась бабуся, побажала паніматці доброї ночі і пішла з дітками додому.

Минуло два чи три тижні; одного разу, коли видався погожий день, бабуся сказала:

— Сьогодні ми підемо до лісника на посиденьки.

Діти від радості з самого ранку не знаходили собі місця, аж поки бабуся, взявши веретено, не вирушила з ними в дорогу. Від греблі до мосту дорога йшла попід високою кручею, а від мосту вела алея тополь аж до самого Різенбурга. Але бабуся вибрала іншу дорогу — попід горбистим берегом річки, повз тартак. За тартаком здіймалась лиса гора, поросла високою дивиною; за нею часто бігала туди Барунка. За тартаком долина поступово звужувалась, і річка в тісному руслі швидко мчала через велетенське каміння, що перепиняло їй шлях. Гори поросли смереками та ялинами, які свою тінь кидали майже на всю долину. Цією долиною і йшли діти з бабусею, аж поки не дійшли до замшілих руїн Різенбурзького замка, що височіли над темною гущавиною дерев.

Віддалік від замка, над старим підземеллям, стояла альтанка з трьома високими стрілчастими вікнами. Говорили, що ходи підземелля тягнуться на цілих три милі, але через вільгість та застоєне повітря до нього ніхто не міг увійти. Під час полювання пани влаштовували в альтанці другий сніданок. Саме до цієї альтанки і попрямували діти, дряпаючись, мов сарни, по крутому схилу вгору. Бідолашна стара ледве встигала за ними, хапаючись за деревця то справа, то зліва.

— Ох і замучили ж ви мене, насилу дух переводжу,— казала вона, піднявшись нарешті на гору.

Діти взяли бабуся за руки і повели до альтанки, звідки віяло приємною прохолодою. З лави, куди вони посадили бабуся, відкривався чудовий краєвид. Внизу, праворуч від альтанки, виднілися руїни замка. Під замком розкинулась півколом невелика долина, краї якої облямовували горби, порослі смерекою. На одному з них стояла маленька капличка. Навколишню тишу оживляв тільки шум води та пташиний спів.

Ян згадав легенду про дужого Цтібора, вівчаря різенбурзького рицаря. Усе це сталося отам внизу, на луках: рицар зловив вівчаря, коли той ніс на плечах вирвану з корінням смереку, вкрадену у панському лісі. Коли ж

рицар запитав, де він її узяв, вівчар широко у всьому признався. Рицар простив йому і навіть звелів прийти до замка та ще й з мішком — він дасть йому стільки всякої їжі, скільки той зможе нести. Цтібор був чоловік кмітливий, взяв у жінки пошивку шириною на дев'ять ліктів і пішов до замка, там насипали йому гороху і наклали копчених окостів. За силу та щирість рицар полюбив Цтібора і, коли король у Празі влаштував великий турнір, взяв його з собою. Сильний Цтібор переміг німецького рицаря, якого ніхто не міг побороти, і король зробив його теж рицарем.

Дітям дуже подобалась ця легенда, і з того часу, як вони почули її від старого вівчаря, замок і луки здавались їм особливо привабливими.

— Бабусю, а як називається он те місце, де стоїть капличка? — запитав Вілім.

— То Боушін. Дасть бог здоров'я, коли-небудь і там побуваємо, як підемо туди на прощу,— відказала бабуся.

— А що там сталося, бабусю? — спитала Аделька, яка б охоче слухала бабусю з ранку до вечора.

— Там з'явилося чудо. Ви що, вже не пам'ятаєте, як колись про це Ворша розповідала?

— Ми вже забули. Розкажіть нам, розкажіть! — благали діти, і бабусю не довелося довго просити.

— Сядьте гарненько на лавці й не висовуйтеся з вікна, бо ще попадаєте і порозбиваєте собі голови. За тією горою і он тими лісами лежать села: Туринь, Літоборж, Слатіна, Мечов і Боушін. За давніх часів ними володів один рицар, на ймення Туринський, а жив він у своєму замку в Турині. У рицаря була жінка і одна-єдина дочечка, гарненька дівчинка, але—на превелике горе батьків — глуха й німа.

Одного разу дівчинка гуляла по замку і надумала піти у Боушін подивитись, що роблять там маленькі ягнятка і чи вирости вони з того часу, як вона їх востаннє бачила. Треба вам сказати, що тоді ще ні цієї каплички, ні села не було, а стояв тільки хутір, де жила челядь Туринського рицаря і де паслись його отари. Навкруги розкинувся безмежний ліс, а в лісі водилося багато диких звірів.

Дівчинка кілька разів бувала на хуторі, але приїжджала завжди з батьком. От вона й подумала, дур-

ненька, що коли швиденько побіжить, то миттю буде там. І вона пішла, пішла навмання, думала — дорога як дорога, ще молода була і нерозумна, як оце ви. Іде вона, йде, а білого хутора все не видно. У неї вже й серце почало стискатися. Тільки тепер дівчинка подумала: а що ж скажуть тато й мама, коли дізнаються, що вона втекла з замка? Їй стало страшно, і вона повернула назад. А переляканому хіба важко заблудитися, тим більш такій дитині? Дівчинка збилась з дороги і не могла вже потрапити ні додому, ні на хутір. Зайшла вона в густий ліс; ані стежинки ніде не видно, ані світла. Тільки тоді бідолашна зрозуміла, що заблудила!

Подумайте самі, в якому вона була стані! Вам було б легше: ви і чуєте все, і розмовляти можете, а дівчинка була і глуха, і німа. В розпачі бігала вона туди й сюди по лісу і ще більше заплутувалась. До цього всього її почали мучити голод і спрага, заболіли ноги, але найдужче дівчинка боялася ночі і диких звірів. Їй також стало страшно, що батько й мати будуть на неї гніватись. Злякана, вся в сльозах, вона раптом опинилась біля джерельця. Опустившись на коліна, дівчинка жадібно припала до води і напилася. Відтак озирнулася навколо і бачить дві протоптані стежечки. Якою піти? Тепер, наблукавшись, вона вже знала, що не кожна доріжка веде додому. Тут дівчинка згадала, що її мати в трудні хвилини завжди йде до своєї кімнати й починає молитися, впала вона на коліна і почала просити бога, щоб він вивів її з лісу.

І раптом чує вона дивні звуки — все гучніше й гучніше, все чіткіше й чіткіше, в вухах у неї загуло і задзвеніло. Дівчинка не розуміла, що з нею діється, звідки ці звуки. Затремтіла сердешна зі страху, заплакала і хотіла тікати — аж зирк, біжить до неї з лісу по стежечці біла вівця, за нею друга, третя, четверта... Скоро біля джерельця зібралася ціла отара. На шиї у кожної вівці висів дзвіночок. Їхній дзенькіт і почуло дівчатко! То були вівці її батька. А за вівцями вибіг і білий собака, а ще за мить з'явився і сам вівчар Барта. Дівчинка як крикне: «Барто!» — і бігцем до нього. Барта зрадив, що панночка говорить і чує, взяв її на руки і поспішив на хутір, до якого було недалечко. А там сиділа пригнічена горем пані Туринська. Ні вона, ні чоловік не знали, куди несподівано поділася з замка їхня дочка і що з нею

сталося. По лісу розіслали у всі боки людей, шукав і батько, а мати чекала на білому хуторі. Ви тільки уявіть собі, як зраділа вона, коли Барта приніс їй дочку, яка ще, до того ж, і видужала! А коли повернувся батько і дочка їм розповіла усе, що з нею сталося, пани вирішили на подяку богові поставити біля джерельця капличку. Так вони й зробили. Он видно ту капличку, і джерельце коло неї — те саме, з якого дівча пило і біля якого молилося, і в лісах цих воно блукало... Ну, його вже давно нема на світі, вмерли і пан Туринський, і пані Туринська, і Барта помер, і замок у Турині зруйнований...

— А куди ж поділись вівці і собака? — спитав Вілім.

— Ну, собака здох, старі вівці також, молоді виростили, у них народились ягнята. Так на цьому світі, милі дітки, й ведеться: старе вмирає, молоде виростає.

Діти дивились вниз, на долину, і перед очима у них поставав то рицар на коні, то дівчинка, що заблудилася... Раптом з лісу виїхала на гарному коні пані і помчала долиною, а за нею грум. На пані темний жакет, довга коричнева сукня закриває стремена, на голові чорний капелюшок, з нього спадає зелена вуаль і розвівається навколо чорних, як вороняче крило, кучерів.

— Бабусю, бабусю, глянь, рицарка! — закричали діти.

— Таке вигадаете! Хіба ж є тепер рицарки? То пані княгиня, — сказала бабуся, визираючи з вікна.

Дітям стало шкода, що то не рицарка, як вони подумали.

— Пані княгиня їде до нас на гору! — кричали вони гуртом.

— Що це вам сьогодні всякі дива ввижаються? Як може видертися сюди кінь? — похитала головою бабуся.

— Справді, справді, дивіться, Орланд лізе, як кішка! — закричав Ян.

— Дай мені спокій, навіть дивитись не хочу. І що то за дивні розваги у тих панів!.. — буркотіла бабуся, відтягуючи дітей від вікна.

Не минуло й кілька хвилин, як княгиня була вже на горі. Вона легко зіскочила з коня, перекинула через руку шлейф і увійшла до альтанки. Бабуся встала і чемно вклонилася.

— Це діти Прошків? — спитала княгиня, поглянувши на діток.

— Так, милостива пані, Прошків! — відповіла бабуся.

— А ти, мабуть, їхня бабуся?

— Атож, милостива пані, мати їхньої матері.

— Ти повинна радіти, що в тебе такі гарні внуки. А ви, дітки, слухаетесь своєї бабусі? — запитала княгиня дітей, які не зводили з неї погляду.

Вони опустили очі і прошепотіли:

— Слухаємось...

— Взагалі слухняні. Хоч іноді... та що ж поробиш, адже ми теж не були кращими,— сказала бабуся.

Княгиня посміхнулась. Побачивши на лавці кошачок з суницями, спитала, де діти їх назбирали. Бабуся підкликала Барунку:

— Піди, дитинко, почастуй милостиву княгиню. Суниці щойно зірвані, діти назбирали дорогою, може, сподобаються милостивій пані. Молодою я теж любила ягоди, але відтоді, як померла у мене дитина, я їй однієї в рот не взяла.

— А чому? — спитала княгиня, беручи в Барунки кошачок з суницями.

— Такий уже в нас звичай, милостива пані. Якщо у матері помре дитина, то до святого Яна Хрестителя вона не їсть ані черешень, ані суниць. Кажуть, ніби в цю пору богородиця ходить по небу й роздає померлим діткам ягоди. А дитині, чия мати не втерпіла і поїла ягід, дівка Марія каже: «Тобі, дитинко, мало ягід дісталось, тому що твоя мати їх з'їла». Тому й здержуються матері і не їдять ягід. Ну, а хто додержить до Яна, тому не важко буде здержатися і після Яна,— закінчила бабуся.

Княгиня взяла була суницю, солодку, червону, як її уста, але після бабусиної розповіді мимоволі поклатя ягоду назад — у кошачок.

— Мені щось зараз не хочеться, та й вам, дітки, не залишиться нічого на дорогу...

— Це нічого, пані княгине, їжте на здоров'я або візьміть їх додому з кошачком, а ми собі ще назбираємо,— швидко промовила Барунка, відхиляючи кошачок, який їй простягла княгиня.

— Тоді приймаю ваш подаруночок,— сказала княгиня, посміхаючись до простосердої дівчинки.— Але завтра обов'язково прийдіть у замок за кошачком і бабусяю приведіть з собою, гаразд?

— Прийдемо, прийдемо! — закричали діти, наче це їх запрошувала до себе паніматка.

Бабуся хотіла щось заперечити, але було вже пізно. Княгиня злегка вклонилась їй, посміхнулась до дітей і вийшла з альтанки. Передавши кошачок грумові, вона скочила на Орланда і зникла між деревами, як прекрасне видіння.

— Бабусю, я ніяк не дочекаюсь, коли ми підемо у замок! Татко казав, що там у княгині такі гарні картини! — вигукнула Барунка.

— І папуга, кажуть, є, він уміє говорити. Там буде на що надивуватись, бабусю! Тільки почекайте! — крикнув Ян, плещучи в долоні.

А мала Аделька подивилась на себе і сказала:

— А я переодягну оце плаття, правда ж, бабусю?

— Ой боже мій, і як же це я не доглянула за цим дівчиськом? Ну й гарна ж ти! Що це ти зробила? — сплеснула руками бабуся, поглянувши на забруднену Адельку.

— Це не я, це мене Ян штовхнув, і я впала на суніці, — виправдувалась маленька.

— Ви з ним ніколи не миритесь. Гарно ж, мабуть, про вас княгиня подумала! Чортенята якісь, скаже. А зараз ходітьте, підемо до лісника. Але вам, хлопці, кажу останній раз, якщо будете знову бешкетувати, то більше ніколи не візьму вас з собою, — сердито мовила бабуся.

— Ми будемо слухатись, бабусю! — запевняли хлопці.

— Побачимо! — казала бабуся, ідучи за дітьми ліською стежкою.

Незабаром вони опинилися у гаю і крізь віття дерев побачили двір і будиночок лісника. Перед будівлею зеленів огорожений та обсаджений липами й каштанами лужок. Під деревами стояло кілька вкопаних у землю лавок і столиків. По траві походжали павичі. Бабуся любила казати, що у них ангельські пера, диявольський голос і злодійський хід. Тут же гуляла зграйка крапчастих крикливих цесарок, білі кролики сиділи у траві, стригли вухами і при найменшому шумі полохливо кидались врозтіч. Гарненька сарна з червоним нашійником лежала на ганку, а по двору тинялося кілька собак. Як тільки діти гукнули їх, вони радісно загавкали, кинулись

до дітей і почали радісно бігати навколо, мало не зваливши їх з ніг. Сарна також підійшла на голос Адельки й так ласкаво подивилась на дівчинку своїми синіми очима, наче хотіла сказати: «Це, здається, ти приносиш мені ласі шматочки? Здрастуй!»

Аделька, мабуть, прочитала це в її очах, бо хутко встромила у кишеньку руку і дала сарні шматочок булочки. Сарна з'їла булочку і знову побігла за дівчиною.

— Ви що — показалися, чортяки? — почувся звідкілься голос, і за хвилину з комори вийшов лісник у легкій зеленій куртці і домашній шапочці.— О, та тут дорогі гості! — вигукнув він, побачивши бабусю.— Добридень, заходьте! Гекторе, Діано, Аміно, на місце! Йї слова сказати не дадуть! — нагримав він на собак.

Бабуся увійшла в будинок; над дверима було прибито великі оленячі роги. В сінях висіло кілька рушниць, але досить високо, щоб їх не змогли дістати діти. Бабуся дуже боялася рушниць, навіть незарядженої, а коли лісник підсміювався над нею, казала:

— Хто знає, що може статись: адже чорт не спить!

— Правда ваша,— погоджувався лісник,— як господь допускає, то й мотика стріляє.

Бабуся прощала ліснику те, що він частенько її дразнив, аби тільки при ній все не згадував імені божого й не черкав — цього вона не могла стерпіти: відразу ж затикала вуха і говорила:

— Ну нащо таке казати, нащо так язика розпускати? Вас як послухаєш, то хоч свяченою водою кропись.

Лісник любив стареньку і тому остерігався при ній згадувати чорта, ім'я якого зривалось у нього з язика мимоволі, як запевняв він.

— А де ж господиня? — запитала бабуся, коли вони увійшли до світлиці і побачили, що там нікого нема.

— Сядьте, я її зараз покличу. Ви ж знаєте, вона завжди клопочеться коло чогось, мов квочка коло курчат,— відповів лісник і пішов покликати дружину.

Хлопці поставали біля шафи, в якій блищали рушниці і мисливські ножі, а дівчата почали гратись з сарною, що вбігла за ними до кімнати. Бабуся, окинувши поглядом привітну, чистеньку кімнату, подумала: «Таки правда, сюди коли не прийдеш — хоч в свято, хоч у будень,—

завжди все блищить, мов скло». Побачивши зв'язану й розмічену пряжу, що лежала на лавці коло печі, підійшла ближче і почала її роздивлятись.

В цю хвилину відчинилися двері і до кімнати увійшла господиня, ще молода, в чистому домашньому вбранні, в білому чепчику. На руках вона тримала маленьку руську дівчинку. Лісничиха сердечно привіталась з бабусею і дітьми. По її ясному, привітному обличчю було видно, що вона справді рада гостям.

— А я оце щойно ходила полотно поливати. В цьому році воно буде біленьке як сніг, просто не налюбуюсь,— сказала вона, немов виправдуючись за свою відсутність.

Зразу видно старанну господиню, — зауважила бабуся,— один шматок уже білється, а тут, бачу, пряжа знову готується для ткача. З неї полотно вийде як пергамент! Аби тільки ткач не зіпсував та не обдурив вас. Ви не ремствуєте на свого ткача?

— Хіба ж ви не знаєте, мила бабусенько, що всі вони обдурюють? — відказала лісничиха.

— Ну, хотів би я того ткача побачити, що вас, жіночки, обдурить. У вас же все на ліку! — засміявся лісник.— Та ви не стійте, сідайте! — спохватився він, подаючи стілець бабусі, якій не хотілося відходити від пряжі.

— Ще насиджусь,— відповіла бабуся, беручи за руку маленьку Анінку, яку лісничиха поставила біля лави, щоб вона не впала: дівчинка лише починала ходити.

Як тільки господиня одійшла від дверей, показалися двоє засмаглих хлопчиків, що ховалися за її спиною,— один білявий — викапана мати, другий чорнявий — викапаний батько. Вони весело вбігли до кімнати слідом за матір'ю, та коли вона почала розмовляти з бабусею, засоромились і, не наважуючись підійти до дітей, сховалися за мамину спідницю.

— Гей ви, галченята,— мовив батько,— чого ховаєтесь за матір, коли треба вітати гостей? Ану зараз же подайте бабусі руку!

Хлопці хочче підійшли до бабусі і простягнули їй ручки; бабуся поклала їм по яблуку.

— Оце вам гостинчик, а тепер ідіть грайтеся і вдруге не соромтесь! Хлопцям не личить триматись за мамину спідницю,— повчально мовила вона.

Хлопці, опустивши очі, дивились на яблука.

— А тепер — марш! — наказав батько. — Покажіть гостям пугача і киньте йому сойку, котру я сьогодні застрелив. Покажіть їм і цуценят та молодих фазанів. Тільки не гасайте коло птиці, як ті шуліки, а то я вас...

Останніх слів діти вже не чули, бо, як тільки батько сказав «марш!», вся ватага стрімголов кинулась до дверей.

— Оце так поспіх! — засміявся лісник, але було видно, що такий поспіх йому подобається.

— Діти — завжди діти, молода кров! — сказала бабуся.

— Коли б тільки хлопці не росли такими шибениками! Вірите, бабуся, у мене цілий день серце не на місці. Вони тільки те й роблять, що по пастках та по деревах лазять, перекидаються та штани рвуть — просто нещастя з ними. За дівчинку я дякую богу, в добру годину сказати, — мовила лісничиха.

— Що ж ви хочете, кумо, який батько — такий і син, яка неня — така й доня, — озвалася бабуся.

Господиня, посміхнувшись, передала дочку чоловікові, щоб той її побавив.

— Я тільки зберу щось попоїсти і зразу ж повернуся, — додала вона.

— Хороша жінка, — промовив лісник, коли господиня вийшла з кімнати, — гріх таку ображати. Тільки все боїться, щоб хлопці не поскручували собі в'язів. А що ж то за хлопець, коли в ньому немає вогню?

— Що надміру, то погано, кумцю! Дайте їм волю, то вони й на головах ходитимуть, — заперечила бабуся, хоч і сама не завжди була з дітьми строга.

Невдовзі увійшла господиня з повними руками. На дубовому столі з'явилась біла скатертину, майолікові тарілки, ножі з колодочками з рогів сарни, а потім полуниці, ячня, вершки, хліб, мед, масло і пиво.

Відбираючи у бабусі веретенце, господиня говорила:

— Покиньте вже свою пряжу, бабуню, і пригощайтесь. Відкрийте хлібця, намажте маслом. Масло тільки сьогодні збите, пиво свіженьке. От ячня не дуже вдала, смажила я її вранці про всяк випадок, але коли людина голодна, то їй усе смачне. Суниць ви не їсте, я знаю, але діти люблять їх, коли я поллю їм вершками.

Так припрошувала лісничиха стареньку, а сама в цей час краяла хліб і, намащуючи скибку за скибкою маслом, капала зверху медом.

Раптом щось згадавши, бабуся вдарила себе по лобі:

— От стара безпам'ятна голова! Досі забула вам розказати, що ми розмовляли в альтанці з княгинею.

— Нічого дивного, ті дітлахи своїм криком хоч кому голову запаморочать,— мовила лісничиха.

Лісник відразу ж спитав, про що говорила з ними княгиня.

— Бабусю, не розказуйте, доки я не повернусь,— попросила лісничиха,— мені спершу треба дітей нагодувати, щоб вони хоч трохи посиділи спокійно.

Тим часом діти встигли вже все обігати. Лісникові хлопці Франек і Бертік були завжди попереду і усе пояснювали. Коли на порозі з'явилась мати і покликала їх полуднувати, вони всі стояли під будиночком і дивились, як собачка Аміна демонструвала перед ними свої здібності: стрибала через палицю й приносила в зубах речі, які вони їй кидали. Діти не заставили себе двічі просити.

— Сядьте гарненько під деревами і поїжте, та глядіть не позамазуйтеся! — наказала їм лісничиха, розкладаючи їжу на столиках.

Діти швиденько сіли, а біля них поставали собаки, зазираючи їм у рот.

Повернувшись до світлиці, лісничиха попросила бабусю, щоб та розповіла про зустріч з княгинею, і та переказала все слово в слово, про що вони розмовляли в альтанці.

— Я завжди говорила, що в неї добре серце,— обізвалася лісничиха.— Коли не заїде до нас, завжди питає, що роблять діти, а маленьку Анушку і в лобик поцілує. А хто любить дітей, той добра душа. То тільки слуги бозна-що про неї патякають...

— Зроби дідькові добро, то він тобі спис в ребро,— зауважила бабуся.

— Так, так, бабуню,— погодився лісник,— це вірне прислів'я. Я теж кажу, що кращої пані не треба й бажати, якби не було біля неї отих брехунів, що нашіптують їй та набріхують. А ця челядь ні на що інше не здатна, живе і тільки хліб даром переводить. Як подивишся,

мила бабусю, як подумаєш, що діється на світі, то не втримаєшся, щоб не сказати: а щоб вас... кислоти побили! Хіба ж не візьме злість, як згадаєш, що такий бовдур, котрий нічого не вміє і ні до чого не здатний, хіба тільки на зап'ятках карети стовбичити, мов бовван. та в покоях куняти, стільки ж одержує, скільки й я, і вагу також має більшу, ніж я. А я мушу в дощ, і в болото, і в завірюху бродити по лісу, день і ніч гризтись з браконьєрами, за всім дивитись і за все відповідати. Я не нарікаю на своє життя, я задоволений, але коли сюди прийде отакий чванько і задерє переді мною носа, я б його, їй-же богу... Та яка з того користь, що будеш тут ларемно злитись? — І, схопивши склянку, лісник з досади випив.

— А чи ж та пані знає, що тут робиться? І чого ніхто не набереється духу та не скаже їй, коли йому яку кривду заподіють? — спитала бабуся.

— Хто ж, лихий його візьми, сам під себе вогонь підкладе? Я з нею частенько розмовляю і міг би сказати про се про те, але завжди думаю собі: мовчи, Франьку, щоб на тобі ж і не окошилося. Вона, звичайно, не йняла б мені віри, спитала б у тих, хто ближче до неї, і тоді — все пропало б. Вони всі стоять один за одного горою, рука руку мие. Ось кілька днів тому я говорив з княгинею. Вона гуляла по лісу з тим чужоземним князем, що в неї зараз гостює. Вони десь зустріли Вікторку та й питають у мене про неї, княгиня її злякалася.

— І що ж ви їй відповіли? — спитала бабуся.

— А що ж я мав їй відповідати? Сказав, що Вікторка причинна, але нікому не робить ніякого зла.

— А вона що на це?

— Сіла на траву, князь вмовстився біля її ніг, і мені наказали, щоб сів і розповів їм про ту Вікторку і як це сталось, що вона збожеволіла.

— А ти, мабуть, охочий до розповідей, — ущипливо зауважила лісничиха.

— Аякже, жінко! Хто ж не захоче прислужитись гарній пані? А наша княгиня хоч і не така вже й молода, але з біса вродлива. Та й, зрештою, що ж мені лишалось робити? Треба було розказувати.

— Ну й хитрий же ви, кумцю; два роки вже, як я тут, і ви весь час обіцяєте мені розповісти докладно, як то все з Вікторкою трапилось, а я й досі нічого не знаю,

тільки так — п'яте через десяте. Я не красуня, наказувати вам не можу і, мабуть, так ніколи й не довідаюсь усього до кінця...

— Ох, бабусю, та ви для мене миліші, ніж найбільша красуня в світі, і якщо вам хочеться послухати, то я хоч зараз розповім цю історію.

— Коли кум захоче підлеститись, то зуміє шовкову подушечку підкласти, це правда,— засміялась бабуся.— Якщо кума не проти, то я ловлю вас на слові. Старе — що мале, а діти, самі знаєте, люблять слухати всілякі казочки.

— І я, хоч ще й не стара, з охотою послухаю. Розкажуй, татку, розкажуй, швидше час сплине,— промовила лісничиха.

— Мамусю, дай нам, будь ласка, ще хліба, бо в нас уже ні шматочка не лишилось,— почувся від дверей голос Бертіка.

— Та не може бути, щоб діти уже ото стільки хліба з'їли! І куди воно в них уміщається? — здивувалась бабуся.

— Половину з'їли, а половину віддали собакам, сарні та вівіркам. Вони завжди так. Ох і горе мені з ними! — зітхнула лісничиха, краючи знову хліб.

Поки вона, доручивши маленьку дочку няні, вдруге понесла дітям хліб, лісник набивав люльку.

— У мого небіжчика, царство йому небесне, теж була така звичка: перш ніж почне щось розказувати, наб'є люльку,— промовила бабуся, і очі її заблищали від далекого спогаду.

— Та я вже й не знаю, чоловіки ніби змовились і всі завели собі цю дурну звичку,— сказала лісничиха, почувши в дверях бабусині слова.

— Тільки не вдавай, наче не любиш, коли я курю! Сама ж мені з міста тютюн приносиш,— жартома сказав лісник, запалюючи люльку.

— Еге ж, спробуй не принести! Якщо жінка хоче бути вам любюю, то мусить догоджати. Ну, починай уже розказувати,— додала господиня, сідаючи з веретенцем біля бабусі.

— Я ротовий, слухайте!

Сказавши це, лісник випустив під стелю першу хмарку диму, заклав ногу за ногу і, вмостившись зручніше на стільці, почав оповідати про Вікторку.

— Вікторка — це дочка селянина з Жернова. Батьки її давно вже померли, брат і сестра живі й досі. Років п'ятнадцять тому була Вікторка дівчина мов ягідка. Далеко навкруги не знайшлося б їй рівної: прудка, як сарна, роботяща, наче бджілка,— кращої дружини ніхто і не бажав би собі. Така дівчина, та ще з хорошим приданим, зрозуміло, не лишається непомітною. І про Вікторку йшла слава по всій окрузі, від старостів не було відбою. Батькові та матері багато хто з женихів був до вподоби, не один з них був сином заможного хазяїна, і дочка прийшла б, як то кажуть, на все готове, але Вікторка ніяк не хотіла цього розуміти. Їй був до душі тільки той, хто найкраще танцював, та й то тільки під музику.

Іноді батькові спадало на думку, що дочка просто так, не подумавши, відсилає женихів, і він напускався на неї, казав, щоб вона вибрала собі когось, інакше він сам це зробить і примусить одружитись. Але дівчина зразу в сльози, просила не виганяти її з дому, мовляв, вона ще не засиділася, їй тільки двадцять років, ще не натішилася дівуванням і тільки бог знає, кому вона дістанеться і як їй потім житиметься. Батько дуже любив дочку і, чуючи такі речі, м'якшав. Дивлячись на її вродливе личко, він думав: «У тебе є ще час, женихи ще знайдуться».

Та люди це інакше тлумачили; вони казали, що Вікторка надто горда і чекає, поки за нею приїдуть у кареті; пророчили, що гордість до добра не доводить і той, хто довго вибирає, завжди багато втрачає,— словом, вигадували бозна-що.

На той час у селі стали постоем егері. І от один з них став ходити за Вікторкою. Йде вона до костьолу — і він за нею, у костьолі стає якомога ближче до неї і, замість того щоб дивитись на вівтар, не зводить очей з дівчини. Йде вона за травою, він, як стій, з'являється десь поблизу. Коротше кажучи, куди б вона не йшла, він всюди ходив за нею, мов тінь.

Люди говорили, що він не при своєму розумі. Вікторка, коли між подруг заходила про нього розмова, казала: — І чого цей вояк за мною ходить? Ні слова не скаже, наче німий. Я боюся його. Як забачу його поблизу,

мене мороз проймає, а від тих його очей йде обертом голова...

Ох, ті очі! Усі казали, що вони нічого хорошого не обіцяють: вночі вони ніби світилися, а чорні брови, навислі над ними, як двоє воронячих крил, зрослися посередині, а це вже вірна ознака того, що очі в людини лихі. Дехто жалів його: «Боже, хіба ж він винен, що такий вродився? Та й ці очі не на кожного мають силу, і всім нема чого їх боятись». Однак сусідки, тільки-но вояк погляне на їхніх дітей, хололи від жаху і притьмом кидались витирати їх білою хусткою, а як у кого-небудь в селі захворіє дитина, так і кажуть: «То її чорний вояк зурочив!» З часом люди звикли до його похмурого обличчя, а серед дівчат навіть можна було почути, що воно не було б відразливим, якби егер хоч трохи був привітніший. Але все ж таки спільна думка була така: «Дивак парубок! Бог його знає, хто він і звідки; може, і не людина зовсім. Краще перехреститися при зустрічі і сказати: «З нами господь, згинь, нечиста сило!» Він же і не танцює, і не розмовляє, не співає, не звертаймо на нього уваги!» І про нього забули. Та що з того! Дівчатам-то легко було сказати «Не звертаймо уваги!» — за ними він не ходив, — а от Вікторці з ним була біда. Вона вже намагалася нікуди не виходити з дому без потреби, аби хоч на хвилину сховатися від очей, що всюди її переслідували. Вже й музика перестала її радувати, бо завжди з якогось кутка на неї дивилося похмуре обличчя. Вже й на вечорниці вона не ходила з такою охотою, бо добре знала, що коли чорний вояк не сидить у горниці, то він стоїть надворі під вікном; і в дівчини слова 'застрягали в горлі і нитка рвалася. І так її усе це мучило... Кожний бачив, як вона змінилася, але ніхто навіть не подумав, що в цьому винен егер. Усі вважали його причинним і думали, що Вікторка махнула рукою на вояка, не знаючи, як його скараскатись. Та одного разу Вікторка сказала подругам:

— Вірите, дівчата, коли б оце зараз до мене прислав хто старостів, бідний чи багатий, гарний чи бридкий, я відразу ж пішла б за нього, аби тільки він був з іншого села.

— Та що це ти вигадала? Дома тобі набридло, чи що? Чого ти так квапишся? Чи, може, тобі вже у нас не подобається? — здивувались дівчата.

— Не думайте так про мене. Але поки тут ходить той чорний вояк, я не можу інакше. Ви й уявити собі не можете, як мене дратує і мучить своїм переслідуванням ця людина. Я вже й сон згубила, і помолитись як слід не можу: всюди мені ввижаються ці очі,— плачучи, жалілася Вікторка дівчатам.

— О боже, то чому ж ти не заборониш йому ходити за тобою? Чому не скажеш, що не можеш його бачити, що він тобі як сіль в оці? — радили їй подруги.

— Хіба ж я не пробувала? З ним я, звичайно, не говорила, та й як до нього заговориш, коли він ходить за мною, мов тінь? Але я переказала йому про все через товаришів.

— Ну, і він не послухався? — допитувалися дівчата.

— Та де там! Сказав, що ніхто не має права йому наказувати, що він ходитиме, куди і до кого схоче. А втім, він ні разу не говорив, чи любить мене... Як я можу йому сказати, що не бажаю його й бачити?

— Чи ви бачили такого нахабу? — сердилися дівчата.— Що він собі думає? Ми йому покажемо!

— Ви його краще не зачіпайте, бо ще, чого доброго, зурочить,— попереджали розсудливіші.

— Отакої! Що ж він нам зробить? Для того щоб зурочити, йому треба дістати якусь річ, що ми носимо на тілі, а з нас жодна нічого не дасть йому і від нього нічого не прийме. Чого ж тут боятись? Ти, Вікторко, нічого не бійся. Ми завжди ходитимемо з тобою і коли-небудь віддячимо тому чортаці! — кричали сміливіші.

Але Вікторка боязко озиралась і тільки зітхала: поради дівчат не могли її заспокоїти.

«Хоч би господь допоміг мені збутися цього хреста».

Те, що Вікторка сказала дівчатам, не лишилось довго таємницею, і чутка скоро рознеслася далеко, докотилася аж до другого села.

Через кілька днів у домі Вікторчиного батька з'явився якийсь люб'язний чоловік з сусіднього села. Погомоніли про те, про се, що і як. Нарешті він признався, що його сусід хотів би оженити сина, а тому синові впала в око Вікторка. Сусіди й попросили його бути старостою і дізнатись, чи можна їм приїжджати на заручини, чи ні.

— Заждіть хвилику, я спитаю Вікторку, хай вона сама вам скаже. Що ж до мене, то я знаю Шіму і його сина Тонду і не маю нічого проти: господарство у них по-

рядне,— сказав старий старості і пішов покликати дочку до світлиці, щоб порадитись з нею.

А Вікторка, почувши про сватання, без всякого вагання говорить:

— Хай приходять!

Батькові здалося дивним, що вона так швидко погодилась, і він запитав, чи знає вона Тоніка, щоб даремно не подавати людям надії. Та Вікторка стояла на своєму і відповідала батькові, що добре знає Тоніка Шіму — хлопець він хороший.

— Я радий,— мовив батько,— як хочеш, так хай і буде. Тоді з богом, хай приходять.

Тільки-но батько пішов провести старосту, як до Вікторки зайшла мати, перехрестила її і побажала щастя.

— Найбільше мене тішить те, що ти не підеш ні до свекрухи, ні до зовиці, а сама собі будеш господинею,— додала вона.

— Ой матусю, я пішла б за нього, навіть коли б там було дві свекрухи,— відповіла Вікторка.

— Ну, то тим краще, якщо ви так любитеся.

— Та не в тому річ, матусю. Я б і іншому чесному хлопцеві слово дала.

— Бог з тобою, що це ти кажеш! Хіба мало до тебе вже сваталось, а ти ні за кого не хотіла.

— Тоді ще не ходив за мною той вояк із злими очима,— прошепотіла Вікторка.

— Та ти що, збожеволіла? Що це ти плетеш про вояка, що тобі до нього? Хай собі ходить, куди хоче, кинь про нього думати. Що він, з дому тебе виганяє, чи що?

— Так, матінко, виганяє! Це через нього, тільки через нього я так мучуся, страждаю, не маю ні сну, ні спочинку,— заплакала дівчина.

— А чому ти мені про це раніше не сказала? Я пішла б з тобою до куми ковалихи, вона в таких справах вміє допомагати. Ні про що зараз не думай, а завтра підемо до неї,— заспокоювала мати дочку.

На другий день пішли вони до старої ковалихи. Ковалиха, як казали люди, знала багато такого, про що інші їй не здогадувалися. Як тільки щось у когось пропаде, чи корова не доїться, чи хто кого наврочить,— ковалиха від усього раду знає, уміє все вгадати. Вікторка щиро розказала їй про все.

— І ти ніколи з ним навіть словечком не перекинулась? — допитувалася ковалиха.

— Ні словечком.

— І він тобі не давав або не передавав через вояків чогось з їжі — яблуко або медяник?

— Нічого, тітонько, нічого! Та з ним жоден вояк не водиться: надто вже він гордовитий і якийсь відлюдкуватий. Так і в селі у нас кажуть.

— Упир, достеменний упир,— упевнено сказала ковалиха.— Але ти нічого не бійся, Вікторко, я тобі зараджу, поки що це все не так уже й зле. Завтра я принесу тобі щось, і ти цю річ носитимеш завжди при собі. Кожного ранку, виходячи із світлиці, не забувай покропити себе свяченою водою і сказати: «Зі мною господь, згинь, нечистий». Як ітимеш полем, ніколи не дивись ні назад, ні по боках, а якщо вояк заговорить до тебе, не зважай на нього, хоч би він говорив, як янгол. Він може й голосом учарувати, тому краще зразу затуляй вуха. Добре це запам'ятай собі. Якщо через кілька днів тобі не полегшає, спробуємо щось інше; приходь до мене знову.

З веселішими думками пішла Вікторка від ковалихи. Вона сподівалася, що їй знову стане легко й весело, як бувало колись. Другого дня ковалиха принесла їй щось зашите у клаптик червоної тканини і сама повісила дівчині на шию, наказавши, щоб та не знімала і нікому не показувала. Надвечір, коли Вікторка жала траву, вона раптом побачила, що неподалік під деревом хтось стоїть, і відчула, як кров ударила їй в лице, але перемогла себе і ні разу не оглянулася. Закінчивши роботу, дівчина так швидко побігла додому, наче під ногами у неї горіла земля. Минуло два дні. Настала неділя. Мати пекла пироги, батько пішов покликати на обід пана учителя і кількох старих сусідів. По селу пішла чутка: «У Мікшів сьогодні змовини!»

Після полудня у двір Мікші увійшло троє чоловіків у святкових каптанах; у двох з них на рукавах були пришилені гілочки розмарину. Господар зустрів їх на порозі, а челядь, стоячи на ганку, вітала:

— Дай вам боже щастя!

— Дай боже! — відповів староста за батька й сина.

Жених переступив поріг останнім. Надворі почулись жіночі голоси:

— Славний хлопець, цей Тонік, голову несе, як олень!

А яка ж то красива гілочка розмарину в нього на рукаві! Де це він її купив?

Чоловічі голоси на це відповідали:

— Чого ж йому не задирати голову? Забирає з села найкращу дівчину, найкращу танцюристку, хорошу господиню і, до того ж, заможну. Йому пощастило!

Так думали не в одній родині у селі. На Вікторку сердилися, що вона вибрала собі хлопця з іншого села. Чи їй своїх мало, чи ніхто їй не сподобався? Нашо такий поспіх, що це за примхи і багато чого іншого, як звичайно буває у таких випадках.

До вечора змовини скінчилися. Учитель склав весільний контракт, свідки і батьки поставили під ним три хрестики замість прізвищ, які довелось приписати вчителю, і Вікторка, давши Тонікові руку, пообіцяла, що через три тижні стане його дружиною. На другий день прийшли подруги побажати їй щастя, а коли вона вийшла на майдан, всі стали її поздоровляти: «Дай боже тобі щастя, наречена!» А коли молодь почала: «Жаль тобі буде з нами розлучатись, нащо ти йдеш, Вікторко?» — у неї на очі навернулися сльози.

Кілька днів Вікторка ходила веселішою, а коли їй треба було вийти за село, ішла без страху, який раніше весь час її гнітив, доки вона ще не мала від ковалихи ладанки і не стала нареченою. Їй здавалося, що боятись тепер нема чого, і дівчина дякувала за це богові і ковалісі, яка дала таку добру пораду. Але радість її тривала недовго.

Якось надвечір сиділа вона з нареченим у садку. Розмовляли про своє майбутнє господарювання і про весілля. Раптом Вікторка замовкла, очі її зупинилися на кущах, рука затремтіла.

— Що з тобою? — спитав здивований Тонік.

— Он глянь на те гілля, напроти, ти там нічого не бачиш? — прошепотіла Вікторка.

Парубок подивився і сказав:

— Ні, не бачу нічого, а що там таке?

— Мені здалось, наче на нас чорний вояк дивиться, — прошепотіла дівчина ще тихше.

— Ну, зачекай! Я з цим покінчу! — вигукнув Тонік і кинувся до кущів, але даремно — там нікого не було. — Я йому цього не подарую. Якщо він і далі буде на тебе дивитись, я йому покажу! — сердився Тонік.

— Не заводься з ним, Антоніне, прошу тебе, ти ж знаєш — вояк є вояк. Батько сам ходив на Червену Гору; чого б він тільки не дав, щоб цього вояка тамтешній офіцер кудись перевіз з нашого села. Але той сказав, що не може цього зробити, навіть коли б і хотів, та й що, мовляв, тут такого, коли вояк дивиться на дівчину? Батько там чув від вояків, нібито цей егер з дуже заможного роду, сам, кажуть, пішов на військову службу і може покинути її, як тільки захоче. Зв'яжись з таким, то халепи не оберешся.

Так сказала Вікторка Тонікові, і він пообіцяв їй, що дасть воякові спокій.

Але з того вечора на Вікторку знов стали знаходити тяжкі хвилини. Як би вона не притискала ладанку до серця, воно не переставало тривожно битись, коли на неї дивились злощасні очі. Вікторка знову пішла до ковалихи за порадою.

— Я не знаю, це, мабуть, кара божа, коли мені не помагає те, що ви дали. Я ж зробила все так, як ви сказали,— скаржилася Вікторка.

— Нічого, дівчино, почекай, я йому покажу, хоч би це був сам антихрист. Але мені спершу треба роздобути дві його речі. Поки я їх не дістану, стережись його, як можеш. Молися янголу-хранителю, молися за ті душі в чистилищі, що за них ніхто не молиться. Коли якусь із них вирятуєш, вона за тебе заступатиметься перед богом.

— Ото ж то й лихо, тіточко, що я вже не можу навіть спокійно й помолитись,— плакала дівчина.

— От бачиш, дівко: нащо ти так довго крилась, аж поки тебе нечиста сила не пересилила? Та, дасть бог, ми цього диявола поборемо.

Вікторка, зібравши всі свої сили, гаряче молилась, а коли думки її починали збочувати, вона згадувала про муки сина божого, про діву Марію. Ох, тільки б відступила від неї нечиста сила! Так береглася вона день, другий, на третій день зібралася за конюшиною на найдальший кінець батькового поля. Наймиту наказала, щоб не барився й приїхав за нею, вона накосить швидко. На поле йшла вона легко, мов сарна, аж люди зупинялись подивитись, яка-то вона гарна. Туди вона йшла, а додому наймит привіз її на зеленій конюшині біду, поранену. Нога у неї була перев'язана тоненькою білою

хусточкою. Довелося знімати її з воза і нести в хату на руках.

— Святогорська заступнице! — вигукнула мати. — Що це з тобою, дитино моя, сталось?

— Я загнала глибоко в ногу колючку, і мені зробилося млосно. Однесіть мене до кімнати, я ляжу!.. — попросила Вікторка.

Віднесли її на ліжку, і батько відразу ж побіг по ковалиху. Та примчала, мов на коні, а за нею, як це вже водиться, юрба некликаних кумась. Одна радила мачушник, друга — глуху кропиву, третя пропонувала кров замовити, четверта — обкурити; та ковалиха не дала збити себе з пантелику і приклала до набряклої ноги крохмалю. Потім вислала всіх з кімнати, сказавши, що сама доглядатиме Вікторку і що скоро все буде гаразд.

— А тепер розкажи мені, дівко, як усе сталося; ти начебто якась перелякана. І хто це тобі зав'язав ногу такою біленькою та м'якесенькою хусточкою? Я її відразу ж сховала, щоб не угледіли оті плетухи, — промовляла передбачлива ковалиха, вкладаючи ногу Вікторки на ліжку.

— Куди ви її поділи, тітонько? — тривожно спитала Вікторка.

— Вона у тебе під подушкою.

Вікторка вийняла хусточку, подивилась на криваві плями, прочитала вишите незнайоме їй ім'я. Обличчя в неї то блідло, то червоніло.

— Ох, дівко, щось ти мені не подобаєшся! Що мені про тебе думати?

— Думайте, що господь мене покинув, що пропала я на віки вічні і що нема мені ніякого рятунку...

«Може, це у неї гарячка, і вона маячить?» — подумала ковалиха, торкаючись Вікторчиних щік, але вони були холодні, як і руки, палали тільки очі, спрямовані на хусточку, яку вона обома руками тримала перед собою.

— Слухайте, тітонько, — почала дівчина тихо. — Я вам усе розкажу, тільки нікому про це не говоріть. Ці два дні я його не бачила — ви знаєте, про кого я кажу, — але сьогодні... сьогодні з самого ранку мені звучало у вухах: «Іди за конюшиною, іди за конюшиною», — ніби нашіптував хтось. Я знала, що то слокуса, бо він найчастіше там біля нашого поля буває, сидить під деревом на горбочку. Та я не знаходила собі місця, аж поки не взя-

ла хустку і косу. Дорогою спало мені на думку, що я сама собі шкоджу, але в вухах у мене все дзвеніло: «Іди ж, іди за конюшиною, хто знає, може, його там і не буде. Чого тобі боятися, за тобою скоро приїде Томеш». Так мене підганяло до самого поля. Глянула я в бік дерева — нема нікого. «Ну, коли його там нема, то все гаразд»,— подумала я, взяла косу і хотіла косити. Та тут мені захотілося спробувати своє щастя, знайти чотирилисту конюшинку. Я собі загадала: якщо знайду, то буду щаслива з Антоніном! Шукаю, шукаю, мало всі очі не видивила, але нічого не знайшла. Тут мені спало на думку глянути на горбок, і кого, ви думаєте, я там під деревом побачила? Вояка! Я швидко відвернулась, але тут наступила на тернину, що лежала біля дороги, і поранила собі ногу. Я не скрикнула, але від болю у мене потемніло в очах, і я впала на землю. Бачу, ніби уві сні, хтось взяв мене на руки і поніс; прокинулась я від сильного болю. Біля потічка на колінах стоїть вояк, мочить у воді білу хусточку і перев'язує нею мені ногу. «Боже мій,— думаю,— що ж тепер зі мною буде, я ж не зможу втекти від тих очей. Найкраще — не дивитись на них!» Біль не вщухав, голова паморочилась, але я й уст не розтулила і не розплющила очей. Він торкався до мого чола, брав за руку, по тілу в мене пробігав мороз, але я мовчала. Потім він поклав мене на траву і почав бризкати на лице водою, підтримуючи другою рукою мою голову; що мені залишалось робити — мусила розплющити очі... Ах, тіточко любя, очі його засвітились до мене, як сонечко боже! Я знов склепила повіки! Та нічого вже не допомгло, він заговорив до мене! Ох, правду ви казали, тітонько, що він і голосом причарує. Я ще й зараз чую його голос, його слова, як він сказав, що кохає мене, що я його щастя, його небо!

— Ой, які ж то грішні слова, зразу видно, що це диявольські підступи! Якій людині спаде на думку казати таке! Нещасна дівчино, що ж ти зробила, що повірила йому? — бідкалася кума.

— Боже, як же не повірити, коли він каже, що кохає.

— Ну й хай собі каже! Все це баламутство — хоче тебе з розуму звести.

— Я йому теж так казала, але він мені богом і душею клявся, що покохав мене, як тільки побачив, і тільки тому уникав зі мною говорити й признатися у цьому,

щоб не зв'язувати мене з своєю нещасною долею, яка його всюди переслідує і робить нещасним. Ох, я вже й не пам'ятаю, що він ще мені говорив, все це таке сумне. Я у всьому йому повірила і сказала, що боялася його, що тільки з того страху перед ним заручилася, розповіла, що ношу на серці ладанку, а коли він її попросив.— віддала йому,— закінчила Вікторка.

— Господи, спасителю! — вигукнула ковалиха.— Вона віддала йому свячену ладанку, віддала річ, зігріту на своїх грудях! Тепер ти вже в його руках, тепер тобі вже й сам всевишній не допоможе вирватися з його пазурів! Зачарував він тебе безповоротно!

— Він сказав, що ці чари — кохання і щоб я нікому іншому не вірила,— обізвалася Вікторка.

— Еге, еге, знаємо ми це кохання! Я б йому сказала, що таке кохання, та вже пізно. Що ж це ти наробила? Адже ж то упир; буде він тепер у тебе з тіла кров ссати, а коли всю виссе, задавить тебе, і душа твоя не буде й після смерті мати спокою. А яка ж ти могла бути щаслива!

Вікторка жажнулася, почувши слова ковалихи, але за хвилину промовила:

— Все одно я піду за ним, хай мене хоч і до пекла веде. Все одно! Прикрийте мене: морозить! — додала вона, трохи помовчавши.

Ковалиха накинула на неї усі ковдри, які тільки були в хаті, але Вікторці все ще було холодно. Більше вона й словечка не вимовила.

Ковалиха хоч і розгнівалася на Вікторку за те, що та віддала ладанку, але вона любила дівчину і доля Вікторки, яку вона вважала пропащою, глибоко її засмутила. Про все, що Вікторка їй розповіла, вона нікому нічого не сказала.

З того дня Вікторка лежала, мов нежива. Все мовчала, тільки наче уві сні бурмотіла якісь незрозумілі слова, нічого не просила, ні на кого не звертала уваги. Ковалиха не відходила від неї і все своє вміння доклала до того, щоб допомогти дівчині. Але все було марно. Батьки з кожним днем ставали дедалі сумнішими, а наречений все більше засмучувався. Ковалиха хитала головою і думала: «Тут, видно, не так просто! Хіба б таки їй ніщо з моїх засобів не допомогло! Стільком же допомагало! Напевно, вояк той зурочив її, не інакше!»

Про це вона думала і вдень, і вночі. А якось пізно ввечері ненароком визирнула з віконця і побачила, що в садку під деревом стоїть закутаний чоловік; очі його, спрямовані на вікно — ковалиха в цьому божилася, — світилися, як дві жарини. Тепер вона упевнилася, що її здогад був правильний, і тому дуже зраділа, коли одного дня Мікеш приніс їй новину, що єгері дістали наказ виступити з села.

— Про мене, нехай би всі тут лишались. А от якщо отой один піде, то я більше зрадію, ніж коли б мені хтось сотню дав. Сам чорт його сюди прислав. Здається мені, що все, що у нас скоїлось, — це його вина. І те, що Вікторка так змінилася, теж; може, й справді він її наврочив! — сказав батько.

Мати й ковалиха з ним погодились. Ковалиха сподівалася, що після зникнення диявольської сили усе поверне на добре.

Вояки пішли. Тієї самої ночі Вікторці стало так погано, що ковалиха вже хотіла була за священником посилати; та перед світанком дівчині полегшало, і через кілька днів вона вже встала з ліжка. Ковалиха в душі приписувала видужання тому, що Вікторка звільнилася від диявольської влади, та все ж рада була чути, коли люди казали: «Ото ковалиха знає своє діло! Коли б не вона, то Вікторка вже й не підвелася б». І оскільки про це говорили всюди, стара зрештою й сама повірила, що це вона своїм умінням врятувала дівчину.

Та радіти було ще рано. Вікторка хоч і ходила вже, гуляла по двору, проте й далі буда до всього байдужою. Мовчала, як і раніше, нікого не помічала, та й погляд у неї був якийсь тьмяний. Але ковалиха запевняла, що це мине, і не вважала більше за потрібне весь час бути коло дівчини. Знову, як і раніше, у Вікторчиній кімнаті спала її сестра Марженка.

Першої ж ночі, коли дівчата залишилися самі, Марженка сіла до Вікторки на ліжку і лагідним голосом — це була добра душа — спитала її, чому вона така дивна, може, їй чогось бракує? Вікторка подивилася на неї і нічого не відповіла.

— Знаєш, Вікторко, я б тобі щось розказала, та боюсь, щоб ти не розсердилась.

Вікторка похитала головою і промовила:

— Розкажи, Марженко!

— Того самого вечора, коли пішли вояки...— почала Марженка; та ледве вона вимовила ці слова, як Вікторка схопила її за руку і швидко спитала:

— Вояки пішли? Куди?

— Пішли, а куди — цього я не знаю.

— Слава богу! — зітхнула Вікторка і знову лягла на подушки.

— Так слухай, Вікторко, тільки ти на мене не гнівайся; я знаю, що ти того чорного вояка терпіти не могла і, мабуть, будеш на мене сердитись за те, що я з ним говорила.

— Ти говорила з ним? — швидко підвелася Вікторка.

— Еге ж, як же я могла йому відмовити, коли він мене так просив; але я ні разу на нього не глянула, так боялася. Він часто ходив біля нашої хати, але я завжди втікала. Та якось він наздогнав мене у садку. Давав якесь коріння і просив, щоб я його тобі зварила, мовляв, від нього стане зразу краще. Але я сказала, що нічого від нього не візьму; я боялась, щоб він не дав тобі приворот-зілля. Коли я остаточно відмовилася взяти коріння, він попросив: «Тоді зроби для мене хоч це: перекажи Вікторці, що я йду, але ніколи не забуду своєї обіцянки. Хай і вона не забуває. Ми ще побачимось!» Я пообіцяла, що перекажу, і дотримала слова. Але ти не бійся, він більше не прийде і дасть тобі спокій,— додала Марженка.

— Гаразд, Марженко, гаразд, ти хороша дівчина. Добре зробила, що сказала. А тепер іди спати, іди! — звеліла Вікторка і погладила її пухленьке плече.

Марженка поправила їй подушку, сказала «добраніч» і лягла спати.

Вранці, коли Марженка прокинулась, Вікторчине ліжко було вже порожне. Вона подумала, що сестра, мабуть, вже порається в кімнаті. Але Вікторки там не було, не було й у дворі. Батькам це здалось дивним. Вони відразу послали до ковалихи, чи не пішла дівчина до неї; але й там її не було. «Куди ж вона поділась?» — питали всі одне одного, обдивляючись кожний куток. Наймит побіг і до нареченого. Коли ж її ніде не знайшли, а Тонік сказав, що теж нічого про неї не знає, тільки тоді, почервонівши, ковалиха сказала:

— Я гадаю, що вона втекла за вояком!

— Це неправда! — скрикнув наречений.

— Ви помиляєтесь! — запевняли батьки. — Вона терпіти його не могла. Хіба це можливо?

— Та ні вже, так воно й є, а не інакше, — твердила ковалиха і дещо розказала з того, у чому їй призналася Вікторка. І Марженка теж почала розповідати, про що вона вчора ввечері розмовляла з сестрою. І коли одне з другим співставили, усім стало ясно, що Вікторка справді пішла за вояком, не змігши подолати таємної диявольської сили, яка заволоділа нею.

— Її не треба звинувачувати, вона в цьому не винна. Тільки даремно не довірилась мені раніше, поки я ще могла їй допомогти. А тепер уже пізно, він її вчарував, і, скільки він захоче, вона за ним ходитиме. Навіть коли б ви оце зараз пішли і привели її додому, вона все одно знову втече за ним, — так розмірковувала ковалиха.

— Все ж таки я піду за нею, хай там уже як завгодно буде. Може, ще вдасться її вговорити. Вона завжди була така слухняна, — сказав з надією батько.

— Я піду з вами, тату! — вигукнув Тонік, який слухав усе мов приголомшений.

— Ти лишишся вдома, — рішуче заперечив старий. — Коли людина розгнівана, вона легко втрачає розум. Ще потрапиш за ґрати, або забриють тобі лоба. Навіщо це? Досить ти вже пережив за останній час разом з нами, не роз'ятрюй ще дужче своєї рани. Твоєю жоною вона вже не може бути, — викинь її з голови. Якщо хочеш, почекай рік, я віддам за тебе Марженку, вона славна дівчина. Я дуже хотів би назвати тебе своїм сином, але неволити не буду, роби, як тобі підкаже розум.

Усі плакали, а батько втішав:

— Не плачте, вже нічого не pomoже, якщо я не приведу її додому, то хай діється воля бога.

Мікеш взяв на дорогу кілька ринських і, наказавши, що і як робити по господарству, вирушив у дорогу. Куди не зайде, всіх розпитує, чи не бачили таку й таку, детально описуючи дочку. Але ніхто її не бачив. У Йозефові йому сказали, що егері пішли у Градец, а в Градці повідомили, що чорнявого вояка перевели до іншої роти і що він начебто збирався зовсім залишити службу. Але куди він дівся, егер сказати не міг; це був той самий, що свого часу стояв на постой у Мікшів. Він також запевняв, що Вікторки тут ніхто не бачив. Багато хто радив

батькові звернутися до влади, так, мовляв, буде найкраще, та селянин не хотів мати з нею справи.

— Не хочу я з нею зв'язуватись,— казав він.— Не хочу, щоб пригнали її цюпасом, як утікачку, і показували на неї пальцем. Такої ганьби я їй не зроблю. Де б вона не була, всюди вона в руках божих, без його волі у неї й волосинка не спаде з голови. Має повернутися, так вернеться, а ні,— доручаю її богові. Пускати про неї по світу лиху славу я не дозволю.

Так він і вирішив. А єгеря того попросив, щоб він сказав Вікторці, як побачить її або дізнається щось про неї, що батько шукав її, і якщо вона захоче повернутись додому, то хай він домовиться за плату та за добре слово з яким-небудь чоловіком, щоб той довів її.

Єгер пообіцяв зробити все, що зможе,— адже у Мікшів йому жилося несогірше, і селянин повернувся додому зі спокійною совістю: він зробив усе, що тільки міг.

Усі плакали за Вікторкою, давали на обідні й на молебні, та коли минуло півроку, дев'ять місяців, а про неї ні слуху ні духу, почали говорити про дівчину, як про небіжчицю. Так минув рік.

Одного дня вівчарі принесли до села звістку, що бачили в панському лісі жінку, таку саму на зріст і з таким же чорним волоссям, як Вікторка. Мікшова челядь відразу побігла до лісу, обшукала його вздовж і впоперек, але ніде нікого не знайшла.

Я тоді якраз перший рік тут жив, служив помічником у мого попередника, небіжчика тестя. Чутка ця докотилася й до нас. Йду я на другий день до лісу, і старий наказує мені придивлятись, може, побачу де таку жінку. І справді, того ж таки дня я помітив на схилі, що над Мікшовим полем, біля двох зрослих смерек сидить простоволоса жінка. Я знав Вікторку й раніше, але в цій обірваній дикунці ніяк не міг її впізнати. І все ж таки це була вона! Плаття на ній було панського крою, колись, видно, гарне, а зараз усе пошматоване. По її фігурі я зрозумів, що вона скоро стане матір'ю. Я тихенько вийшов із своєї схованки і поспішив додому, до свого старого. Той відразу ж пішов повідомити у Жернов. Батьки Вікторчині гірко плакали, казали, що краще б вона померла. Та що поробиш? Ми домовилися, що будемо за нею стежити, куди ходить, де спить,

щоб спробувати допомогти їй. Одного дня надвечір прийшла вона у Жернов, прямо у батьківський садок. Сіла під деревом, обняла коліна руками, сперлась на них підборіддям і довго сиділа так, втупивши очі в одну точку. Мати хотіла підійти до неї, та вона рвучко схопилася, перестрибнула через тин і щезла в лісі. Мій старий сказав, щоб їй покладали в лісі під смереками їжу і якусь одежину, може, вона побачить. Мікші швидко принесли все, що треба. Я сам усе це там і поклав. Другого дня пішов подивитись — з їжі не було тільки хліба, а з одежі — спідниці, корсажа і сорочки. Решта лишалась там ще й на третій день. Я забрав речі, щоб хтось чужий не поцупив. Довго не могли ми встежити, де нещасна ночує, аж поки я не підстеріг: ховалась вона у печері під трьома смереками — там колись, мабуть, камінь лупали. Вхід заріс чагарником, так що хто не знає — не знайде, а вона ще закидала його смерековим гіллячком. Одного разу я вліз туди. Місця в печері вистачало на одного чи двох, і не було там нічого, хіба трохи сухої трави та моху — ото й уся Вікторчина постіль.

Знайомі й родичі, а передусім батько й Марженка, яка вже стала нареченою Тоніка, шукали її скрізь, щоб поговорити з нею і привести додому, але вона уникала людей, і вдень її рідко коли можна було побачити. Якось надвечір вона знову прийшла посидіти біля свого дому. До неї тихенько наблизилась Марженка і своїм лагідним голоском почала просити: «Ходімо, Вікторко, ходімо зі мною до кімнатки спати, ти вже давно зі мною не спала; я дуже без тебе сумую, та й батьки теж. Ходім зі мною!..» Вікторка подивилася на неї, дозволила взяти себе за руку і довести аж до сіней, але раптом вирвалася і майнула геть. Після цього кілька днів її біля дому ніхто не бачив.

Одного разу вночі стояв я на тязі на схилі під Старою Білильнею; світив місяць, видно було, як удень. Раптом бачу, виходить з лісу Вікторка. Руками притискає щось до грудей, голову похилила вперед і біжить так легко, наче й землі не торкається. Вибігла отак з лісу і — прямо до греблі. Я тоді часто бачив її біля води або на кручі під великим дубом і тому не став звертати на неї особливої уваги. А коли добре придивився, побачив, що вона кинула щось у воду, і почув

такий дикий сміх, що в мене волосся дибом стало. Собака мій почав страшно вити. Я так і затремтів від жаху. А Вікторка сіла на пень і заспівала. Я не розібрав ні слова, але співала вона на голос колискової, яку матері співають дітям:

Спи, дитятко, спи.
Повічки зімкни,
Господь буде поруч спати,
Янголята колихати —
Спи, дитятко, спи!

Цей спів так жалібно звучав уночі, що я насилу встояв, слухаючи його. Так сиділа вона дві години і весь час співала. І з того часу, звечора аж до пізньої ночі, сидить вона біля греблі і завжди співає оту колискову. Вранці я розповів про все своєму старому, і той зразу здогадався, що то вона кинула у воду. Так воно й було. Коли ми її знову побачили, фігура її вже змінилась. Мати і всі близькі жажнулися, але що ж з того. Не відала вона, що чинить гріх! Потроху Вікторка звикла підходити і до наших дверей, найчастіше, коли діймав її голод. Але й тоді, як це вона робить і нині, прийде, стане, наче статуя, і ні слова. А моя дружина — тоді вона була ще дівчиною — зразу винесе їй щось попоїсти; Вікторка мовчки візьме і втікає до лісу. Буває, йду я лісом і, зустрівши її, дам їй хліба, вона візьме, але як тільки спробуєш заговорити з нею, — втече і не візьме нічого. Особливо любить вона квіти: або несе китичку в руці, або застромить її за корсетку, а коли побачить дитину чи прийде куди-небудь, то роздає їх. Хто може знати, чи розуміє вона, що робить? Я б сам хотів довідатися, що робиться в її хворій голові, але хто це може пояснити? Вона сама навряд чи зможе.

У день весілля Марженки й Тоніка, коли вони поїхали вінчатися до Червеної Гори, Вікторка, — бозна, чи випадково, чи десь почула про це, — прибігла додому. В подолку у неї були квіти: зайшовши на подвір'я, почала їх розкидати навколо. Мати залилася слізьми, винесла їй пирогів і всякої всячини, але вона відвернулася і втекла.

Батько дуже вболівав за Вікторкою: він так її любив! На третій рік старий помер. Я саме був тоді в селі. Тонік і його жінка, плачучи, підбігли до мене й питають, чи не бачив я Вікторки. Вони хотіли б привести її

додому, та не знають, як це зробити. Батько, мовляв, ніяк не може померти, і всі гадають, що це вона його душу держить... Повернувся я до лісу, може, побачу де її, і думаю собі — чи зрозуміє мене, чи ні, а скажу їй про все. Вона якраз сиділа під смереками. Проходжу я повз неї, зовсім не дивлячись у її бік, і, щоб не сполохати її, кажу ніби між іншим:

— Вікторко, тато твій помирає, може, ти сходила б додому?

Вона нічого, ніби не чує. Ну, думаю собі, шкода говорити з нею, і пішов у село розказати про все. Я ще стою з Марженкою на порозі, як наймит раптом кричить: «Дивіться, Вікторка в садок заходить!» — «Тоніку, виклич всіх жінок з хати, і сховайтесь всі, щоб ми її не сполохали!» — сказала Марженка і пішла до садка.

Через хвилину вона повернулася і мовчки повела Вікторку до кімнати. Та гралася гілочкою білого первоцвіту і не відводила від квітки гарних, але потьмянілих уже, чорних очей. Марженка вела її, як сліпу. В кімнаті було тихо. Біля ліжка стояла на колінах мати, в ногах — єдиний син. Руки в старого були складені на грудях, очі звернені до неба. Він ще боровся з смертю. Марженка підвела Вікторку аж до самого ліжка; вмираючий перевів на них очі, і блаженна посмішка промайнула по його обличчю. Хотів був підняти руку, але не міг. Вікторка, мабуть, подумала, що він чогось хоче, і поклала йому в руку первоцвіт. Батько ще раз на неї глянув, зітхнув — і помер. Вікторка принесла йому легку смерть. Мати почала голосити; дівчина, дико озирнувшись навколо себе, кинулася за двері.

Не знаю, чи заходила вона ще коли-небудь після цього до рідного дому. За ці п'ятнадцять років, що вона живе тут, у лісі, я тільки одного разу чув, як вона говорить. Не забуду цього до самої смерті.

Йшов я якось униз, до мосту; дорогою їхали з дровами панські наймити, а лугом, бачу, іде Златоглавек. Це дівчата прозвали так писаря з замка, бо не хотіли запам'ятовувати його німецьке прізвище, а також за його гарне волосся, довге, золотисте. Писар був німець. Простує він собі лугом, а було тепло, так він зняв шапку і йде простоволосий.

Раптом, мов з неба впала, вискакує і кидається до нього Вікторка. Вчепилася йому у волосся і почала

смикати та трясти його, наче ляльку. Німець кричить на все горло, я лечу з гори вниз, а Вікторка аж кипить зі злості, кусає йому руки і люто кричить: «Нарешті ти в моїх руках, гадино, чортяко! Я тебе розірву! Куди подів мого хлопця, дияволе? Віддай мені його!» І так вона розлютилася, що тільки хрипіла, і не можна було розібрати жодного її слова. Німець нічого не розуміє, він наче очманів. Ми вдвох не дали б собі ради з нею, коли б не панські слуги. Вони побачили бійку, прибігли на луг, і лише тільки тоді ми видерли бідолаху писаря у Вікторки з рук. Хотіли зв'язати її, але вона вирвалася і, що було сили, побігла до лісу. Звідти вона кидала у нас камінням і лаяла, на чім світ стоїть. Потім кілька днів я її зовсім не бачив.

Німець після цього захворів і так боявся Вікторки, що поспішив виїхати звідси. Дівчата висміяли його, але йому це вже ні до чого; хто втече, той виграє, а хліб у нас і без нього родитиме. Ми й понині за ним не тужимо.

Ось, бабусю, і вся історія про Вікторку. Я частково чув її від небіжки ковалихи, частково від Марженки. Хто знає, в чому там була річ, але, судячи з усього, щось дуже погане.

У кого на совісті ця душа, той тяжко за неї розплатиться!

Бабуся витерла заплакані щоки і, привітно посміхаючись, сказала:

— Красно дякую вам! Як же ж гарно ви розповідали. Що правда, то правда! Кум розказує, як по писаному. Слухала б його й слухала, забуваєш, що сонце вже за гори сховалось.

Бабуся показала на тіні, які залягли в кімнаті, і поклати веретенце.

— Почекайте хвилиночку, я тільки насиплю їсти птиці і проведу вас з гори,— попросила лісничиха.

Бабуся охоче зачекала.

— А я піду з вами аж до мосту, мені треба ще у ліс,— сказав лісник, встаючи з-за столу.

Лісничиха метнулася за зерном, і незабаром у дворі почулося її голосне: «Путь, путь, путь!..»

Птиця зліталася з усіх боків. Раніше за всіх прилетіли горобці, ніби кликали саме їх. Лісничиха мовила:

«Ну, оце вас тут найбільше треба!» — але вони не звернули на її слова ніякісінької уваги.

Бабуся стояла на порозі і не пускала од себе дітей, щоб вони не сполохали птиці, якою вона милувалася.

Кого тут тільки не було! Білі й сірі гуси з гусенятами, качки з качатами, чорні турецькі качки, гарні курочки тутешньої породи і чубаті з пухнастим пір'ям на шії тирольки на довгих ногах, пави, цесарки, індички з індіком, який і булькотав, і надувався, ніби від нього хтозна-що залежало, голуби звичайні і мохноногі. Все це змішалось в одну купу, хапало зерно, наступало одне одному на ноги, скакало одне через одного, підлазило і пролазило, де тільки можна було. А горобці, оті бешкетники, вже понаїдалися і скакали по спинях у дурних гусей та качок. Неподалік сиділи кролі, з каштана дивилася на дітей приручена білочка, шишаком вигнувши над собою хвіст. На тину сиділа кішка, дивлячись пожадливими очима на горобців. Сарна простягла до Барунки голівку, щоб та почухала її, а собаки тихо сиділи біля дітей, бо лісничиха тримала в руці прут. Лише коли чорний півень погнався за гусеням, яке вхопило зернятко з-під самого його дзьоба, і гусеня, втікаючи, пробігло перед мордою Гектора, той не міг стриматись, щоб не клацнути за ним зубами.

— Гляньте на нього, старого віслюка! — крикнула господиня. — Ач як заграє! Ось тобі, щоб пам'ятав! — і стьобнула собаку прутом.

Гектор засоромився перед своїми молодшими товаришами і, похнюпившись, поплентав до сіней. Бабуся, сказала:

— Хоч би син був краший за батька!

Гектор був батьком Султана, який загриз у бабусі стільки гарненьких каченят.

Годівля закінчилася, і птиця пішла на сідала. Діти дістали від Франтіка і Бертіка гарні павині пера, пані лісничиха дала бабусі яєць від тирольок, щоб та підклала їх під квочку, і взяла на руки Анушку; пан лісник, перекинувши через плече рушницю, покликав Гектора, і всі рушили з привітного будиночка. Сарна бігла позаду, мов цуцик.

Під горою пані лісничиха побажала гостям доброї ночі і вернулась з дітьми назад; біля мосту пан лісник подав бабусі свою засмаглу руку і попрямував до лісу.

Ян довго проводжав його поглядом, а потім сказав Барунці:

— Коли я трохи підросту, піду до пана Бейєра і ходитиму з ним на тягу.

— Тільки щоб з тобою ще хтось ішов, ти ж боїшся мавок і лісовиків,— глузувала Барунка.

— Що ти там тямиш! — розсердився Ян.— Я виросту і нічого не боїтимусь!

А бабуся, проходячи повз греблю, оглянулася на замшілий пень і, згадавши Вікторку, зітхнула:

— Бідна дівчина!..

VII

Другого дня перед полуднем бабуся з дітьми вийшла з дому.

— Поводьтеся чемно,— наказувала мати, випроводжаючи їх за поріг.— У замку нічого не чіпайте, а пані княгині гарно поцілуйте руку.

— Та вже якось не осоромимося,— запевнила бабуся.

Діти були як квіточки. Бабуся також вбралася по-святковому: камлотова спідниця гвоздичного кольору, білий як сніг фартух, блакитний адамашковий жакет, очіпок з великим бантом, на шиї гранатове намисто з талером. Під пахвою вона несла хустку.

— Нащо ви берете хустку? Дощу не буде, гляньте, як вияснилося,— зауважила пані Прошкова.

— Людина мов безрука, коли вона нічого не тримає. Така вже в мене звичка — щось нести з собою,— відповіла бабуся.

Біля садка вони звернули на вузьку стежечку.

— Ідіть гарненько один за одним, щоб не заросили у траві штанців. Ти, Барунко, рушай попереду, а я поведу Адельку: вона ще не вміє дивитись під ноги,— наказувала бабуся, беручи за руку Адельку, яка не могла налюбуватись своїм вбранням.

У садку греблась Чорнушка, Адельчина курочка, одна з чотирьох чубатих, яких бабуся привезла дітям із гірського села. Бабуся привчила її дзьобати у дітей просто з рук; знісши яечко, курочка прибігала до Адельки за шматочком булки, який дівчинка залишала їй від свого сніданку.

— Іди до мамусі, Чорнушко, там я лишила твою булочку. Я йду до пані княгині! — крикнула Аделька курочці, але та, ніби нічого не розуміючи, підбігла до дівчинки і хотіла дзьобнути за плаття.

— Чи ти не бачиш, дурна, що на мені біле плаття? Киш! — відганяла дівчинка курку, та Чорнушка не хотіла відчепитись, аж поки бабуся не вдарила її хусткою по крилах.

Пройшли ще трохи. І раптом з'явилась нова загроза для білих платтів. Зі схилу мчали собаки! Вони перепливли через рів, злегка обтрусились на березі і одним стрибком опинились біля бабусі.

— І ви тут, кляті! Хто вас сюди кликав? Зараз же забирайтеся! — гнівалась бабуся і замахнулася на них.

Почувши гнівний бабусин голос і побачивши підняту руку, собаки здивовано зупинилися: що ж це означає? Діти теж почали кричати на них, а Ян підняв камінець і хотів влучити у них, але камінець полетів у рів. Собаки, які звикли приносити кинуті їм речі навіть з води, вирішили, що діти хочуть з ними погратись, радісно кинулись у воду і, вискочивши знову на берег, стали весело стрибати навколо дітей. Діти кричали, ховались за бабусю, і бабуся не знала, що їй робити.

— Я піду додому й покличу Бетку, — запропонувала Барунка.

— Не вертайся, а то, кажуть, буде невдача, — зупинила її бабуся.

Тут, на щастя, нагодився мірошник і відігнав собак.

— Куди це ви так поспішаєте, на весілля чи на бенкет? — спитав він, крутячи в руці табакерку.

— Поки що, панотче, тільки до замка, — відповіла бабуся.

— До замка? А що там таке? — здивувався мірошник.

— Нас пані княгиня запросила! — вигукнули діти, і бабуся розказала про зустріч в альтанці.

— Он воно що! — мовив панотець, понюхавши табакерку. — Ну, то йдіть; Аделька потім мені розкаже, що вона там бачила. А що, Янку, коли пані княгиня питає тебе, куди зяблик дзьоб повертає? Ти ж цього не знаєш, еге ж?

— Та вона цього не питатиме, — відказав Ян і побіг уперед, щоб панотець не глузував з нього.

Мірошник усміхнувся, попрощався з бабусею і пішов до греблі.

Біля шинку гралися діти Кудрнів: робили з паперу млинки; Цілька бавила дитину.

— Що ви тут робите? — спитала Барунка.

— Нічого! — відповіли вони, здивовано розглядаючи по-святковому вбраних дітей.

— Ага, а ми в замок ідемо! — похвалився Ян.

— Ну то й що? — буркнув Вавржінек.

— Побачимо там папужку! — додав Вілім.

— Коли я виросту, то теж його побачу. Татко мені казав, що я піду в світ, — знову одрізав бешкетник Вавржінек.

Але другий хлопець, Вацлав, і Цілька зітхнули:

— Нам теж хочеться до замка.

— Не журіться, я вам звідти щось принесу, — обіцяв їм Ян, — і про все, що там є, розкажу вам.

Нарешті бабуся з дітьми дісталася до парку, де їх уже чекав пан Прошек.

До княжого парку, який знаходився недалеко від Старої Білильні, вхід був вільний, але бабуся з дітьми тільки зрідка заходила туди, особливо тоді, коли у замок приїжджало панство. Хоч вона з захопленням говорила про все, що бачила в парку, — про чудові квіти, рідкісні дерева, водограї, золоті рибки в ставку, — але все ж таки охотніше йшла з дітьми на луки або до лісу. Там вони сміло могли качатися по м'якому зеленому килиму, нюхати квіти, а то й рвати їх на букети та вінки. Хоч у полі не росли ні апельсини, ні лимони, зате траплялись розлогі черешні й дикі груші, обсипані плодами, і кожний міг нарвати їх доскочу. У лісі росла і сила-силенна полуниця, чорниця, грибів та мигдалю. Ніяких водограїв там, звичайно, не було, та бабуся з дітьми любила зупинятись біля греблі. Вони дивилися, як вода, швидко збігаючи лотоком, підскакує вгору і, розбившись на мільйони бризок, знову падає вниз, ще раз перевернувшись у спіненому казані, і тільки тоді суцільним потоком тихо плине далі. Золотих рибок, які звикли хапати крихти булки, біля греблі також не було, але, проходячи поблизу, бабуся висипала з кишені в фартушок Адельці хлібні крихти, і, коли діти кидали їх у воду, з глибини випливало безліч риби. Найближче до поверхні, ганяючись за крихтами, підпливала срібляста

пліть. Між нею стрілами пропливали окуні з горбатими спинками, оддалік ковзали тонкі усачі з довгими вусами, було видно і череватих коропів та пласкоголових миньків.

На луці бабуся зустрічала людей, які вітали її словами: «Слава Ісусу» або «Дай боже добрий день». Деякі зупинялися, питали: «Куди це ви, бабуся?», «Як ся маєте?», «Що поробляють ваші?» І тут же що-небудь розказували.

А у замку? Там нічого не можна було второпати. То біжить лакей у лівреї, то покоївка, вся в шовку, то пан один, другий, і всі високо несуть голову, виступають, мов павичі, що тільки одні мають право гуляти по моріжку. Якщо хтось з них і привітається з бабусяю, кинувши мимохідь: «Guten Morgen!»¹ або «Bon jour!»², бабуся почервоніє і не знає, що відповідати: «Во віки віків» чи «Дай боже». Дома вона завжди казала:

— У тому замку справжній шарварок!

Перед замком, з обох боків дверей, сиділо двоє лакеїв у лівреях: той, що зліва, склав руки на колінах і ловив гав, а той, що з правого боку, схрестив руки на грудях і роздивлявся навколо. Коли пан Прошек підійшов до них, вони привіталися з ним по-німецьки, кожний зі своїм акцентом.

Вестибюль був вимощений білими мармуровими плитками, посередині стояв чудесної роботи більярд. Попід стінами на п'єдесталах з зеленого мармуру стояли білі гіпсові статуї, які зображали міфологічних героїв. Четверо дверей вело до панських покоїв. Біля одних сидів у кріслі камердинер в чорному фракці й куняв. До цих дверей і привів пан Прошек бабуся з дітьми. Почувши шум, камердинер здригнувся. Але, побачивши пана Прошка, привітався і спитав, що привело його до замка.

— Пані княгиня побажала, щоб її сьогодні навідала моя теща з дітьми. Прошу вас, пане Леопольд, доповісти,— відказав пан Прошек.

Пан Леопольд підняв брови і знизав плечима:

— Не знаю, чи схоче пані княгиня їх прийняти: вона працює у своєму кабінеті. Але я можу доповісти.

Камердинер устав і, не поспішаючи, зник за дверима,

---

¹ Доброго ранку! (Нім.)

² Добрий день! (Франц.)

біля яких сидів. За хвилину він повернувся і, залишивши двері відчиненими, люб'язно кивнув, щоб заходили.

Пан Прошек вернувся назад, а бабуся з дітьми зайшла до розкішного салону. У дітей дух захопило, ніжки у них ковзались на гладенькій, як лід, підлозі. Бабуся йшла, немов уві сні, й думала, чи можна ступати на оці килими. «Шкода ж такого добра»,— сказала вона про себе.

Та нічого не вдієш, килими лежали всюди, і камердинер теж ходив по них. Він провів бабуся і дітей через концертний зал і бібліотеку до кабінету княгині. Відтак, повернувшись до свого крісла, пробурмотів собі під ніс:

— Що за дивні примхи у цього панства! Простій бабі й дітям змушують прислуговувати.

Стіни в кабінеті княгині були оббиті світло-зеленими, тканими золотом шпалерами, такого ж кольору портъери висіли на дверях і єдиному вікні, майже такому самому завбільшки, як двері. На стінах було багато великих і маленьких портретів. Напроти вікна — камін з сірого мармуру з чорними і білими прожилками, на ньому дві японські порцелянові вази з гарними квітами, що сповнювали запахом увесь кабінет. З обох боків каміна — майстерної роботи полочки з дорогого дерева, на них розкладені різноманітні речі, цінні або чудовою роботою, або вартістю, красиві черепашки, корали, камені тощо. Все це — пам'ять про подорожі і подарунки дорогих серцю людей...

В одному кутку, біля вікна, стояла статуя Аполлона з каррарського мармуру, у другому — простий, але красиво зроблений письмовий стіл. Біля столу, у кріслі, оббитім темно-зеленим оксамитом, сиділа княгиня в білому ранковому вбранні. Вона саме поклала перо, коли увійшла бабуся з дітьми.

— Слава Ісусу Христу! — чемно вклонившись, привіталася бабуся.

— Навіки слава! Вітаю тебе, матінко, і цих діточок! — відповіла княгиня.

Діти спочатку засоромились, та бабуся підморгнула їм, і вони швидко підійшли й поцілували пані княгині руку. Вона поцілувала їх у лобики і, показавши на гарне, оббите оксамитом і прикрашене золотими торочками крісельце, запросила бабуся сідати.

— Дякую, ласкава пані, я не стомилася,— зацеремонилася бабуся, і тільки тому, що боялася упасти з кріселя або не продати його.

Але княгиня повторила настійливіше: «Сідайте ж, бабуся!»— і стара, розстеливши на кріслі білу хусточку, обережно сіла, примовляючи:

— Щоб вашій милості завжди спалось спокійно...

Діти стояли мов укопані, але очі їхні перебігали з однієї речі на іншу. Княгиня помітила це і з усмішкою спитала:

— Вам тут подобається?

— Так!— хором відповіли діти.

— Нема чого їх і питати, вони б гарненько тут бігали та грались, раді були б і назовсім лишитись,— сказала бабуся.

— А тобі тут хіба було б погано?— звернулась княгиня до бабусі.

— У вас як на небі, та жити тут я все ж таки не хотіла б,— похитала старенька головою.

— А то чому?— здивовано запитала княгиня.

— Що б я тут робила? Господарства у вас нема, з пір'ям чи з веретенцем тут не розкладеши, то що б я, скажіть самі, робила?

— А хіба тобі не хочеться пожити без турбот і відпочити на старості?

— Та рано чи пізно так воно й станеться. Сонце над моєю головою сходитиме і заходитиме, а я безтурботно спатиму... Але поки я живу і господь не позбавив мене здоров'я, треба працювати. Тільки ледар дарма хліб їсть. А зовсім без турбот жодна людина не живе; одного гнітить те, іншого— інше, кожний несе свій хрест, тільки не кожний під ним падає,— промовила бабуся.

Раптом чиясь біла ручка відхилила важку порт'єру, і з'явилосся чарівне личко молодій дівчині з вінком світло-каштанових кіс.

— Можна?— запитала дівчина ніжним голосом.

— Заходь, Гортензіє, ти знайдеш тут приємне товариство,— відповіла княгиня.

До кабінету ввійшла графиня Гортензія, вихованка княгині, як говорили люди. Її струнку, ще не зовсім сформовану постать облягало простеньке біле плаття, в руці, на якій висів круглий солом'яний капелюшок, вона тримала букет троянд.

— Ах, які милі дітки! — вигукнула вона. — Певно, це діти Прошкових, від яких ти принесла мені такі смачні суніці?

Княгиня потвердила. Гортензія нахилилася, дала дітям по троянді, не забула також про бабусю і княгиню, а останню квітку застромила собі за пояс.

— Це такий же свіженький пул'яночок, як і ви, ласкава панночко, — мовила бабуся, понюхавши троянду. — Схорони її вам господь, милостива пані! — додала вона, обернувшись до княгині.

— Це й моє найпалкіше бажання, — сказала княгиня і поцілувала ясне чоло своєї коханої вихованки.

— Можна мені трохи погуляти з цими дітками? — спитала дівчина, звертаючись до княгині й бабусі.

Княгиня дозволила, а бабуся висловила побоювання, чи не завдасть це милостивій панночці зайвої мороки, бо хлопці — просто ж вогонь, а особливо цей Ян, з яким нічого не вдієш. Та Гортензія, всміхнувшись, простягла дітям обидві руки:

— Хочете зі мною?

— Хочемо, хочемо! — зраділи діти і схопили її за руки.

Вклонившись княгині і бабусі, вона зникла разом з дітьми. Княгиня взяла зі столу срібний дзвінок і закалатала; у дверях тієї ж миті з'явився Леопольд. Княгиня наказала йому, щоб у салоні приготували сніданок, і віддала пачку листів для відсилки. Леопольд уклонився і вийшов.

Поки княгиня розмовляла з камердинером, бабуся розглядала портрети, що висіли у кабінеті на чільному місті.

— Боже ж ти мій! — сказала вона, коли камердинер вийшов. — Які дивовижні вбрання і обличчя! Он та пані вбрана зовсім так, як небіжчиця Галашкова, царство їй небесне! Та теж носила черевички на високих корках, спідницю як дзвін, у талії, немов оса, перетягнута, а на голові високий чепець. Її чоловік служив у Добрушці магістратським суддею. Ми інколи ходили туди на прощу і бачили її у костьолі. Наші хлопці називали її «маковою головою», бо в отих спідницях та ще з напудреною головою вона була наче маківка з вивернутими пелюстками. У нас казали, що то французька мода...

— Ця пані — моя бабуся, — пояснила княгиня.

— Що ж, нічого не скажеш; гарна пані,— зауважила бабуся.

— Справа — мій дід, зліва — батько,— провадила княгиня далі, показуючи на портрети.

— Гарні люди! Милостива пані вся в батька. А де ж ваша матуся?

— Ото моя мати і сестра,— сказала княгиня, показуючи на два портрети над письмовим столом.

— Які красуні, аж любо дивитись! — зауважила бабуся.— Але сестричка не схожа ні на батька, ні на матір. Це інколи буває, що діти скидаються на когось з далекого коліна. А ось цей молодий пан наче знайомий мені, тільки не можу згадати, де я його бачила.

— Це російський цар Олександр,— швидко відповіла княгиня,— його ти не могла знати.

— Еге, як же це не могла — я стояла кроків за двадцять від нього. Гарний був чоловік, тут він тільки молодший, але я все одно впізнала його. І він, і цар Йосиф — обидва були нічогенькі.

Княгиня показала на протилежну стіну, де висів великий портрет — погруддя в натуральну величину.

— Цісар Йосиф! — сплеснула руками бабуся.— Як живий! Бач, як вони тут у вас добре підібрались. Я й не сподівалась, що побачу сьогодні цісаря Йосифа. Царство йому небесне, хороший був пан, особливо для бідного люду. Оцей ось таляр він дав мені власною рукою,— додала бабуся, витягнувши з-за пазухи талер.

Пані княгині сподобалась бабусина ширість і дотепність, і вона попросила її розповісти, як і де цісар подарував їй цей талер. Бабуся не дала себе довго просити і розказала пані княгині те, що ми вже чули в млині. Княгиня широко сміялась.

Оглядаючи отак кімнату, бабуся побачила портрет короля Фрідріха.

— А оце прусський король! — вигукнула вона.— Цього монарха я добре знала. Мій небіжчик Їржі служив у прусському війську, і я прожила в Сілезії п'ятнадцять років. Король не раз викликав Їржіка з строю і нагороджував його. Він любив високих солдатів, а мій Їржі був найвищий в цілому полку і, до того ж, стрункий, як панночка. Не думала я, що мені доведеться очі йому закрити, міцний був, наче скеля, та давно вже в

могилі, а я все ще тут,— зітхнула старенька, і сльоза скотилася по її зморщеній щоці.

— Твій чоловік загинув у бою? — запитала княгиня.

— Ні, але він помер від рани. Коли вибухнув отой заколот у Польщі¹ і прусський король разом з руським царем пішли втихомирювати, наш полк теж там був. Я поїхала за полком разом з дітьми. Було їх у мене двоє, а тут третє народилося в поході. Це була Йоганка, та, що зараз живе у Відні. Мабуть, тому вона така метка, що від народження повинна була звикати до всього, як вояк. Нещаслива то була баталія. Після першої ж сутички принесли мені до табору на ношах Їржіка. Ядром з гармати відірвало йому ногу. Я його доглядала, скільки сили вистачало. Коли він трохи одужав, його послали назад у Нісу. Я зраділа, думаю — видужає, та й відпускають його з війська, як каліку, і тоді ми повернемось до Чехії. Та не справдилися мої сподівання. Їржі почав раптом хиріти, і не було на нього ніякої ради. Всі гроші я витрачала на ліки, та нічого не допомогло, так він і помер. Думала я тоді, що збожеволію, що серце у мене розірветься від жалю. Але людина багато чого здатна витримати, милостива пані! Залишилося у мене троє сиріт, грошей — ні гелера, тільки трохи того лахміття. У тому самому полку, де служив Їржі, був один фельдфебель Леготський, найкращий Їржіків друг. Він мені й допоміг. Коли я сказала, що могла б ткати ковдри, він дістав мені верстат і все інше, що треба для цього діла. Хай йому бог за це заплатить! От і згодилося мені те, чого я навчилася замолоду від небіжки свекрухи... Діло пішло добре, і скоро я виплатила Леготському борг, і ще залишалось на прожиток мені з дітьми. Треба сказати, що в тому місті жили хороші люди, але все ж таки я дуже сумувала. З того часу, як не стало Їржі, я почувала себе забутою і самотньою, як груша у полі. Мені все думалося, що вдома буде краще, ніж на чужині, і я сказала про це Леготському. Але він почав мене відраджувати, запевняв, що я обов'язково одержу пенсію, що король потурбується про моїх дітей. Я була йому за це вдячна, але вирішила, що все ж таки повернуся додому. Та й німецька мова мені допікала. Поки ми жили у Кладску, мені було

---

¹ Очевидно, мається на увазі повстання Костюшка 1794 р.

легше, я почувала себе ніби вдома: там більше говорили по-чеськи, ніж по-німецьки. Але в Нісі скрізь тільки й чулася німецька мова, а я ніяк не могла її навчитися.

Тільки я трохи з нужди вибилась, як прийшла повінь. Вода — зла стихія: коли вона розбурхається, то від неї й на коні не втечеш. Такий поспіх був, що люди ледве з душею втекли. Я нашвидкуруч зібрала, що було кращого, взяла клунок на плечі, найменшу дитину на руки, двох старших — за руки і кинулась втікати. А води вже було по кісточки. Леготський і тут допоміг мені: вивів у горішню частину міста, де добрі люди дали нам притулок.

По місту рознеслося, що я залишилась майже без нічого. Добрі люди й тут відразу ж прийшли мені на допомогу. А пан генерал викликав мене й сказав, що, з королівської ласки, я одержуватиму кілька талярів на рік і дістану постійну роботу; хлопець піде до військової школи, а дівчат можна віддати до королівської жіночої школи.

Та все це мене не тішило, і я попросила: якщо вже вони хочуть виявити свою милість, то хай краще дадуть кілька золотих, щоб я могла дійти до Чехії. Дітей я все одно не віддам від себе і виховаю їх у своїй вірі, постараюсь, щоб не забули рідної мови. Але цього мені не дозволили й заявили, що коли я не залишусь, то нічого не одержу. «Як нічого, то й нічого, може, бог не дасть мені померти з голоду», — подумала я і подякувала королю за його ласку.

— Я гадаю, що про твоїх дітей там добре потурбувались б, — зауважила княгиня.

— Можливо, ясна пані, але вони б відцурались від мене. Хто б їх там навчив любити свій край і своє рідне слово? Ніхто. Навчилися б чужої мови, чужих звичаїв і зрештою зовсім забули б про свою кров. Який би я дала одвіт господу богу? Ні, ні, хто народився чехом, хай і говорить по-чеськи... Виклопотала я дозвіл на виїзд, збрала рештки вцілілого лахміття, взяла дітей і попрощалася з містом, де пережила стільки гірких і щасливих днів. Сусідки наклали дітям повні кишені печива, а мені дали кілька талярів на дорогу. Хай бог відплатить їм на їхніх дітях за те добро, яке вони для мене зробили...

Леготський, бідолаха, проводжав мене і більше ніж мило ніс Йоганку. Жалкував, що я іду, ми були з ним як рідні. Прощаючись, ми обоє заплакали. Доки Леготський жив у Нісі, він ходив молитися на могилку Іржіка — вони любили один одного, як рідні брати. Він загинув під час французької війни. Земля йому пером!

— І як же ти дісталася з дітьми до Чехії? — спитала княгиня.

— Багато ми натерпілися, поки дійшли, милостива пані! Я не знала дороги, і тому багато часу ми блукали. Ноги в дітей і в мене були в кривавих мозолях. Ми не раз плакали з голоду, від втоми й болю, бо довго не могли дійти до рідних місць. Нарешті добралася я з дітьми до Кладських гір, а звідтам додому було вже зовсім близько. Родом я з Олешніце, що на сілезькому кордоні,— це я кажу для того, щоб милостива пані знала, де те Олешніце. Коли я стала підходити до рідних місць, на серце мені мов камінь ліг. Думала я, чи застану ще батьків живих і як вони мене приймуть. Дали вони за мною хороший посаг, а повертаюсь я майже з порожніми руками і веду з собою трьох сиріток. Що ж вони мені скажуть? Всю дорогу ці думки не виходили у мене з голови. Боялась я ще й того, чи не трапилось дома якої сумної зміни. Адже протягом двох років я не мала звідти ніякої вісточки.

— А ти хіба їм ніколи не писала? Хоча б твій чоловік був написав, як ти не вмієш?—здивувалася княгиня.

— У нас такого не водиться — посилати листи. Згадуємо, молимося за своїх близьких, а при нагоді, як трапиться знайома людина, перекажемо, як кому живеться. А лист... Хіба ж знаєш, кому він потрапить у руки і де опиниться. Батько мій інколи писав листи воякам з нашого села, що служили десь далеко, аж за кордоном, писав, коли батьки їхні хотіли дізнатися, чи живі ще вони, чи ні, або коли посилали їм трохи грошей... А коли вояки поверталися додому, то казали, що нічого не одержували. Отак воно, милостива пані, завжди: лист від простої людини де-небудь та застрягне.

— Даремно ти так думаєш, матінко,—заперечила княгиня.— Кожний лист, від кого б він не був, має потрапити до рук того, кому він адресований. Ніхто інший не сміє його ні затримати, ні розпечатати, за це суворо карають.

— Це правда, я вірю вашій милості, але у нас так уже ведеться, що ми радше передаємо, що треба, через добру людину. Хіба ж напишеш усе на отому клаптику паперу? Хочеться спитати і про те й про се, та немає кого. А як прийде торгова людина чи прочани, то вже розкажуть усе, як є, слово в слово. Я б теж узнала про своїх, але ж була війна, мало люду проходило.

Вечоріло, коли я з дітьми дійшла до села. Було літо, і в той час, я знала, в селі вечеряють. Йшла поза садками, щоб нікого не зустріти. Раптом з нашого двору вибігли собаки і почали на нас гавкати. Я гукнула на них, але вони загавкали ще дужче. Покотилися у мене сльози, так мені стало гірко. Я, дурна, зовсім забула, що минуло вже п'ятнадцять років, як пішла я з дому, і що це не ті собаки, яких я годувала. У садку було посаджено багато молодих дерев, пліт полагоджений, на клуні нове покриття, а в тієї груші, під якою я часто сиділа з Їржі, блискавицею збило верхівку. В сусідній хатині нічого не змінилося; батько дістав її від небіжки Новотної за те, що утримував стару, аж поки та не вмерла. Тої самої Новотної, що ткала ковдри; мій покійний чоловік був її син. Біля хатини був маленький городець. У небіжки на грядці завжди росла петрушка, цибуля, кілька кущиків кучерявої материнки, шальвії і все, що треба в господарстві,— вона, як і я, любила всяке зілля. Їржі сплів з лози тин навколо цього городця. Тин ще зберігся, але город уже заріс травною, тільки де-не-де цибуля виднілася.

З буди виліз старий, напівсліпий собака.

— Кудлатенький, впізнаєш мене? — покликала я його, і він почав тертись біля моїх ніг. Я думала, що в мене серце розірветься від радості, коли зрозуміла, що мене впізнала ця безсловесна тварина. Діти, сердешні, дивуються, чого це я плачу. Я ж їм не казала, що веду їх до бабусі, думала, якщо вдома на мене сердитимуться, то хай вони цього не знають.

Кашпар, найстарший, каже:

— Чого ти, мамо, плачеш, хіба нас тут не пустять переночувати? Сядь і відпочинь; ми почекаємо, а потім я понесу твій клунок. Ми не голодні.

Йоганка і Терезка теж почали запевняти, що вони не голодні, хоч були таки голодні,— адже ми кілька годин ішли лісом і не натрапляли ні на яку оселю.

— Ні, дітки,— кажу я,— отутечки, у цій хатині, народився ваш батько, а тут, поруч,— ваша мати. Зараз тут живуть ваші дід і баба. Помолимося богу за те, що він щасливо довів нас додому, і попросимо його, щоб нас тут прийняли як рідних.

Прочитали ми «Отче наш», і я підійшла до дверей. Батько й мати вже не господарювали, все господарство вів брат; про це я знала. На дверях ще висіла іконка — богородиця з чотирнадцятьма угодниками, яку Іржі приніс своїй матері з Вамбержіце. У мене наче аж від серця відлягло, коли я її побачила.

«Ви мене проводжали, ви й зустрічаєте»,— подумала я і спокійно увійшла до кімнати.

І тато, мама й стара Бетка сиділи за столом і їли з однієї миски суп. То була проста анчка¹, пам'ятаю, ніби це було сьогодні.

— Слава Ісусу Христу! — привіталася я.

— Навіки слава! — відповіли мені.

— Дозвольте мені, господарі, переночувати у вас з дітьми. Ми йдемо здалека, зголодніли і втомилися,— кажу я, а голос у самої тремтить, ось-ось обірветься. Ніхто не впізнав мене: в кімнаті було темно.

— Покладіть свої речі і сідайте за стіл,— сказав батько і відклав ложку.

— Бетко,— звеліла мати,— піди звари ще трохи супу. А ви, матінко, поки що сідайте, відкрийте собі хліба і дітям дайте. Потім покладемо вас спати на сіннику. Звідкіля йдете?

— Аж з Сілезії, з Ніси,— кажу.

— Так там же наша Мадлена!— вигукнув батько.

— Скажіть, будь ласка, жіночко, чи не чули ви такої? — питає мати і підходить ближче до мене.— Мадлена Новотна, чоловік її вояк. Це наша дочка, ми вже два роки не маємо від неї ніякої звістки. А мені такі погані сни сняться весь час. Оце нещодавно приснилося, наче у мене випав зуб, і так боліло; відтоді дочка й онуки з думки не сходять. Якби хоч з Іржіком чогось не трапилось, адже тепер весь час баталії. Господь знає, чого ті люди не живуть у мирі...

Я заплакала, а діти, як почули слова бабусі, сіпають мене за спідницю і питають:

---

¹ Суп з молока, заправлений борошном і яйцем. (Прим. автора).

— Мамцю, це наші бабуся і дідусь?

Як вони це сказали, мама відразу впізнала мене, кинулася на шию, а батько обійняв дітей. Ми почали розказувати, що і як. Бетка побігла по брата й сестру, по зовицю й дівера; скоро зібралося все село. Не тільки мої родичі й однолітки — всі вітали мене, ніби рідну сестру.

— Добре зробила, що прийшла з дітьми додому, — мовив батько. — Правда, усюди земля господня, але свій край для кожного наймиліший, а нам — наш. Так воно й має бути. Поки господь посилає нам хліб, ні ти, ні твої діти не знатимуть нестатку, навіть коли б ти й не змогла працювати. Те, що тебе спіткало, — тяжке горе, але побиватися не треба. Пам'ятай: кого бог любить, тому й хрест посилає.

Отак вони прийняли мене, як рідну. Брат хотів поступитися мені кімнатою, але я вирішила залишитися разом з старими у хатинці, де колись жив Іржі. Діти скоро звикли до нового місця, а батьки не могли ними натішитися. Потім я послала дітей до школи. За моєї молодості дівчат не вчили писати, хіба що трохи читати, та й то тільки міських. А це ж жаль і гріх, коли в людини є дар, але він марно пропадає. Та коли ж немає можливостей, то чим вона може собі зарадити? Мій небіжчик багато бачив за своє життя, знав і письмо, одним словом, був майстер на всі руки. А це добре: отаке кожному не завадило б!

Я знову заходилася ткати ковдри і заробляла непогані гроші. Тоді були важкі часи — все війни, пошесть, голод. Гарнець жита коштував сто золотих асигнаціями. Це щось значить! Та господь над нами змилювався, ми якось перебилися. Люди й з грошима нічого не могли купити. Наш батько був чоловік, якого пошукати: завжди помагав усім, чим тільки міг. До нього йшов кожний, хто не знав, що далі робити. Прийде, бувало, бідний сусід і просить:

— Дайте гарнець жита, у нас уже ані зернятка немає.

— Поки маю, з радістю дам, а як у мене не буде, — дасть інший, — відповідав він, і мати тут же насипала в мішок зерна. Грошей батько не брав ні в кого.

— Адже ж ми сусіди, — казав він, — якщо ми не можемо один одному, то хто ж нам допоможе? А як вам

господь пошле врожай, віддасте зерном, ото й розквітаємося.

Так у нас і велось.

За це батькові на кожному кроці всі дякували. А мати, коли якого дня не прийде жебрак, ладна була йти виглядати його на роздоріжжі, так любила вона допомагати бідолахам. Та й чому б їм не допомагати? Їли ми вдосталь, ходити було у чому. Чого б з того, що лишалося, не вділити трохи іншим? Це не така вже й велика заслуга — просто християнський обов'язок. От коли людина вриває від свого рота і дає іншому, це вже справжня добродієність. Та воно й у нас скоро дійшло до того, що їли ми один раз на день, аби іншим могли дати трохи їсти. Але ми це пережили, і знову засвітило сонце. В краю настав мир, життя дедалі крашало.

Коли Кашпар скінчив школу, він захотів учитися на ткача. Я не боронила. Ремесло — хліб у руках. Вивчившись, хлопець пішов у світ. Іржі завжди казав, що ремісник, який сидить на печі, нічого не вартий. Через кілька років він повернувся і оселився в Добрушці. Живеться йому незгірше. Дівчат я привчила до всякої домашньої праці, щоб вони могли найнятися на хорошу службу. Якось приїхала до нас моя двоюрідна сестра з Відня. Терезка їй сподобалася, і вона попросила, щоб я відпустила з нею дівчину до міста.

Важко було мені розлучатись з Терезкою, але я подумала, що недобре зроблю, коли перечитиму, як вона хоче піти пошукати свого щастя. А Доротка — хороша жінка, живе непогано, а дітей нема! Вона піклувалася про Терезку, як рідна мати, і дала за нею хороший посаг. Мені було трохи прикро, що дівка вибрала собі німця, але тепер я вже заспокоїлася. Ян — чесна й розважлива людина, і ми з ним добре розуміємося. Ну, а онуки — то вже моя кров... На місце Терезки поїхала до Відня Йоганка. Їй там подобається, живе ніби добре. У молоді тепер зовсім інше в голові; мені, приміром, ніколи не хотілося з дому, та ще на чужину.

Через кілька років померли батьки, спершу тато, а за шість тижнів і мати. Тихо йшли вони з світу, згасаючи, ніби свічки. Господь не дозволив їм мучитися, сумувати одне за одним; прожили вони разом шістдесят років. Жили добре — й померли добре! Дай їм боже вічну пам'ять!

— А ти не сумувала за дітьми, коли вони всі троє пішли від тебе? — спитала княгиня.

— Ох, милостива пані, рідна кров — не вода! Не раз плакала я, але дітям не казала нічого, щоб їхнього щастя не затьмарити. Та я ніколи сама не залишалась, діти ж не перестають народжуватися, і людина, якщо захоче, знайде чим зайнятися. Сусідські діти вирости у мене на очах, і мені здавалося, що це мої власні. До людей треба йти з відкритим серцем, тоді тебе теж любитимуть...

Як мене просили приїхати до того Відня! Знаю, що там, як і скрізь, знайшлися б добрі люди, які про мене потурбувалися б, але туди далека дорога. А старій людині далеко їздиги ризиковано, відірватись їй від свого кутка — все одно, що парі від горщика. Господь міг би про мене саме в той час згадати, а мені хотілося свої кості скласти у рідну землю. Та я розбалакалась, милостива пані, ніби на посиденьках. Вибачайте вже мені за мою простоту,— мовила бабуся, закінчуючи свою розповідь, і встала з кріселя.

— Я з радістю слухала тебе, бабуся. Ти й не уявляєш собі, як я тобі вдячна,— сказала княгиня, поклавши руку бабусі на плече.— А зараз ходімо снідати, я гадаю, що й діти вже зголодніли.

З цими словами княгиня повела бабуся з кабінету до їдальні, де була подана кава, шоколад і різні ласощі.

Камердинер чекав розпоряджень. За наказом княгині, він побіг по графіню та дітей. Невдовзі вони з'явилися разом з Гортензією, яка сама розважалась з ними, наче дитина.

— Подивіться, бабуся, що нам дала панна Гортензія! — кричали всі разом, показуючи старій дорогі подарунки.

— Подумати тільки, відколи живу на світі, такого ще не бачила. Чи ви ж хоч добре подякували?

Діти запевнили бабуся, що добре.

— Ото здивуються Манчінка, Цілька і Вацлав, коли побачать це.

— А хто це Манчінка, Цілька і Вацлав? — спитала княгиня, бажаючи все знати.

— Можу тобі пояснити, люба княгине, я це вже знаю від дітей, — швидко відповіла Гортензія. —

Манчінка — це мірошникова дочка, а Цілька і Вацлав — діти катеринщика; крім них, у нього є ще четверо. Барунка мені розказала, що вони їдять кішок, білок і ворон, бо у них нема чого їсти, та й одягтись у них ні в що, люди ними гребують!

— Тому, що вони бідні, чи тому, що їдять кішок та білок? — спитала княгиня.

— Саме тому, — відповіла бабуся.

— Ну, білка — непогана на смак, я сама її куштувала, — сказала княгиня.

— Одне діло, милостива пані, їсти щось із примхи, а зовсім інше — з голоду. Катеринщиківі бог дав здоровий шлунок, діти теж, само собою розуміється, багато з'їдають, а на все це йому треба заробити своєю музикою. Що ж робити, коли нема нічого ні на себе, ні в себе і в хатні порожньо, наче виметено!

Тим часом княгиня сіла до столу, Гортензія розсадила дітей навколо себе; бабусі теж довелось сісти.

Графиня хотіла налити їй кави або шоколаду, але старенька дякувала, сказавши, що не п'є ні кави, ні отого другого.

— А що ж ти снідаєш? — запитала княгиня.

— Та змалечку привчилась снідати юшку, найчастіше джур; так уже ведеться в нас у горах. Джур і картопля на сніданок, на обід картопля і джур, а на вечерю те, що залишиться від обіду. У неділю ще шмат вівсяного хліба. Оце і вся їжа бідних людей в Крконошських горах. Цілий рік так. Та ще дякувати богів, коли хоч цього вистачає, бо часто буває, що й висівок не їдять досхочу. Ближче до рівнини у кожного вже знайдеться трохи гороху, і борошна білішого, і капусти, і всього іншого, а коли й шмат м'яса; тим уже добре. А до панської їжі простому чоловікові не можна звикати, бо швидко піде з торбами. Та й сили вона мало б йому додала.

— Помиляєшся, бабуся, ці страви дуже поживні. Коли б ті бідні люди могли мати шодня шматок м'яса і що-небудь добре запити, я гадаю, це б їм більше сили давало, ніж усі ті страви, які вони з'їдають за цілий день, — мовила княгиня.

— Ну, от бачите, вік живи, вік учись. А я і досі думала, що великі пани тому такі бліді, а часто й марні, що їдять отакі ласощі, котрі не дають ніякої сили.

Княгиня посміхнулась, нічого не сказала і, наливши маленький келех солодкого вина, подала його бабусі.

— Випий, матінко, це корисно для твого шлунка.

Бабуся взяла келешок і, сказавши:

— За здоров'я милостивої пані! — трохи надпила. Щоб не образити господиню, взяла й шматочок печива.

— А що в отих шкаралупках, які їсть княгиня? — пошепки спитав Ян у Гортензії.

— То морські звірятка, вони називаються устриці, — сказала голосно Гортензія.

— Їх би навіть Цілька не їла, — вирішив Ян.

— На світі є різні страви, різні й смаки, любий Яне, — відповіла панночка.

Під час цієї розмови Барунка, що сиділа біля бабусі, запахала їй щось у кишеню і прошепотіла:

— Захуйте, бабусю, це гроші. Панночка дала мені їх для Кудрнових дітей, я боюсь, щоб не загубити.

Але пані княгиня почула шепіт Барунки, і погляд її з невимовною любов'ю зупинився на чарівному личку графині.

Бабуся не могла приховати своєї радості і зворушено вимовила:

— Хай вам господь, милостива панночко, за це відплатить.

Дівчина зашарілася і погрозила Барунці пальцем. Барунка теж почервоніла.

— Ото буде радість! — сказала бабуся. — Тепер вони хоч трохи вдягнуться!

— Я теж додам, щоб і на щось інше їм вистачило, — мовила княгиня.

— Ви зробили б добре діло, милосердна пані, якби допомогли тим людям Тільки не милостинею... — зауважила бабуся.

— А як же?

— Так, щоб Кудрна мав постійну працю, доки її за-слуговуватиме. А він людина чесна й старанна і, думаю, завжди таким буде. Хай вам бог за все віддячить, пані, але милостиня таким людям допоможе лише на якийсь час. Коли гроші в руках, накоплять собі того й сього, може, й чогось непотрібного, а коли все з'їдять і зносять, сидітимуть знову без нічого; вдруге ж просити не наважаться. А якби він щодня мав заробіток, ото

була б поміч. І милостивій пані теж було б добре: вона знайшла б собі роботящу людину й вірного слугу; та ще й зробите добре діло.

— Усе це так, бабусю, але яку я йому, музикантові, дам службу?

— Е, милостива пані, службу можна знайти. Я знаю, що він з охотою став би сторожем, поля охороняв би. Ходив би собі полем, носив з собою катеринку. Він завжди, як іде полем, грає дорогою, щоб себе, мовляв, звеселити. То веселун! — закінчила з усмішкою бабуся.

— Тоді ми про нього подбаємо, — сказала княгиня.

— Моя дорога, люба княгине! — вигукнула Гортензія і кинулась цілувати гарну руку княгині.

— Тільки біля добрих людей стоять янголи! — промовила бабуся, поглянувши на пані та її вихованку.

Княгиня хвилинку помовчала, потім тихо сказала:

— Вік дякуватиму за неї богам, — і голосніше, звернувшись до бабусі, додала: — Як би я хотіла мати такого друга, котрий би мені завжди говорив правду прямо і щиро, як оце ти, бабусю...

— Якщо захочете, милостива пані, то знайдете. Друга легше знайти, ніж зберегти.

— Ти гадаєш, що я не вміла б його цінувати?

— Чому б я мала так думати про милостиву пані? Тільки так часто буває. Інколи щира мова людині люба, а потім раптом стає не до серця, і дружбі — кінець!

— Ти знову маєш рацію! З сьогоднішнього дня дозволяю тобі приходити до мене, коли захочеш, і казати, що завгодно, я завжди охоче тебе вислухаю, а якщо прийдеш з проханням і я зможу хоч трохи допомогти тобі, то будь певна, що я його виконаю.

Так сказала княгиня, вставши з-за столу. Бабуся хотіла поцілувати їй руку, але вона нахилилась і сама поцілувала стареньку в щоку. Поцілувати собі руку княгиня не дала. Діти зібрали свої гарні подарунки, та їм не хотілося розставатися з милою графинею.

— Приходьте тепер ви до нас, милостива панночко, — запрошувала бабуся, беручи від неї Адельку.

— Приходь, приходь, панно Гортензіє! — просили діти. — Ми назбираємо тобі суніць.

— Неодмінно прийду, — посміхнулася панночка.

— Дякуємо вам за все, ласкава пані, лишайтесь з богом! — сказала на прощання бабуся.

— Іди з богом! — кивнула головою княгиня, а паночка провела гостей до воріт.

Камердинер, прийшовши прибрати зі столу, покритив носом і подумав: «Дивні примхи у цієї дами — розважатися з простою бабою».

А княгиня тим часом стояла біля вікна й дивилася услід гостям, поки серед зелені виднілися білі платтячка дівчат та біла бабусина голубічка. Повертаючись до кабінету, вона прошепотіла:

— Щаслива жінка!

VIII

Панський луг рясніє квітами; посередині біжить межа, аж наче вся устелена чебрецем; на ньому, мов на подушці, сидить Аделька. Вона стежить за маленьким сонечком, що бігає у неї по спідничці; ось зі спіднички воно перебралося на ніжку, з ніжки на зелений черевичок.

— Не тікай, маленьке, лишайся у мене, я ж тобі нічого не зроблю! — умовляє дівчинка сонечко, беручи його пальчиками і знову саджаючи на спідничку.

Недалеко від Адельки біля мурашника навпочіпки сидять Ян і Вілім. Хлоп'ята стежать за метушнею комашок.

— Поглянь, Віліме, як вони бігають! Бачиш, оцей мурах загубив яечко, а он той, другий, підхопив його і біжить з ним до купи.

— Зажди, у мене є в кишені шматочок хліба, я їм дам крихту. Що вони з нею робитимуть?

Вілім вийняв з кишені хліб і поклав шматочок мурашкам на дорозі.

— Дивись, дивись! Як вони біля нього збіглися! Думають, звідки це раптом узялося. Диви, диви, штовхають дрібку вперед! Бачиш, як збігаються з усіх боків їм на допомогу? Як же це вони дізналися, що тут щось є?

Спостереження хлопців перервав дзвінкий голос:

— Що це ви тут робите?

Це була графиня Гортензія, котра непомітно підїхала до них на своєму білому конику.

— А в мене сонечко! — похвалилася Аделька, пока-

зуючи стиснутий кулачок графині, яка зіскочила з коня і підійшла до неї.

— Ану покажи!

Аделька розстулила пальці, але на руці нічого не було.

— Ой, воно втекло! — засмутилася дівчинка.

— Зажди, ще не втекло, тільки збирається,—сказала панночка, обережно знявши сонечко з голого плічка дівчинки.— А що ти з ним робитимеш?

— Випущу його на волю. Чекай, зараз воно полетить. Дивись!

Аделька поклала сонечко на долоньку, підняла руку і почала примовляти:

— Сонечко, сонечко, виглянь у віконечко!

— Твої дітки плачуть, їстоньки хочуть! — додав Вілім, злегка вдаривши Адельку по руці.

Сонечко враз підняло свій червоний з чорними цяточками плащик, розгорнуло складені під ним м'якенькі крильця і полетіло.

— Навіщо ти його підбив? — сердилась Аделька.

— Щоб воно швидше полетіло,—засміявся хлопець і, обернувшись до Гортензії, взяв її за руку.

— Ходи сюди, панно Гортензіє, ходи подивись, я дав мурашкам хліба. Скільки їх коло нього зібралося! — сказав він здивованим тоном.

Графиня встромила руку в кишеньку свого чорного оксамитового жакета і, вийнявши грудочку цукру, подала його Вілімові.

— Поклади у траву, ви побачите, як вони його обліплять. Мурашки люблять солодке.

Вілім так і зробив. Побачивши, що мурашки швидко збігаються з усіх боків, припадають до цукру і по маленькій, як крапочки, крихітці відносять його до мурашника, дуже здивувався.

— Скажи, панночко, як це мурашки дізналися, що тут лежить щось смачне? — спитав хлопчик.— І що вони роблять з отими яечками, які ото весь час переносять з місця на місце?

— Це їхні дітки, а ті, що їх носять,—няні і виховательки. У жаркий день, коли світить сонце, вони виносять яечка з темних кімнаток надвір, щоб вони вигрілися і краще росли.

— А де ж їхні мами? — поцікавилася Аделька.

— Вони сидять у хатці й несуть яечка, щоб не перевівся мурашиний рід. А тати бігають навколо них, щонебудь розказують їм і розважають, щоб вони не нудьгували. А решта мурахів, що тут метушаться,— це все робітники.

— А що вони роблять? — запитав Ян.

— Запасуються їжею, будують і лагодять житло, доглядають лялечок, отих маленьких діток, прибирають у домі, виносять померлих, стережуть, щоб не напали вороги, а якщо таке трапиться, стають всі разом на захист своєї общини. Ось що роблять робітники.

— А як же мурахи розуміються між собою, коли вони не вміють розмовляти? — дивувалися діти.

— Хоч вони й не вміють так говорити, як більш розумні тварини, а також люди, та все ж таки вони чудово розуміються між собою. Ви бачили, як отой перший, що знайшов цукор, відразу побіг розказати про це іншим і як усі збігалися сюди? Дивіться, як вони зупиняються один біля одного, торкаються вусиками, ніби хочуть поговорити, а де-не-де збираються купками і про щось радяться...

— А кімнати і кухня у їхніх мурашниках є? — запитала Аделька.

— Кухня їм не потрібна, бо вони не варять, а кімнати у них для дітей і для матерів; є також зали для робітників. Будиночок у них поділений на кілька поверхів, і з одного поверха на другий ведуть коридори.

— А як же вони його так будують, що він у них не розсиплеться? — допитувалися діти.

— Вони будують міцно. Якщо хтось сильніший не зруйнує мурашника, то він так просто не розвалиться. Стіни і дахи вони роблять з дрібнесеньких трісочок, стебелець, голочок глици, сухих листочків, травинок та землі; якщо земля суха, мурахи змочують її слиною, місять, скочують у маленькі кульки і використовують їх, як муляри цеглу. Найкраще їм будувати під час легенького дощу, коли земля волога.

— А хто ж цих комашок усього цього навчив? — спитав Вілім.

— Це вже бог так зробив, що вони з самого дитинства знають, чим жити і як захищатись. А деякі ко-

машки добувають собі їжу і будують житло з таким умінням і хитрістю, що ці їх дії нагадують людські вчинки. От коли ви підете до школи й навчитесь читати, то багато дізнаєтесь про комашок та їхнє життя, як і я дізналася,— закінчила Гортензія.

Тим часом прийшла бабуся з Барункою, несучи повні пелени квітів і оберемки всілякого зілля, яке вони нарвали на лузі. Діти тут же розказали бабусі, що їм розповіла графиня про мурашок, а Гортензія запитала, для чого їй усе це зілля.

— Тут, милостива панночко, кмин та трохи парила. Кмин сушать, насіннячко вдома потрібне для страв і хліба, а стебла — дітям у купіль. Парило добре помагає, коли у кого болить горло, треба тільки частіше полоскати його настоєм. Навколишні люди знають, що я завжди маю трохи зілля, то й приходять за ним, як тільки з'явиться потреба. Добре, коли вдома є такі ліки: як не знадобиться для себе, то допоможеш іншому.

— А хіба тут у містечку нема аптеки? — спитала графиня.

— В містечку нема, аж за годину ходьби. Та що з того, коли б навіть була і в містечку? Латинська кухня дорога, нащо нам дорого платити за те, що самі зуміємо зварити.

— А лікар напише вам рецепт і скаже, як і що треба варити.

— Ох, милостива панночко, і що б то було, якби на всяку недугу та лікаря кликати. До нього треба йти цілу годину, от і мене півдня, поки його дочекаєшся. Хворий і вмерти може, якщо не буде домашніх ліків. А прийде лікар, так і починається: різні ліки, пластирі, п'явки, і те й се, аж голова в тебе обертом іде; хворий від цього тільки ще дужче занедужає. Я, милостива панночко, цим лікарям зовсім не вірю. Коли у мене або в діток щось заболить, то й моє зілля допоможе. Тільки хіба як у людей хто занедужає, так я кажу: «Пошліть за лікарем!» А коли бог пошле тяжку хворобу, то й лікарі з своїм розумом руки опускають, на природу покладаються,— може, само якось пройде. Бог таки найкращий лікар. Як має людина жити, то вона й без лікаря видужає, а як їй судилося умерти, то не допоможе й ціла аптека.

— І ото в подолках у вас зілля? — спитала графиня.

— Та ні, панно Гортензіє,— жваво відповіла Барунка.— Тут квіти для вінків. Завтра свято тіла господнього, ми з Манчинкою підемо дружками.

— І я теж, я піду з Гелою! — заявила Аделька.

— А ми будемо нести свічки! — вигукнули хлопці.

— А хто це Гела? — спитала графиня.

— Та це дочка тіточки з міста, вона живе в тому великому будинку з левом.

— Треба сказати «з трактиру»,— повчально мовила бабуся.

— Ти теж підеш на процесію? — спитала Барунка графиню.

— Звичайно, піду,— відповіла та і, сівши на траву, почала допомагати бабусі й Барунці рівняти квіти.

— Ти, панночко, ще ніколи не була дружкою у день тіла господнього? — спитала Барунка.

— Ні. Тільки коли я жила ще у своєї виховательки в Флоренції, то одного разу була дружкою на святі мадонни, несла їй віночок з троянд.

— А хто це мадонна?

— Мадонною в Італії називають матір божу,— пояснила Гортензія.

— А милостива панночка родом з Італії? Звідти, де стоять наші вояки? — спитала бабуся.

— Так, але в тому місті, де я народилася, у Флоренції, вони не стоять. Там плетуть з рисової соломки такі гарні капелюшки, як оце у вас. Навколо на полях там росте рис і кукурудза, на горбах — солодкі каштани та маслини; скрізь кипарисові і лаврові гаї, чудові квіти, безхмарне синє небо.

— Я вже знаю! — перебила її Барунка.— Це те місто, що висить намальоване у твоїй кімнатці! Правда, панночко? Посередині — широка ріка, а над рікою — велике місто. Ах, бабуся, які там гарні будинки та костьоли! На другому боці самі садки та маленькі будиночки. Коло одного з них грається дівчинка, а біля неї сидить стара пані. Це панна Гортензія зі своєю вихователькою. Правда, панночко, ти ж нам про це розповідала, коли ми були в замку?

Дівчина відповіла не зразу. Вона сиділа задумавшись, руки її нерухомо лежали на колінах. Потім гли-

боко зітхнула: «Oh bella patria! Oh cara amica!»¹ — і на її прекрасні очі набігли сльози.

— Що це ти сказала, Гортензіє? — з цікавістю спитала Аделька, ніжно горнучись до неї.

Гортензія схилила голову Адельці на плече і вже не стала стримувати сліз, що котилися у неї по щоках.

— Милостива панночка згадала про свій край і про своїх друзів, — сказала бабуся. — Ви, діти, ще не знаєте, як людині гірко залишати місця, де вона виросла. Як би добре їй потім не жилося, вона все ж ніколи не зможе його забути. Коли-небудь ви теж цього скуштуєте... А в милостивої панни є там родичі?

— Наскільки я знаю, у мене немає ніяких родичів, — сумно відповіла графиня. — Моя добра вихователька і подруга Джованна живе у Флоренції, і я часто сумую за нею та за своєю батьківщиною. Але княгиня, моя друга мати, обіцяла мені, що я скоро все це знову побачу.

— А як це сталося, що княгиня знайшла вас так далеко, милостива панночко? — спитала бабуся.

— Княгиня добре знала мою матір, вони були подругами. Батька мого тяжко поранили в битві під Лейпцігом. За кілька років рана в нього відкрилася, і він помер у своїй віллі у Флоренції. Джованна часто мені про нього розповідала. Мати за ним дуже побивалася і незабаром теж померла. Я залишилася круглою сиріткою. Дізнавшись про це, княгиня приїхала до Італії і взяла б мене з собою, якби не Джованна, котра любила мене, як мати. Княгиня залишила мене з Джованною. Дім і все, що в ньому було, віддала в її розпорядження. Джованна виростила і виховала мене. Потім пані княгиня взяла мене до себе. О, я її так люблю, як любила б свою матір!

— Та й вас княгиня любить, ніби рідну донечку, — сказала бабуся. — Я це помітила, як була в замку. Мені це дуже сподобалося... Ага, щоб я не забула розказати милостивій панночці про Кудрнів. Коли Барунка передала їм од вас гроші, вони від радості мало не під саму стелю стрибали. А як старого взяли сторожем на панські лани і призначили подвійний пайок, то вони від щастя невимовно зраділи. Поки житимуть, будуть молитися за княгиню та ласкаву панночку.

---

¹ О чудова вітчизно! О дорога подруго! (Італ.)

— За це вони мають тільки тобі, бабусю, дякувати, за твоє добре слово,— відповіла Гортензія.

— Е, милостива панночко, чого б те слово було варте, якби воно не впало на добрий ґрунт? З нього не виросло б добре діло,— мовила бабуся.

Незабаром квіти були перебрані, і бабуся з дітьми зібралися йти додому.

— Я проведу вас до роздоріжжя,— сказала панночка і взяла за уздечку коника, що скубав травичку.— Хочете, хлопці, трохи покататись?

Хлопці радісно застрибали, а Ян миттю опинився в сідлі.

«Ач який молодець!» — подумала бабуся, побачивши, як сміливо сидить Ян на коні.

Вілім теж удавав, що не боїться, але почервонів аж по самі вуха, коли Гортензія посадила його в сідло. Він поборов свій страх тільки тоді, коли Ян почав сміятися з нього. Малу Адельку графиня теж посадила на поні, але сама йшла поруч і підтримувала її; дівчинка була дуже рада, а хлопці сміялися, казали, що вона сидить то як мишка, то як мавпочка і дражнили її, аж поки бабуся на них не гримнула.

На роздоріжжі Гортензія скочила на свого білого коника, спустила на стремена шлейф синьої спідниці, поправила чорний капелюшок і махнула дітям ще раз батіжком. Коник, почувши голосне «Avanti!»¹, полетів угору по алеї, як ластівка. А бабуся з дітьми помаленьку побрели до Старої Білильні.

На другий день видався чудовий ранок, небо було чисте, наче підметене.

Перед будинком чекає бричка. В бричці сидять Ян і Вілім у білих штанцях, червоних курточках, з віночками на руках. Пан Прошек обходить гарних коней, попліскує їх по лискучих боках, перебирає буйну гриву, оком знавця оглядає зброю. Час від часу він підходить під вікна і кричить:

— Ви ще не готові? Скоріше!

— Зараз, татусю, зараз! — чуються голоси.

Це «зараз» триває ще досить довго. Та нарешті з будинку вискакують дівчата, серед них і Манчінка, а за ними виходять пані Прошкова, бабуся, Бетка та Ворша.

— Доглядайте ж за господарством, особливо за птицею! — наказує бабуся.

¹ Вперед! (Італ.)

Султан хоче підлащитись до Адельки, понюхати вінки, які вона несе, але дівчинка піднімає ручки догори, а бабуся відганяє собаку:

— Не бачиш, дурню, що Аделька йде на свято?

— Наче ті янголята,— каже Бетка Ворші, коли дівчата сідають у бричку.

Пан Прошек сідає на передок біля візника Вацлава, бере в руки віжки, цмокає язиком. Коні гордовито підводять голови, і бричка швидко, наче підхоплена вітром, мчить у напрямі до млина.

Собаки метнулися були за нею, але хазяїн погрозив їм батогом. Вони неохоче повернули назад, полягали на сонці на ганку і відразу ж захропли.

А яка ж краса сьогодні в містечку! На будинках клечання, на площі зелено, як у гаю. По шосе та по дорогах розкидано рогозу. На всіх чотирьох кутах площі стоять вівтарі, один кращий за одного. Посередині, біля статуї святого Яна Непомуцького, під зеленими липами стоїть мортира, обліплена купкою підлітків.

— З неї стрілятимуть,— показує дітям на мортиру пан Прошек.

— Ой, я злякаюсь! — захвилювалась Аделька.

— Чого тобі лякатися, воно бухне не дуже, так, наче впаде з полиці горщик,— заспокоїла її Манчінка.

Такі «постріли» Аделька часто чула вдома і зразу вгамувалася.

Біля високого будинку, на якому висіла вівіска з білим левом і великим гроном винограду, бричка зупинилася. На порозі з'явився пан Станицький. Знявши оксамитову шапочку з довгою китицею, він люб'язно привітав гостей. Не менш ласкаво посміхалась і його дружина в гаптованому сріблом чепчику і в коротенькій шовковій жакетці. Коли маленька Гела спробувала схватись за неї, вона взяла дочку за руку, Адельку за другу і поставила їх поруч:

— Ану покажіться, чи до лица вам це вбрання!

— Наче близнята,— мовила бабуся.

Дівчатка презирнулись і, засоромившись, опустили голови.

Пан Станицький взяв пана Прошка під руку і повів його в будинок, запросивши всіх інших іти за ними.

— Поки почнеться процесія, встигнемо ще випити по склянці вина й побалакати,— сказав він весело.

Пані Прошкова пішла за чоловіком, а бабуся лишилася з дітьми на вулиці.

— У вас ще є час, бо ви йдете з панами, а я пізніше за людьми і не протовплюсь до костьолю. Краще почекаю тут, біля дітей,— сказала вона і залишилася з дітьми коло порога.

Невдовзі з-за рогу вулиці вийшли хлопці у червоних курточках. Вони йшли по двоє.

— Уже йдуть! — вигукнув Ян.

— Аделько, і ти, Геленко,— наказувала бабуся,— як підете з процесією, дивіться під ноги, щоб не попадали. Барунко, ти за ними наглядай. Ви, хлопці, ідіть смирно, щоб не нарobili лиха з вогнем. В костьолі та біля віттарів моліться, щоб госпуду було любо на вас дивитись.

Поки бабуся так навчала дітей, до них підійшов учитель з школярами.

— Слава Ісусу Христу, пане вчителю! Ось я привела вам ще діток, будьте до них поблажливі! — промовила бабуся до старого вчителя.

— Та добре, бабусю, у мене тут уже ціла череда їх назбиралася — і малі, й великі,— засміявся вчитель, ставлячи хлопців до хлопців, а дівчаток до дівчаток.

В костьолі бабуся лишилася біля дверей серед старих жінок. Діти поставали рядочками біля віттаря. Задзвонили втретє, і люд посунув у двері; паламар приніс хлопцям запалені свічки в свічниках, зателенькав маленький дзвіночок, священники підійшли до віттаря, і почалася обідня. Дівчатка склали руки і, не зводячи очей, дивилися на віттар. Та незабаром вони почали крутити головами вправо і вліво, і погляди їхні раптом зупинилися на милому обличчі графині, яка сиділа на хорах. Як же ж було до неї не всміхнутись. Але за графінею сиділа мати, а поруч неї стояв батько, який кивком голови наказав дівчаткам, щоб вони повернулися до віттаря. Аделька нічого не зрозуміла, посміхнулася таткові, та Барунка смикнула її за плаття, прошепотівши:

— Дивись на віттар!

Священик підняв ковчег, і хор заспівав:

— Агню божий, Христе, помилуй нас!

Урочисто задзвонили дзвони. Попереду йшли діти: хлопчики з запаленими свічками і дівчатка у віночках, встеляючи дорогу квітами. За ними — священники, міська влада, панство з цілої околиці, а за ними міський та

сільський простолюд; серед них ішла й бабуся. Корогви різних цехів лопотіли над головами, ароматний дим кадил змішувався з свіжим запахом клечання та розкиданих квітів. У повітрі лунали голоси дзвонів. Хто не міг іти з процесією, стояв на ганках або біля вікон, щоб хоч подивитись на неї.

Яке гарне видовище являв собою цей хід! Яке розмаїття вбрання! Яка розкіш! Святково вдягнені діти, священники в пишному облаченні... Ось пан у модному фракці, ось поважний газда у жупані п'ятдесятирічної давності, ось юнак у вишиваній сорочці, дід у довгому до п'ят каптані; жінки просто, але елегантно вдягнені поруч з одягненими багато, але без смаку; городянки у мереживних та парчевих чепчиках; селянки в накрохмалених очіпках та в білих хустках; дівчата у вінках та в червоних хусточках.

Як кожний по вивісці здогадався б, що будинок Станицьких — заїзд, так і вбрання цього народу було вивіскою їхнього способу мислення, становища і роду заняття. Зразу можна було відрізнити підприємця і ремісника від урядовця, багатого селянина від незаможного; по одягу було видно, хто додержується старих поглядів та звичаїв, а хто скаче за модою, як казала бабуся.

Коло вітарів бабуся старалася триматись ближче до дітей,— про всяк випадок, щоб чогось не трапилось. Але все скінчилось добре, тільки при кожному пострілі Аделька здригалася, затуляла вуха і заплющувала очі.

Після торжества бабуся зібрала дітей і повела їх до заїзду, де на них уже чекала бричка. Крістінка теж вийшла з костюлу, і бабуся зразу ж запросила її їхати разом додому.

— Наші лишаться тут до вечора, місця у нас вистачить,— мовила вона.

— І з вами хочеться поїхати, і з дівчатами хочеться піти,— відповіла Крістла, метнувши погляд на юнаків, які стояли на кладовищі, чекаючи дівчат, щоб провести їх додому. Один з них був високий, як смерека, з дуже приємним обличчям і ласкавим поглядом. Здавалося, що він когось шукає очима. А коли — випадково — його очі зустрілися з очима Крістли, вони обоє зашарілися.

Бабуся відвела Геленку до куми трактирниці. Та почала пригощати дітей пирогами, а бабуся вином, довелось затриматись. Крістла не хотіла заходити до кімна-

ти, де сиділи самі пани, і бабуся винесла їй чарку вина в сіни. Та проворнішим за бабуся виявився високий юнак. Він вскочив до трактиру, замовив солодкої наливки і виніс Крістинці. Дівчина почала відмовлятися. Хлопець сумно сказав:

— Так ти не хочеш прийняти від мене частування?

Тоді вона швидко взяла чарку і випила за його здоров'я. В цей час підійшла бабуся, і вони обоє мусили і від неї випити.

— Ти прийшов дуже вчасно, Міло,— мовила бабуся, і в куточках її уст заграла лагідна посмішка.— Я якраз думала, котрого з хлопців попросити поїхати з нами; боюся я цих диких коней, коли немає з нами Яна чи когось досвідченішого. Вацлав дуже необачний. Їдьмо з нами!

— З радістю,— сказав Міла і, повернувшись, побіг до трактиру розплатитись.

Діти, попрощавшись з Гелою, трактирницею та з батьками, посідали на бричку. До них підсіла Крістла; Міла вискочив до Вацлава на передок, і коні рушили.

— Подивіться лишень на Мілку, якого він пана з себе корчить! — вигукнули хлопці, коли повз них проїжджала бричка.

— Ще б пак! Адже у мене є чим пишатись! — весело відповів Міла і поглянув на тих, що сиділи ззаду.

Хлопець, що кричав Мілі — його найперший товариш,— підкинув угору шапку й заспівав:

Ой кохання, ти кохання, звідки ж ти приходиш?
На горі ти не ростеш і в полі не родиш...

Останніх слів у бричці не почули, бо коні помчали гапопом.

— Чи ви хоч молилися? — спитала бабуся у малечі.

— Я молився, а Вілім, здається, ні,— озвався Ян.

— Не вірте йому, бабуся, я весь час читав «Отче наш», а Ян мене штовхав, не давав мені спокою всю дорогу! — виправдувався Вілім.

— Ох, Янку, Янку, який ти безбожний хлопчисько! Доведеться в цьому році мені пожалітися святому Мікулашу,— суворо похитала бабуся головою.

— І не одержиш ти ніяких подарунків на іменини, от побачиш! — погрозила йому Аделька.

— А й справді, незабаром день святого Яна, твої іменини,— обізвалася Крістінка.

— А що ти мені подаруєш? — запитав Ян, ніби нічого й не трапилось.

— Подарую тобі перевесло, якщо ти такий непосидючий,— засміялася Крістла.

— Не хочу,— засмутився Ян. Діти засміялися.

— А що тобі дарують? — спитала Барунка у Крістли.

— Нічого. Такий звичай є тільки у панів. Але одного разу я одержала привітання від учителя, що навчав дітей управителя замка. Та ось воно в мене у молитовнику,— і Крістла вийняла з молитовника складений аркушик з привітанням, написаним у формі вірша і прикрашеним намальованим віночком з троянд та незабудок, виколотих булавкою.— Я зберегла його тільки через віночок. А що тут написано,— я зовсім не розумію.

— А хіба написано не по-чеськи? — спитала бабуся.

— По-чеськи, але страшенно по-вченому. Слухайте, як починається: «Вислухай мене, красуне мила, Лади вихованко!» Ось, будь ласка, цього я ніяк не можу зрозуміти!.. І така нісенітниця до самого кінця. Яка ж я вихованка, коли у мене, слава богу, є мати? У того вчителя через книги, мабуть, і розум помішався.

— Не треба так думати, дорога моя. Це справді була людина високого розуму і дуже вчена, тільки у наші голови все це не завжди вкладається. Коли я ще жила у Кладску, був у нас сусід, отакий самий письменний чоловік; його служниця — вони, оті письменні, кажуть, зарікаються женитися — частенько ходила до нас і розказувала нам, що то за дивак. Цілими днями він сидів, зарившись у книги, наче кріт у землю, і коли б йому Зузанка не нагадувала: «Пане, ідіть їсти», він би не їв і цілий день. Зузанка мусила йому про все нагадувати. Якби не вона, то його б давно міль з'їла. Щодня він виходив на годину прогулятися, але завжди сам: товариства ніякого не любив. Коли він виходив, я часто забігала до Зузанки. Вона любила солодку наливку, і я, хоч і байдужа до тої паленки, мусила їй на догоду випити чарку.

— На, тільки аби старий не бачив,— казала вона.— Він п'є лише воду, хіба що капне до неї трішки вина, мені говорить: «Вода, Зузанко,— найздоровіший напій. Пий завжди лише воду — будеш здорова і щаслива». А я собі

думаю: «Мені й наливка до смаку. Ти хотів би, щоб я жила, як пташка; їжа і питво для тебе дрібниці: їси і п'єш, аби душа трималася в тілі. Ти ситий самими книжками. А я красно дякую за таку харч!»

Отак бувало каже Зузанка щоразу. А раз повела вона мене до його кімнати. Зроду не бачила я стільки книжок! Їх там було навалено, ніби полін. «Бачите, Мадленко,— говорила вона мені,— оце все наш старий тримає в голові. Дивно, як це він від цього ще не збожеволів. Коли б не я — а я дивлюся за ним, як за малою дитиною,— то бозна-що з ним сталося б. Треба про все самій думати, бо він нічого не тямить. Йому аби тільки папери. До нього треба мати залізне терпіння. Інколи я на нього й нагримаю, а він мовчки відійде, начеб його собака вкусила. Просто жаль стає його. Та іноді треба й виляяти, бо з ним же ніякого терпіння не вистачить. Подумайте самі, Мадленко, у нього в цій кімнатці пороху було, як у селі посеред майдану, а павутиння всюди, як на старій дзвіниці. І гадаєте, що я сміла зайти туди з віником? Ні. Так я собі й думаю: все одно колись зроблю по-своєму. Не ради нього, тут же йдеться про мене. Ганьба ж на мою голову: хто не зайде, мене осудить, побачивши отакий порядок. Попросила я одного знайомого пана, з яким він найохочіше стрічався, щоб той його затримав, а я тим часом скрізь вимила, витерла пилюку, так що любо стало дивитися. І знаєте, Мадленко, що то за людина? Він зразу й не помітив, що прибрано, побачив тільки аж на третій день. Йому ніби здалося, що в кімнаті посвітлішало,— ще б пак, як же не посвітлішати! Отак треба поводитись з такими диваками». Щоразу, як прийду я бувало до Зузанки чи вона забіжить до нас, так і починає скаржитися на старого, але щоб піти від нього, то ні за що в світі.

Але якось нагнав він на неї страху. Вийшов, як звичайно, на прогулянку і зустрів свого знайомого. А той саме зібрався у Крконошські гори. Він взяв та й запропонував старому поїхати разом з ним, мовляв, вони швидко повернуться. І наш любий старий поїхав з ним, у чому був. Зузанка чекає, чекає, а пан не повертається; ніч прийшла, а його немає. Прибігла до нас зовсім перелякана, плаче; завдала нам клопоту. Тільки вранці дізналася, в чому річ. Ну й лаяла ж вона його — страх! Старий приїхав на шостий день, а вона для нього щодня

варила обід і вечерю. Як приїхав він додому, вона прибігла до нас і розказує: «Ось бачите, так і вийшло. Ох, якби ви знали, як я на нього напустилася, а він мені каже: «Ну, ну, не кричи, я пішов прогулятися і потрапив на Снежку, тому й не міг раніше приїхати». Одного дня вона принесла нам кілька книжок і сказала, що це написав її старий і щоб ми їх прочитали. Мій небіжчик Іржі був письменний, читав нам їх, але ми нічогосінько не розуміли. Умів старий і вірші складати, але ми і в них не розібралися,—надто все по-вченому написано. А Зузанка бувало казала: «Чи варто оце того, щоб над ним сушити собі голову?» Але в місті його дуже поважали і говорили, що його розум і осягнути не можна.

— Я така сама ж, як ота Зузанка,—сказала Крістла.— Ніяка вченість для мене нічого не варта, якщо я її не розумію. Коли я чую гарну пісню або коли ви, бабусю, розповідаєте,—це мені миліше за всі вчені вигадки. А чи ви, бабусю, чули оту пісню, що склала Барла з Червеної Гори?

— Мені тепер, люба дівчино, мирські пісні не йдуть у голову, я про них і не думаю. Минулися вже ті часи, коли я за новою піснею хтозна-куди могла бігти. Тепер я тільки оце божественне співаю,—мовила бабуся.

— А що ж то за пісня, Крістло? — спитали Манчінка і Барунка.

— Заждіть, я вас навчу. Починається вона так:

А що ж тая пташка на дубі співає?..

— Коли ми до вас приїдемо, ти мені, Крістінко, мушиш її заспівати,—повернувся Міла до дівчини.

— Хоч і двічі. Ми у пана сіно громадили, і прийшла Барла. Сіли ми під горбом відпочити, а Анча Тиханкова й каже: «Барло, склади нам пісеньку!» Барла хвилинку подумала, потім посміхнулася і почала співати:

А що ж тая пташка на дубі співає?
Мабуть, хлопця дівка має, бо сумно вітхає...

Анча розсердилася: вона подумала, що Барла на неї налякає,—ви ж знаєте, що вона наречена Томеша. Барла, помітивши це, відразу, ніби нічого й не сталося, склала другий вірш, щоб її задобрити:

Ой замовкни, пташко, то не так, я знаю:
В мене також хлопець є, а я не зітхаю.

Пісня нам дуже сподобалася, і голос до неї Барла підбрала так гарно. Жерновські дівчата теж прийдуть послухати; вони ще її не знають,— закінчила Крістла.

Манчінка і Барунка, проїжджаючи повз замок, наспівували нову пісеньку. Біля воріт стояв молодший камердинер у чорному вбранні — невисокий худорлявий парубчак. Однією рукою він розгладжував чорний вус, другою, щоб було видно блискучі персні на пальцях, тримався за золотий ланцюжок, що висів у нього на шиї.

Коли бричка проїжджала повз нього, очі у парубка заблищали, як у kota, що побачив горобця. Він ніжно посміхнувся Крістлі і помахав їй рукою. Але дівчата ледь кивнули йому, а Міла нехотя торкнувся своєї видрової шапки.

— Краще б я чорта побачила, ніж цього італійця,— мовила Крістла.— Він знову очікує, коли йтимуть самі дівчата, щоб налетіти на них шулікою.

— Ну, в Жлічі недавно йому перепало на горіхи,— почав Вацлав.— Прийшов він туди на танці — і зразу ж до найвродливіших дівчат, ніби їх для нього туди привели. Він по-чеськи й слова сказати не вміє, а «арний дівка, люблю» зразу запам'ятав.

— Мені він це теж завжди торочить, як прийде пити пиво,— перебила його Крістла.— І хоч ти йому десять разів підряд кажи: «А я вас не люблю»,— він не відчепиться, як ота трясця.— Ну, хлопці йому добре розум вправили, і коли б не я, то він узнав би, чому сливи на ярмарку.

— Хай стережеться, щоб йому цього в іншому місці не втовкмачили,— сказав Міла, труснувши головою.

Бричка зупинилася біля шинку.

— Ну, спасибі, що довезли,— подякувала Крістла і подала руку Мілі, який допоміг їй злізти з брички.

— Ще одне словечко,— затримала її бабуся.— Ти не знаєш, коли жерновчани і червоногорці підуть до Сваньовіце?

— Та, мабуть, як завжди: червоногорці на різдво богородиці, а жерновчани в перше свято діви Марії після дня Яна. Я піду з ними теж.

— От і я хочу,— промовила бабуся.

— В цьому році я теж піду з вами,— зраділа Барунка.

— І я, — додала Манчінка.

Хлопці сказали, що вони теж хочуть, але Барунка їм відповіла, що вони не пройдуть пішки три милі. Вацлав підхльоснув коней, і бричка поїхала до млина. Там зсадили Манчінку і бабуся віддала паніматці кілька святих віночків. Коли під'їжджали до дому, назустріч вискочили Султан і Тирл. Собаки від радості, що бабуся вернулася додому, не могли вгамуватись. А бабуся дякувала богові за те, що щасливо доїхали. Вона б у сто разів радше йшла пішки, ніж їхала, бо коли баскі коні пускалися галопом, їй здавалося, що всі у бричці порозбивають собі голови.

Бетка і Ворша чекали на ганку.

— Вацлаве, а де ж ваш віночок? — спитала балакуча Бетка візника, коли бабуся з дітьми увійшла до кімнати.

— Е, дівко, я вже давно забув, де його залишив, — жартівливо посміхнувся Вацлав, повертаючи бричку на дорогу.

— Не говори з ним! — смикнула Бетку Ворша. — Бачиш, він і в боже свято може дурниці молоти!

Вацлав, сміючись, цьвохнув коней і скоро сьез з очей.

Свіжі віночки бабуся повісила між вікнами і на ікони, а торішні кинула у «божий вогонь».

ІХ

В бабусиній кімнатці — ніби в садочку. Куди не повернешся, всюди троянди, резеда, черемха та різні інші квіти, і серед них — цілі оберемки дубового листа. Барунка і Манчінка в'яжуть букети, а Цілька звиває великий вінок. На ослоні біля печі Аделька вивчає з хлопцями привітальні вірші.

Переддень святого Яна; завтра — батькові іменини, велике родинне свято. Стало вже звичаєм, що в цей день пан Прошек запрошує до себе найкращих своїх друзів. Тому й стільки метушні у всьому домі. Ворша шкребе й витирає, щоб ніде й порошок не залишилось, Бетка патрає птицю, господиня пече пироги, а бабуся доглядає і за тістом, і за піччю, і за птицею, — без неї ніщо не обходиться. Барунка просить, щоб бабуся вигнала Яна з кімнати, бо він не дає їм спокою, а тільки-но хлопець вийде, Бетка і Ворша починають скаржитися, що він

плутається у них під ногами. Вілім хоче, щоб бабуся послухала, як він вивчив вірш, Аделька ловить її за спідницю й канючить пирога, у дворі кудкудакають кури, даючи знати, що їм час на сідало.

— Господи боже, та я ж не можу скрізь устигнути! — жаліється бідна бабуся.

Ворша раптом закричала:

— Пан іде!

Ті, що в'ють вінки, замикаються, господиня ховає все, що ще повинно залишитися таємницею, а бабуся наказує дітям:

— Глядіть не вибовкайте завчасу все таткові!

Батько входить у двір, діти біжать йому назустріч, але коли він, привітавшись з ними, питає, де мама, вони стоять мовчки, не знаючи, що казати, боячись видати таємницю. Та Аделька, батькова мазуха, все ж таки підбігає до нього і, коли він бере її на руки, шепче йому:

— Мамця з бабусею печуть пироги, завтра ж твої іменини.

— Ну зажди! — кричать хлопці. — Матимеш на горіхи за те, що розказала. — І біжать скаржитися матері.

Аделька, почервонівши, сидить у батька на руках зовсім розгублена, а потім починає плакати.

— Ну, не плач, — утішає її батько. — Адже я все одно знаю, що завтра мої іменини і що мати пече пироги...

Аделька витирає рукавом сльози, але все ж таки з острахом дивиться на матір, яку ведуть хлопці. Проте все мінає щасливо, і хлопцям кажуть, що Аделька нічого не вибовкала. Усім трьом важко берегти таємницю, і батько вдає, що нічого не чує і не бачить. Під час вечері Барунка раз по раз підморгує братикам і штовхає їх, щоб вони остаточно не проговорились. Бетка потім дражнила їх, що у них довгі язики.

Нарешті все зроблено, приготовлено, і по кімнатах розходить запах пирогів. Служниці пішли спати, тільки бабуся ще тихенько човгає по будинку. Замикає кішок, заливає жар у каміні і, згадавши, що топилося і в печі на схилі, йде туди подивитись, чи не залишилась там яка жарина.

Султан і Тирл сидять на кладці. Побачивши бабуся, вони здивовано дивляться на неї: в цей час вона ніколи не виходить з дому. Та вона гладить їх по голові, і вони улесливо починають тертися біля її ніг.

— Мабуть, знову полюєте на мишей, розбійники? Це можна, тільки щоб у пташник не сміли заглядати! — каже вона, сходячи на схил.

Собаки йдуть за нею по п'ятах. Відкривши заслінку, бабуся уважно розгрібає кочергою попіл і, не побачивши жодної іскри, закриває піч і повертається назад. Біля кладки росте високий дуб. На його розлогих віттях влітку ночують кури. Бабуся підводить голову. Вгорі чується писк, тихенький шелест крил.

«Їм щось сниться»,— думає вона і йде далі.

Чому вона знову зупинилась біля садка? Може, вона слухає чарівний спів двох солов'їв у кущах? Чи від греблі до неї долинула незв'язна, сумна пісня Вікторки? Чи, може, задивилась бабуся на схил, де стільки світлячків, отих живих миготливих зірочок?.. Під горою над лукою піднімаються, клубочачись, легкі хмаринки пари. Це не туман, кажуть люди,— і бабуся, можливо, теж так вважає,— в оті прозорі сріблясто-сірі завої кутаються лісові феї. Може, бабуся дивиться на їхній дикий танок при світлі місяця? Ні, не те й не друге; бабуся дивиться на луку, що стелеться аж до млина. З дверей шинку вийшла жіноча постать, закутана в білу хустку, і швидко перебігла кладку. Відтак завмерла на місці, прислухаючись, як сарна, що вибігла з лісової хаші на широку галявину трохи попастись. Ніде ні шороху. Чується тільки протяжний спів соловейка, глухий гуркіт млина і плюскіт води під темними вільхами. Ось вона обгорнула білою хусткою праву руку і рве квіти — їй треба назбирати дев'ять різних квіток. Нарвавши букет, вона нахилиється ще раз, вмивається свіжою росою і потім, не озираючись, біжить назад до шинку. «Це Крістла! Вона плестиме святоянський віночок. Я так і гадала, що вона любить того хлопця»,— думає бабуся, не зводячи з дівчини очей. Її вже не видно, а бабуся все ще стоїть замислившись. Душа поринає у солодкі спогади. Перед очима старенької зринає лука, гірське село, сяючий місяць на небі й зірки. Це був той самий вічно прекрасний і ніколи не старіючий місяць і ті самі зірки... Але вона тоді була молодою, квітучою дівчиною і теж тієї святоянської ночі рвала дев'ять квіток для заповітного віночка. Спогади були такі чіткі, що бабуся немов знову відчувала страх, аби їй хто не перейшов дорогу і не зіпсував ворожбитство.

Вона бачить себе у своїй кімнатці, на ліжку оті квітчасті подушки, під які кладе сплетений віночок. Згадує, як вона палко молилася, щоб господь послав їй у сні того, кого полюбило її серце. Надії, які вона покладала на віночок, не обманули її: вона побачила уві сні високого на зріст хлопця з ясным, ласкавим поглядом — того самого, що рівного йому не було для неї на всьому світі. Посміхається бабуся, згадуючи, з яким дитячим нетерпінням бігла вона в сад до схід сонця, щоб, стоячи спиною до яблуні, перекинути через її гілки віночок і дізнатися, чи ще довго не бачитиме свого Їржі. Пам'ятає вона, як схід сонця застав її у садочку всю в сльозах: вона гірко плакала, бо віночок далеко перелетів через яблуню, і тому не було надії скоро побачитися з Їржі.

Довго стоїть бабуся, поринувши у спогади, і мимоволі складає руки для молитви. Її спокійний, відкритий погляд звернений до палаючих зірок, і з уст злітає тихе питання:

— Коли ж ми, Їржі, побачимось?

Вітрець легенько торкнувся блідого лица старенької, ніби поцілувала її душа небіжчика. Бабуся похитнулася, перехрестилася, і дві сльозини впали їй на руки. За хвилюк вона тихо увійшла в будинок.

Діти виглядали з вікон, коли ж це приїдуть тато й мама з містечка з костьолу. Батько замовив у цей день обідню, а бабуся дала на панахиду по всіх Янах свого роду, починаючи з найдавнішого коліна. Гарний вінок, привітання, подарунки — все лежало готове на столі. Барунка перевіряла вірші то в одного, то в другого хлопця, але в поспіху вони забували яке-небудь слівце, і все треба було починати з початку. У бабусі було роботи по горло, та час від часу вона відчиняла двері, заглядала до кімнати й нагадувала дітям:

— Глядіть не бешкетуйте і нічого не чіпайте!

І знову верталась до роботи.

Тільки-но бабуся вийшла на город нарвати свіжої петрушки, як зі схилу збігла Крістла, несучи щось загорнене в хустку.

— Дай боже доброго ранку, бабусю, — привіталась вона з таким веселим, сяючим обличчям, що бабуся аж задивилася на неї.

— Ти така нині гарна, наче на трояндах спала,— каже, посміхаючись, бабуся.

— Вгадали, бабуся, на моїх ясиках — справді квіти,— відповіла Крістла.

— Ох ти, лисице, наче й справді не розумієш, про що я кажу. Та це річ твоя, аби тільки все було гаразд, еге ж, дівчино?

— Так, так, бабуся,— потвердила Крістла, але, зрозумівши прихований смисл бабусиних слів, зашарілася.

— Що це ти несеш?

— Несу Янкові подарунок: йому подобаються наші мохноногі голуби, от я й принесла йому пару молодих. Хай він їх доглядає.

— Навіщо собі збиток робити? Не треба було приносити,— промовила бабуся.

— Нічого, бабуся, я люблю дітей, а дітям з того буде така радість! Хай собі тішаться. Але, здається, я вам ще не розказала, що у нас діялось позавчора вночі?

— Вчора у нас було люду, як на празькому мосту, не було коли й словом з тобою перекинутись. Я знаю, ти мені хотіла щось розказати про того італійця. То розкажи зараз, тільки доведеться з кожної пісні по слову викидати, бо я чекаю вже наших з костьолу, та й гості ось-ось надійдуть,— підганяла бабуся Крістлу.

— Ви тільки подумайте, цей пройдисвіт італієць унадився до нас щодня пити пиво. Поганого в цьому нічого немає — шинок для всіх людей. Так якби ж він сидів за столом, як порядна людина! А то облазить увесь двір, як те помело, навіть до корівника лізе, одне слово, куди я, туди й він слідом. Татові це було дуже не до душі, але ви ж його знаєте, він людина добра, не скривдить і курчати. Та й гостей, особливо з замка, не хотілось віднаджувати. То він і поклався у всьому на мене. Я тому італійцю кілька разів гостро відрізала, але йому це як з гуски вода, так, ніби я йому щось приємне сказала. А я ж знаю, що він по-чеськи розуміє, хоч говорити не вміє. Знай, тільки бурмоче: «Арний дівка, люблю», руки до мене простягає, ще й на коліна якось упав.

— От негідник! — не витримала бабуся.

— Так, так, бабуся, оті пани таке балакають, аж вуха в'януть. Що б то було, коли б людина їм повірила! Але я таких слів намагаюсь і не слухати... Та цей італієць мені добряче допік. Позавчора ми гребли сіно на

луці. Раптом нагодився Міла...— Бабуся посміхнулася, почувши це «нагодився».—Поговорили про те, се. Я взяла й сказала йому, яка ото мені мука з тим італійцем. А він і каже: «Не турбуйся, я постараюсь, щоб він до вас більше не ходив».— «Тільки щоб батька не розсердили»,— прошу я, бо знаю, що жерновські хлопці — справжні шибайголови. Увечері приходять мій милий італієць знову, а через хвилину прибігають і парубки. Було їх четверо, серед них Міла і його товариш Томеш — знаєте Томеша? То жартун! Буде брати Анчу Тиханкову, мою подругу. Я так зраділа, коли вони прийшли, наче мені хтось на нове плаття дав. Біжу швидше наливати пива і у кожного пригубила. Італієць аж позеленів: у нього я ніколи не пригубляла — лихий його знає, ще підсипле чогось!.. Парубки сіли за стіл і почали грати в карти, але тільки так, для ока, і весь час глузують з італійця. Вітеків каже: «Погляньте на нього, визирає, ніби сич з макарон». А Томеш підхоплює: «Я теж весь час на нього дивлюсь, чи скоро він із злості відкусить собі ніс. Це не важко, ніс у нього звисає аж до підборіддя!» І, пошкварили... Італієць від злості весь аж змінився на лиці, але не відповів ні слова. Врешті таки не витримав, кинув гроші на стіл, залишив недопите пиво й пішов не попросившись. Я перехрестила за ним двері, а хлопці сміються: «Коли б він міг поглядом пронизати, то нас уже в живих не було б». Після цього я пішла в своїх справах. Мати, самі знаєте, лежить хвора, все на моїх плечах. Хлопці й собі пішли. Було вже, мабуть, по десятій, коли я ввійшла до себе в кімнатку. Тільки-но я почала роздягатись, як раптом у віконце — стук-стук-стук! Я подумала, що це, певне, Міла щось забув. Він завжди забуває то те, то те, я йому кажу, що він коли-небудь і голову у нас залишить!

— Так воно й є! — зауважила бабуся.

— Накинула я хустку,— вела далі Крістла, посміхнувшись,— і швиденько біжу відчиняти вікно. І вгадайте, хто ж там був? Італієць! Я як грюкнула вікном з переляку і плюнула. Він почав мене просити й молити, хоч знає, що я його не розумію, потім простягає мені свої золоті персні з пальців. Це мене страх як розгнівало, схопила я дзбан з водою, підходжу до вікна і кажу: «Іди звідси, опудало, і шукай собі кралю там, у себе, а не тут, бо зараз же освіжу тебе водою». Він трохи відійшов од вікна, але тут вискочили з кущів хлопці, схопили його

і заткнули рота, щоб не кричав. «Зажди, чортів італійцю, я тобі зараз покажу!» — кричить Міла. Але я попросила Мілу, щоб його не били, і зачинила вікно — власне, тільки причинила, бо хіба б же я втерпіла не подивитись, що вони з ним робитимуть? «Ну, Міло, що з ним робити? Парубок він нікудишній, і серце заяче, колотиться, наче його трясця б'є!» — «Відшмагаймо його кропивою», — запропонував один. «Вимажмо дьогтем», — сказав другий. «Ні, це не годиться», — вирішив Міла. — Томешу, подерж його, а ви, хлопці, ходіть зі мною».

І вони кудись зeszли. Невдовзі вертаються й несуть палицю та мазницю з дьогтем. «Скиньте з нього, хлопці, чобітки й закачайте штани», — наказав Міла. Хлопці так і зробили. Коли італієць почав дригати ногами, вони втихомирювали його, як неслухняного коня: «Тпру, малий, тпру!» — «Ми не будемо тебе підковувати, не бійся», — каже Міла, — тільки ніжки помастимо, щоб краще біглося додому!» — «Хоч здоровим запахом просякнеш», — сміявся Томеш. — А то смердить від тебе помадою, аж у носі крутить». Намазали йому ноги по коліна, так наче нові чобітки наділи, поклали на плечі жердину і прив'язали до неї руки, ніби розп'яли на хресті. Італієць хотів кричати, але Томеш затулив йому рукою рот і стиснув, як лещатами. «Таким ледащам, як ти, — каже, — не шкодить трохи руки витягти, а то у тебе жили скоро позростаються». — «Хлопці, — наказує знову Міла, — зв'яжіть тепер його чобітки, перекиньте їх йому через плече, і виведемо його на дорогу: хай забирається, звідки прийшов». — «Заждіть, застромимо йому квітку в петельку, щоб усі бачили, що він іде від дівчини», — додав Вітек і, зірвавши кропиви та будяк, застромив їх йому в петлицю фрака. «Так, тепер ти справжній красень, інших подарунків не чекай!» — засміявся Міла. Взяли вони з Томешем його під пахви і мовчки виволокли з саду. За хвилину Міла знову підійшов до віконця й розказав, як розлютився італієць та як він тікав з жердиною. «Як же це ви його підстерегли?» — питаю я у Міли. «Та, знаєш, — каже він, — я хотів сказати тобі добраніч і попросив хлопців, щоб вони почекали мене коло млина, а сам залишився у садку. Раптом бачу, зі схилу хтось крадеться, як злодій, та шась до твого віконця. Як тільки я його впізнав, тихенько вийшов з саду — і по хлопців. Ну й добре ми посмія-

лися з нього! Мені здається, що більше він не наважиться сюди приходити».

Вчора я цілий день сміялася з цього опудала. Увечері прийшов до нас нічний сторож Когоутек. Він у нас кожного дня буває, любить випити і потім вибовкати все, що знає. Він і почав нам розповідати, як італієць вернувся вночі додому. «Якісь шельми так розмалювали його»,— розказує. І як почав, як почав — аж страх,— з комара зробив верблюда. Ніби аж собаки його рвали, такий він був страшний, а Когоутекова жінка до ранку його терла, поки не змила з нього дьоготь. Дав він їм срібний таляр, щоб нічого не казали в замку, і поклявся відомстити тим хлопцям. Я тепер боюся за Мілу. Говорять, що ті італійці лихі люди. І ще казав Когоутек батькові, що італієць завчашав до Маріанки, дочки управителя; і старі думають, раз пані княгиня так його любить, то дасть йому хорошу службу в замку, і тоді можна буде віддати за нього дочку. Знаєте, бабусю, Міла теж хоче найнятися на рік до замка, щоб не йти до війська, але як воно тепер буде, коли той італієць на нього наговорить? Управитель нізачо не візьме його, буде біда. Я як про все це подумала, то та витівка парубків мене й тишити перестала. Сьогоднішній сон, правда, трохи мене звеселив, та що з того! А ви що на це скажете, бабусю?

— Не дуже розумно вони зробили, та звідки у молодих хлопців чекати розуму, а ще коли до всього замішане й кохання? Мій Іржі теж колись був викинув таку штуку і тяжко потерпів за неї.

— Як то було, бабусю?

— Та не хочеться зараз про це розповідати. Колись іншим разом. Ми вже й так про все на світі забули, а мені наче чути вже тупіт коней; це наші повертаються. Ходімо! Я поміркую про те, що ти мені розказала, може, й придумаю якусь раду,— мовила бабуся, переступаючи поріг.

Діти, почувши голос Крістинки, вибігли до сіней. Одержавши гарненьких голуб'ят, Ян обхопив дівчину за шию від радості — і так міцно, що в неї на білій шкірі залишилась червона смуга. Він хотів мерщій сам віднести їх до голубника, але Барунка вигукнула:

— Татко приїхав!

Майже в цей самий час до Старої Білильні підійшли і мірошник та лісник. Пан Прошек, опинившись у колі дорогих друзів та родини, яку він так гаряче любив і

з якою так мало йому доводилось через службу бувати разом, зовсім розхвилювався, а коли Барунка почала його поздоровляти, на очах у нього заблищали сльози. Діти, побачивши, що батько, а за ним і мати та бабуся плачуть, почали заїкатися і теж розплакались. Бетка і Ворша, які слухали біля дверей вірші, затулили очі синіми фартухами і теж голосно заплакали. Панотець крутив у руках табакерку, наче млинове колесо, лісник, щоб приховати своє хвилювання, витирав рукавом гарний мисливський ніж (він був при всьому параді), а Крістинка стояла біля вікна й зовсім не соромилася своїх сліз. Підійшовши до неї і легенько стукнувши її табакеркою по плечі, мірошник прошепотів:

— Ти, мабуть, думаєш: коли ж мене так поздоровлятимуть, правда?

— Вам, панотче, тільки б дражнитись,— сказала дівчина і витерла очі.

Зі сльозами на очах, але з радісним і спокійним серцем пан Прошек підійшов до столу і налив вина.

— За здоров'я усіх присутніх! — мовив він і випив свій келех.

В свою чергу гості випили за здоров'я господарів, і скоро всі розвеселилися.

Найщасливішим з усіх був Янек: лісник приніс йому двох кролів, паніматка — величезний пиріг, приправлений всілякими прянощами, які він дуже любив, бабуся — одну з тих срібних монет, що були у неї сховані в полотняній торбинці в скрині. Батьки також дещо подарували йому. Після обіду в саду несподівано з'явилася княгиня з Гортензією. Пан Прошек з пані, бабусею і дітьми вибігли їм назустріч. Гортензія привезла Янкові гарну книгу, в якій були намальовані різні звірі.

— Я приїхала подивитися, Яне, як ти сьогодні веселишся,— привітно звернулася княгиня до свого слуги.

— У моїй родині і з кількома хорошими друзями завжди весело, ясновельможна пані,— відповів пан Прошек.

— А хто у тебе?

— Мої сусіди, мірошник з сім'єю і різенбурзький лісник.

— Не буду тебе більше затримувати, повертайся до них, я зараз поїду.

Пан Прошек уклонився, не сміючи затримувати свою володарку, але простодушна бабуся тут же сказала:

— Хіба це гарно було б, якби ми милостивих гостей навіть пирогом не почастували? Піди, Терезко, піди принеси; що маємо, тим і приймаємо. А ти, Барунко, біжи за кошиком, я нарву трохи черешень. Може, милостивій пані дати вершків або вина?

Ян і Терезка розгубились, вони боялися, щоб отаке просте запрошення старої не образило княгиню, але та, навпаки, з привітною посмішкою зіскочила з коня і, подавши Янові повід, сіла на лаву під грушею.

— Я щиро дякую вам за гостинність, але не хочу, щоб ви кидали своїх гостей. Хай вони вийдуть до нас! — мовила вона.

Пані Прошкова побігла, а пан Прошек, прив'язавши коней до дерева, виніс у садок стіл. За хвилину на порозі з'явився лісник і низенько вклонився; підійшов і мірошник з розгубленим обличчям, але коли княгиня запитала, як справи в млині і чи дає він йому великий прибуток, панотець відчув себе як риба у воді і так посмілішав, що навіть запропонував княгині понюшку табаки. Сказавши кожному ласкаве слівце, княгиня взяла у пані Прошкової шматок пирога, а в бабусі склянку вершків.

Тим часом діти обступили Яна, який показував їм подарунок — книжку. Поруч стояла графиня, тішачись з їхньої радості та здивування, і з великою охотою відповідала на кожне їхнє запитання.

— Мамусю, подивіться, ось наша сарна! — крикнув до матері лісників син Бертік, коли Ян показував їм сарну; діти й матір схилили над книгою голови.

— Султан! Це Султан! — вигукнув Вілім, і коли, почувши своє ім'я, між ними з'явився Султан, Ян показав йому малюнок:

— Ось бачиш? Це ти!

Був там і слон, такий велетенський, що Аделька аж злякалася; був і кінь, і корови, зайчик, білочки, кури, ящірки та гадюки, риби, жаби, метелики, сонечко і навіть мурашки. Діти все це знали, а бабуся, побачивши скорпіонів і гадюк, зауважила:

— І чого тільки люди не зроблять, навіть цю погань намалювали...

Мірошничиха хотіла побачити змія, у якого з паші вогонь пашить, але графиня сказала, що такого звіра

немає, що ця потвора вигадана. Почувши це, мірошник покрутив табакерку і посміхнувся:

— Ні, милостива панночко, це не вигадка, отруйних злих зміїв з вогняними язиками на світі багато, тільки вони належать до людського роду, тому їх нема чого шукати серед цих невинних тварин.

Графиня посміхнулась, а паніматка, вдаривши панотця по руці, мовила:

— Багато базікаєш, панотчику!

Тим часом княгиня, розмовляючи з лісником та Яном, запитала їх між іншим і про те, чи багато в окрузі браконьєрів.

— Є ще двоє таких негідників. Був і третій, але пайдурніший з них, я кілька разів його штрафував, і тепер він сидить дома. Але ті двоє хитрі з біса, і ніяк їх не можна зловити, доведеться трохи дробу в спину загнати. Пан старший лісничий вже давно наказує мені це зробити, та чи ж годиться через якогось там зайця людину калічити...

— Я не хочу, щоб ти коли-небудь це робив,— сказала княгиня.

— Я теж думаю, що через таку дрібницю милостива пані не збідніє, а на великого звіра в лісництві браконьєр не наважиться.

— Але я чула, що в моїм лісі багато крадуть дерева? — запитала княгиня.

— Ні,— мовив лісник,— я служу милостивій пані вже немало років, але шкода, якої за цей час люди заподіяли у ваших лісах, і згадки неварта. То тільки багато балакають. Наприклад, я міг би щороку наказувати зрубати по кілька дерев, продавати їх, а якби не зміг замести сліди, сказав би, що вкрали. Та нащо мені брехню та гріх на душу брати? Восени, коли жінки приходять гребти листя на підстилку, а бідняки по хмиз, я завжди буваю поблизу і лаюсь, аж ліс трясеться, щоб усі боялися і не робили ніякої шкоди. Так що ж — прибити мені до півсмерті яку-небудь стару бабу, коли вона, бува, зрубає собі якусь товстішу палицю, як дехто це робить? Через це милостива пані не збідніє, думаю я собі, а бідній людині теж підмога, вона тисячу разів помолиться богові за вас. Це я за шкоду не вважаю.

— Добре робите,— сказала княгиня.— Але тут все-таки десь поблизу є і лихі люди. Позавчора вночі Пік-

коло повертався з містечка, і в фазаннику на нього напали грабіжники. Коли він почав боронитись і кричати, вони його так побили, що він не зміг навіть підвестись; бідолаха і досі лежить, як мені говорили.

— Це здається мені малоймовірним, ясновельможна пані,— похитав головою пан Прошек.

— Ми зроду не чули, щоб у фазаннику чи десь поблизу були якісь розбійники,— обізвалися лісник і мірошник.

— А що там трапилось? — запитала бабуся, підійшовши ближче.

Лісник їй розказав.

— От брехун негідний! — вигукнула бабуся, обурено взявшись руками в боки.— І як тільки він бога не боїться! Я розкажу милостивій пані всю правду.

І вона почала розповідати про те, що вранці почула від Крістли.

— Я й хлопців не хвалю за те, що вони накоїли, та що зробиш, кожний боронить своє. Коли б хтось побачив отого вітрогона уночі під вікном у дівчини, то про це відразу ж роздзвонили б, і бідолаха назавжди позбулася б доброго імені й щастя. Всі б казали: «Що ж, до неї пани ходили, вона нам не пара». От тільки Крістла боїться, щоб той італієць не помстився хлопцям,— закінчила бабуся.

— Хай вона нікого не боїться, я все владнаю,— мовила княгиня і подала графині знак рушати. Обидві сіли на коней і, ласкаво попрощавшись з усіма, учвал помчали до замка.

— Це правда, що мало хто б наважився отак розмовляти з пані княгинею, як наша бабуся,— здивувалася пані Прошкова.

— Та воно іноді легше говорити з цісарем, ніж з писарем. Добре слово завжди знайде дорогу до доброго серця. Якби я не розповіла, то хто знає, що з цього б вийшло,— відказала бабуся.

— Я завжди казав, що пані княгиня тільки тим недобра, що всім дає себе обманювати,— зауважив лісник, прямуючи з паном Прошком і мірошником назад до кімнати.

Надвечір прийшов Кудрна зі своєю катеринкою, і діти з Крістлою, Беткою та Воршею пустилися у танок.

Потім пили шампан — його прислала хазяїнові княгиня, щоб випили за її здоров'я. І Вікторку не забули. Як смеркалось, бабуся віднесла до греблі на замшілий пен ь гарне угощення.

На другий день вранці мірошничиха жалілася бабусі, що панотець говорив зайве і по дорозі вензелі ногами випи сував.

— Е, паніматко, та це ж буває раз на рік! Кін ь на чотирьох, та й то спотикається,— усміхнувшись, відповіла бабуся.

Х

На жерновський горб підіймаються п'ять прочанок. Це бабуся з паніматкою, Крістла, Манчінка й Барунка. В перших двох на головах білі хустки, насунуті дашками на самі брови, у дівчат круглі капелюшки. Вони й спіднички свої попідтикали так, як Крістла і старші жінки, а за спиною несуть маленькі, клуночки з провізією.

— Здається, що десь співають,— сказала Крістла, коли вони зійшли на верхівку горба.

— Я теж чую.

— І ми,— обізвались дівчата.— Ходімте швидше, бабусю, щоб вони не пішли без нас,— підганяли вони стареньку і хотіли вже були бігти.

— Дурненькі, проводир же знає, що ми прийдемо, він не піде без нас,— затримала їх бабуся, і заспокоєні дівчата пішли разом з усіма.

Вівчар, що пас вівці на горбі, здалеку помахав їм рукою.

— Ми часом не змокнемо, Йозо? — спитала його паніматка.

— Будьте спокійні, до післязавтра погода не зміниться!.. Помоліться й за мене. Щасливої дороги!

— Дякуємо! Помолимось!

— Бабусю, а звідки це Йоза знає, коли має бути дощ, а коли гарна погода? — спитала Барунка.

— На дощ черв'яки піднімаються ближче до поверхні і риють собі нірки; чорні ящірки (саламандри) виповзають з дір, ящірки і павуки ховаються, а ластівочки літають понад самою землею. Вівчарі цілий божий день проводять у полі чи в лісі і знічев'я придивляються до тваринок, як вони живуть і чим живляться. А для мене

найкращий календар — гори і небо. По тому, чи ясні вершини і якого кольору небо, я зразу бачу, коли буде добра година, а коли негода, коли вітер, град або сніг, — розповідала бабуся.

Біля жерновської каплиці зібрався гурт прочан — чоловіки, жінки й діти; деякі матері взяли з собою закутаних дітей, щоб понести їх до ікони матері божої і випросити для них здоров'я та щастя.

На порозі каплички стоїть проводир Мартінец. Він на голову вищий від усіх і одним поглядом може окинути довірений йому гурт. Побачивши бабуся та її супутників, він сказав:

— Тепер усі зібралися, так що можемо рушати. Але спочатку прочитаємо «Отче наш» за щасливу дорогу.

Прочани вклякли перед каплицею і помолилися; селяни, що стояли на майдані, молилися разом з ними. Підвівшись, усі покропили себе свяченою водою. Один з підлітків узяв хрест з довгою ручкою, на який Томешева наречена повісила вінок, а Крістла — червону стрічку. Чоловіки з проводирем поставали біля хреста, за ними за віком стали жінки.

Але поки що не рушали. Господині ще щось наказували, господарі попереджали челядь, щоб була обережною з вогнем і стерегла дім, діти кричали:

— Принесіть нам гостинця!

Бабусі просили:

— Помоліться за нас.

Але тут Мартінец гучним голосом заспівав «Богородице діво, радуйся!», прочани дружно підхопили, хлопці високо підняв прикрашений вінком хрест, і натовп рушив по дорозі на Сватоньовіце. Біля кожного розп'яття та каплиці зупинялися, проказували «Отче наш» та «Вірую». Молилися також коло тих дерев, на гілках яких благочестива людина повісила ікону богоматері, біля кожного хреста, поставленого на місці якогось нещастя.

Барунка і Манчінка уважно прислухались до голосу Мартінця і співали разом з усіма. Коли проминули Червену Гору, Барунка раптом спитала у бабусі:

— Скажіть, будь ласка, бабуся, де Туринь, в якому жила ота німа дівчинка?

Але її запитання цього разу виявилось невчасним. Бабуся суворо відповіла:

— Коли йдеш на прощу, треба звертатися думками до бога, а не думати про щось інше. Співай або тихенько молись.

Дівчатка знову заспівали; незабаром прочани увійшли до лісу. В траві ще де-не-де червоніли суніці. Жаль було лишати їх — дівчата зраділи й стали збирати ягоди. У них позсовувались капелюшки, посповзали підіткнуті подоли спідничок,— треба було все поправляти. А потім одна й друга згадали про пироги в клуночку й почали ламати їх по шматочку. Бабуся і паніматка, заглибившись у молитву, не звертали на них уваги, але Крістла, що йшла поруч з Анчею, іноді оглядалася на дівчат і докоряла їм:

— Ну й прочанки ж із вас! Багато ви так гріхів відмолите, що правда, то правда,— всміхалася вона їм.

Надвечір прочани дійшли до Сватоньовіце. Неподалік од містечка вони зупинились, жінки повзувались, поправили на собі одяг і тільки тоді увійшли у міську браму.

Передусім попрямували до джерела біля костьола, котре витікало сімома струмочками з-під дерева, на якому висіла ікона божої матері. Біля джерела прочани стали на коліна й помолилися. Потім кожний напився з джерела і тричі змочив лице та очі. Ця чиста, холодна вода, казали, була чудодійною і їй завдячували своїм одужанням тисячі людей.

Потім прочани пішли на гору до яскраво освітленого костьола, звідки чувся різноголосий спів: з усіх боків підходили процесії, і кожна співала свою пісню.

— Ах, бабусю, як тут чудово! — прошепотіла Барунка.

— Ще б пак! Вклякни й помолись,— відповіла старенька.

Дівчинка опустила на коліна біля бабусі, а та, схиливши голову низько до землі, гаряче молилась святій богородиці, статуя якої сяяла на вівтарі, освітлена безліччю свічок, прикрашена вінками й букетами квітів. Їх приносили здебільшого наречені та дівчата, щоб мати божа благословляла їхню любов. На статуї було дороге покривало, коштовності — пожертви тих, хто, змучений недугою, шукав і знаходив біля її підніжжя зцілення.

Після закінчення молитви провідир поговорив з прислужником про все, що треба, і повів прочан ночувати. Він міг не турбуватися про їх нічліг. Як ластівки, що прилітають навесні у свої старі гнізда, так і прочани розі-

йшлись туди, де з року в рік вони знаходили якщо й не щедру частування, то ласкаві обличчя, хліб-сіль та чисту постіль. Паніматка і бабуся завжди ночували в управляючого вугільними шахтами. Це були старосвітські люди, казала бабуся, і тому вона почувала себе в них, як дома. Дружина управляючого, почувши, що прийшли жерновські прочани, вже чекала на них надвечір на лавочці перед будинком, щоб запросити їх до господи.

Перш ніж лягати спати, хазяйка показувала паніматці свої скарби: сувої полотна, каніфасу та пряжу, що здебільшого вона сама напярала, з року в рік збільшуючи її запас.

— Для кого ви, дорога пані, все це готуєте, коли дочку вже віддали? — дивувалась паніматка.

— Так у мене ж три внучки, а ви самі знаєте, що без полотна та пряжі дівку заміж не візьмуть.

Жінки з цим цілком погоджувались. Коли ж на це траплявся управляючий, він жартував:

— Що, матусенько, знову товар свій викладаєте? Може, почнемо торг?

— Торгайте, скільки хочете, батечку, воно як залізне, і за п'ятдесят років не порветься!

Дружина управляючого щоразу жаліла, що не може бабусю нічим кращим пригостити, а тільки хлібом, бо стара на прощі їла тільки хліб і пила тільки воду. А ця обітниця була святою, і не можна було проти неї заперечувати. Паніматка також дуже любила ночувати в управляючого. Лягаючи на пуховики, вона завжди примовляла:

— Оце так постіль, падаєш, наче в сніг!

Крістла й Анча ночували в однієї бідної вдови. Господиня стелила їм на горищі на сіні. Взагалі вони й на камінні заснули б, але в ту ніч їм чогось не спалося, і вони злізли по драбині в садок.

— Хіба тут не краще у тисячу разів, ніж нагорі? «Садок — наша світлиця, зорі — свічки, зелена травичка — наша перина», — наспівувала Крістінка, кутаючи ноги в спідницю і лягаючи під деревом.

— «Будемо тут спати, дівчинонько мила...» — підхопила Анча, лягаючи біля неї. — Ти тільки послухай, стара Фоскова хропе, ніби каміння сиплеться, — засміялася вона.

— Ото, мабуть, приємно спати біля неї! Як ти ду-

маєш, Франтіно, прийдуть вони завтра?—спитала Кріст-ла, повертаючись до подружки.

— Ще б не прийшли,— впевнено відповіла Анча.— Томеш примчить, наче на коні, а щоб Міла не прийшов— і повірити не можна, він же ж так тебе кохає...

— Хто знає, про це у нас ще не було розмови.

— А нащо говорити, хіба не видно й так? Я не пам'ятаю, чи казав мені коли-небудь Томеш, що він мене кохає, а ми вже давно любимося. Скоро вже й весілля.

— А коли ж?

— Татко хоче передати нам усе господарство і піти на спочинок. Як тільки добудує хату, тоді й справимо весілля— десь перед Катериною¹. Добре було б, якби ми вінчалися в один день.

— Ет, облиш, ти кажеш так, ніби у нас все вже до-мовлено, а воно ще за горами.

— Ну, не сьогодні, так завтра. Старі Міловичі будуть раді, коли Якуб піде до вас у приїми, та й твій батько дістане хорошого сина. Кращого за нього для вашого господарства і не знайдеш, та й тобі він пара. Що правда, то правда; Якуб— найвродливіший хлопець у всьому селі. Старостова Люціна, здається мені, заплаче за ним.

— Бачиш, ще один камінь лежить нам на дорозі...— зітхнула Крістла.

— Та ще й який, сестричко! Чи ти, може, гадаєш, що Люціна тут небагато важить? Вона й собою огрядна, та й батько підкине на шальку мішечок з грішми...

— Тим гірше.

— Але ти цим собі голови не суши. Татко її хоч і староста, та це ще не бог, і Люціні з усіма її грішми далеко до тебе. Адже у Міли є очі...

— Але якщо на нього все оце звалиться і його не приймуть до замка, то він змушений буде йти до війська...

— Про це ти й не думай! Якщо управитель буде комизитись, то можна йому очі замазати! Розумієш?

— Ну що ж, це, звичайно, можна зробити, але не завжди таке допомагає... Правда, в святоянську ніч мені приснилося, що Міла прийшов до мене, значить, ми скоро повинні б побратись. Але сон— це сон, а бабуся каже, що забобонам не треба вірити, як і питати у бога, що нас чекає в майбутньому.

---

¹ 25 листопада,

— Та бабуся ж не євангеліє.

— Я вірю їй так само, як святому письму, вона поганого не порадить; усі кажуть, що то розумна жінка. Кожне її слово — свята правда.

— Я теж її дуже поважаю, але б'юсь об заклад, що коли вона була молодою, то теж вірила в те, що й ми зараз. Старі люди всі однакові. Наша мати завжди бурчить, що, мовляв, теперішня молодь тільки й знає, що танці та веселощі, а розуму в неї ні на макове зерно. Такого, мовляв, раніше не бувало. А я точно знаю, що наші прабабки замолоду й на крапельку не були краші. І ми, коли станемо бабусями, теж отакої заспіваємо. А тепер хай охороняє нас божа матір, будемо спати,— закінчила Анча і вкрила ноги спідницею; коли через хвилинку Крістла подивилась їй в обличчя, вона вже спала сном праведника.

На горищі одна з прочанок ще гойдала дитину, яка ніяк не могла заспокоїтись.

— І ото, матінко, воно отак щоночі плаче? — запитала якась жінка, прокидаючись зі сну.

— Ой, уже два тижні отаке кожної ночі. Варила я йому, хто що тільки радив: і макові головки, і козolist—ніщо не допомагає. Ковалиха казала, що у нього на кишечках висип. Оце я і вирішила понести його до матері божої, хай уже чи видужає, чи бог його до себе прибере.

— Покладіть його завтра під струмінь, хай вода тричі через нього перекотиться; моїй дівчинці це допомогло,— порадила жінка і, повернувшись на другий бік, заснула.

Вранці, коли прочани, зібравшись біля костьолю, подавали один одному руки з словами: «Простіть гріхи наші»,— як це звичайно буває перед сповіддю,— Крістла й Анча почули за спиною два знайомих голоси:

— І нам простіть.

— Даємо вам розгрішення і без сповіді! — відповіла Анча, подаючи Томешу руку.

Крістла, спалахнувши, привіталася з Мілою.

Хлопці приєдналися до проводиря Мартінца і разом з усіма пішли до костьолю.

Після відправи всі рушили до лазні, де старі жінки й чоловіки завжди ставили собі банки: так уже було заведено. Потім пішли купувати гостинці. Паніматка накупила цілу купу іконок, чоток, фігурок.

— У мене ж дома, знаєте, яка челядь, та ще й помольці прийдуть. Кожний так і дивиться, щоб я дала йому гостинчика з прощі,— казала вона бабусі.

Поруч з бабусею зупинилася стара Фоускова. Їй хотілось купити фісташкові чотки, але коли крамар сказав, що вони коштують двадцять срібних крейцарів, вона засмучено поклала їх назад, сказавши, що це надто дорого.

— Дорого? Це дорого? — розсердився торговець.— То ви, тітко, мабуть, зроду не тримали в руках фісташкових чоток. Купіть собі пряникові!

— Авжеж, батечку, комусь, може, й не дорогі, а мені дорогі, бо у мене всього майна півзолотого асигнаціями.

— За такі гроші ви фісташкових не купите,— відказав торговець.

Фоускова відійшла, але бабуся наздогнала її і сказала, що тут є один купець, у якого товар дешевший. І що б ви думали? Той купець віддавав усе просто за дурницю і брав не більше, ніж давала сама бабуся, так що Фоускова за півзолотого купила не тільки фісташкові чотки, але й іконок та інших дрібниць. Відійшовши од прилавка, Барунка сказала:

— А ти, бабусю, тому купцю доплатила, правда? Я ж добре бачила, як ти йому підморгнула, щоб Фоускова не помітила...

— Якщо бачила, то добре, і нікому не розкажуй; що дає права рука, не повинна знати ліва,— відповіла бабуся.

Крістла купила собі срібну обручку, на якій було зображено двоє палаючих сердець. Міла тут же купив перстень з двома з'єднаними руками. Усі свої покупки прочани понесли святити; свячені чотки, обручки, іконки та книжечки кожний беріг як реліквії.

Владнавши всі свої справи, прочани подякували хазяям, ще раз помолилися біля цілющого джерела і, звирившись на опіку матері божої, вирушили додому.

У Гертинському лісі, недалеко від дев'яти хрестів, спинились біля джерела відпочити. Всі хотіли пити й зібралися біля води; побачивши, що Крістла дає Мілі пити з пригорщі, почали її просити, щоб вона і їх напоїла. Дівчина охоче погодилась. Потім старі, посідавши на траві, показували один одному, хто що купив та скільки дав за гостинці, і розповідали про процесії, які одночас-

но були з ними на прощі. Дівчата розбрелися по лісі рвати квіти на вінки, а хлопці тим часом заходилися поправляти високу могилу та дерев'яні хрести на ній.

— Розкажіть нам, Анчіно, чому тут поставили дев'ять хрестів? — спитала Барунка Анчу, підбираючи їй квіти для вінка.

— Що ж, слухайте, я розкажу. Недалеко звідси є руїни старого замка, який називався Візембурзьким. Колись давно у тому замку жив один зброєносець, і звали його Гержман. В сусідньому селі була у нього дівчина. Ходив до неї й другий, але той їй не подобався, і вона дала слово Гержману. У день весілля приходять вранці до Гержмана мати, приносить йому червоних яблук і питає, чому він такий сумний. Гержман їй відповідає, що й сам не знає, чого йому сумно. Мати попросила його, щоб він нікуди у цей день не їхав, бо їй снився недобрий сон. Але Гержман не послухав, попрощався з матір'ю і скочив на свого білого коня. Кінь уперся, не хоче йти з двору.

«Сину, зостанься дома! Це поганий знак, з тобою щось скоїться», — знову просить його мати. Але Гержман ударив коня острогами і переїхав через міст. Кінь став на дибки і не хоче йти далі. Мати втретє стала просити сина не їхати, та Гержман не зважив на це і поїхав до нареченої. Коли вони їхали вінчатись і доїхали сюди, до цього місця, налетів на них зі своїми приятелями отой другий, що упадав за нареченою. Почали обидва суперники битися, і Гержман був убитий. Як побачила це наречена, встромила собі ніж у груди, а поїжджани забили Гержманового суперника. Отак, кажуть, загинуло там дев'ять чоловік. Поховали їх усіх в одній могилі і поставили на пам'ять про це дев'ять хрестів. З того часу люди завжди поправляють ці хрести, а коли ми приходимо сюди влітку, то віночки вішаємо на них і кожне молимо за їхні душі.

Так розказувала Анча. Але стара Фоускова, що поблизу збирала гриби і трохи чула оповідь, похитала головою:

— Не так це було, Анчо. Гержман був зброєносцем з Літоборзького, а не з Візембурзького замка, а наречена була з Сватоньовіце. І вбили його в той час, коли він їхав до нареченої. Наречена його чекала, чекала, не могла дочекатися. Сіли до столу, і тут раптом дзвонять

по мертвому. Наречена тричі питає у матері, по кому це дзвонять, а мати все відказує, що то по одному, а то по другому, аж поки не привела її до кімнати, де лежав убитий Гержман. Побачила його наречена і встромила собі ніж у серце. Тут їх усіх і поховали. Отак я чула,— додала Фоускова.

— Хто ж тепер розсудить, чия правда, коли це сталося у таку давнину... А втім, як би там не було, недобре вийшло. Краще було б, якби вони побралися і жили собі щасливо!

— Зате тоді про них ніхто не знав би, їх не згадували б і не квітчали їхню могилу,— обізвався Томеш, випрямляючи похилений сосновий хрест.

— Ну й що ж з того? Я б нізачо не хотіла бути на місці тієї нещасної нареченої,— зауважила Анча.

— Я теж,— мовила Крістла, виходячи з-за дерев з готовими віночками.

— Та й я також не хотів би в день весілля бути вбитим! — вставив Міла.— А все ж таки Гержман щасливіший, ніж його суперник. Велика то мука бачити, коли ту дівчину, котру ти кохаєш, інший везе до себе в дім. За нього треба щиріше молитися, бо він помер у нещасті та з люттю в серці, а Гержман — у щасті та в милості божій.

Дівчата повісили вінки на хрести, а решту квітів розкидали по могильному горбику, зарослому мохом, і, помолившись, вернулись до гурту.

Невдовзі проводир узяв палицю, хлопець підняв хрест, і прочани, співаючи, рушили додому. На роздоріжжі неподалік від Жернова на них чекали рідні. Почувши спів і побачивши здалеку червону стрічку, що розвіталася на вітрі, діти не витримали й стрімголов побігли назустріч матерям. Процесія не встигла ще увійти до села, а хлопці вже грали на нові дудочки, свистіли у свищики, гасали на дерев'яних кониках, дівчата несли ляльки, кошики, іконки і сердечка з тіста.

Помолившись у каплиці, прочани подякували своєму проводиреві, хлопець поставив хрест на місце, вінок із стрічкою повісив на вітвар, і всі розійшлися по домівках.

Анча, прощаючись з Крістлою, подивилась на срібну каблучку, що блищала на пальці подруги, і з посмішкою зауважила:

— Хіба це та, що ти купила?

Крістла трохи почервоніла і перш ніж встигла щось відповісти, Міла прошепотів Анчі:

— Вона віддала мені серце, а я їй руку.

— Це хороший обмін. Дай вам боже щастя,— відповіла Анча.

Біля млина, коло статуї під липами, сиділа родина Прошків і мірошник. Вони раз по раз поглядали на жерновський горб, ждали прочан. Коли сонце кинуло останній промінь на вершину горба і залило золотим сяйвом крони могутніх дубів та струнких ясенів, у тіні кущів на пригорку забілили серед зелені хустки й замиготіли солом'яні капелюшки.

— Вже йдуть! — закричали діти, які пильніше за всіх дивилися на схил, і всі троє кинулись до містка через річку.

Прошки разом з панотцем, що, як завжди, крутив табакерку і трохи мружив очі, пішли за ними назустріч бабусі та паніматці. Діти вже цілували стареньку і скакали навколо неї, ніби не бачили її цілий рік. Барунка хвалилася батькам, що ноги у неї анітрішечки не боліли. Бабуся питала дітей, чи хоч згадували вони про неї.

Паніматка спитала чоловіка:

— Що тут нового?

— Та сталася біда: голомозого остригли, люба паніматко,— відповів мірошник з серйозним виразом обличчя.

— Хіба від вас коли правду почуеш? — засміялася паніматка і вдарила його по руці.

— Коли ви вдома, він вас дражнить, а коли вас немає, ходить як ніч і не знаходить собі місця,— сказала пані Прошкова.

— Авжеж, кумо, чоловіки тільки тоді починають цінити своїх жінок, коли їх немає дома.

Розповідям не було кінця. Сватоньовіцька проща була для жителів маленької долинки хоч і не бознакою подією, бо туди ходили з року в рік, але говорили про неї цілих два тижні. Якщо хтось із сусідів вирушав до Вамбержце, то про це говорили три місяці до прощі і три місяці після неї, а про прощу до Марії Цельської люди розказували цілий рік.

Поїхала з замка пані княгиня з графінею Гортензією, поїхав і пан Прошек; полетіли з-під стріхи щебетливі ластівки. На Старій Білильні кілька днів було ніби на пожарищі. Мати плакала, і діти, дивлячись на неї, плакали теж.

— Не плач, Терезко,— казала бабуся.— Сльози нічого не допоможуть. Ти ж знала, що тебе чекає, коли йшла за нього, тепер треба терпіти. А ви, діти, мовчіть. Моліться за таточка, щоб був здоровий, а дасть бог весну — він знову повернеться до нас...

— Коли прилетять ластівки, правда? — спитала Аделька.

— От-от,— кивнула бабуся, і дівчинка втерла сльози.

Навколо Білильні також ставало сумно й тихо. Ліс просвічував, і коли Вікторка сходила в долину, її видно було здалеку. Схили гори пожовтіли, вітер і хвилі несли бозна-куди сухе листя. Прикрасу садка — фрукти — сховали у коморі. В городі цвіли тільки айстри, нагідки та безсмертники, на луці за греблею рожевів пізноцвіт; вночі на ній гралися світлячки. Коли бабуся йшла з дітьми на прогулянку, хлопці не забували взяти з собою паперових зміїв, яких вони пускали з горба. Аделька бігала за зміями, ловлячи на прутик тонесенькі волоконця бабиного літа, яке носилося в повітрі. Барунка збирала для бабусі на схилах червону калину і терен, потрібні для ліків, або рвала шипшину для різних домашніх потреб і трусил горобину, з ягід якої робила Адельці намісто і браслети.

Любила бабуся сидіти з дітьми на горі над замком. Звідти було видно зелені луки, де паслась панська череда, і ген аж до містечка. Он внизу, біля їхніх ніг, на маленькому пагорку посеред долини, стоїть замок. Його оточує чудовий парк. Зелені жалюзі на вікнах спущені, на балконі немає квітів, троянди вздовж білих кам'яних перил пов'яли. Замість панів та слуг у лівреях по саду ходили поденники й прикривали ялиновим гіллям клумби, які уже не рябіли різнобарвними квітами; але наступною весною з їх насіння виростуть ще прекрасніші квіти, які тішитимуть око володарки, коли вона знову до них повернеться. Рідкісні заморські дерева скинули свої зелені шати і тепер стояли закутані в солому; водограй, з якого

ще зовсім недавно били срібні струмені, заклали дошками й мохом, а золоті рибки сховалися на дно ставка, поверхня якого, звичайно така чиста, тепер уся вкрита опалим листям, ряскою та зеленою слизю. Діти дивилися вниз і згадували той день, коли вони з Гортензією ходили по саду, снідали в салоні. Як тоді було чудово! Тепер вони думали: «Де ж вона зараз?..» А бабуся любила дивитися в протилежний бік; за Жліцьким схилом, за селами, заповідниками, гаями, ставками і лісами, за Новим Местом лежать Опочно і Добрушка, де жив її син; а далі, за Добрушкою, між гір було маленьке село. Скільки в ньому залишилось милих її серцю людей! На сході перед нею лежало чарівне півколо Крконошських гір — від довгого хребта Гейшовіни аж до величної Снежки, вершина якої була вкрита снігом.

Показуючи на Гейшовіну, бабуся говорила:

— Я знаю там кожную стежку. В тих горах лежить Кладск, де народилася ваша мати; поруч Вамбержіце і Варта. Там я прожила кілька щасливих років...

Старенька задумалася, але Барунка перебила її думок.

— Адже це біля Варти сидить ота сивіла на мармуровім коні, так, бабуся?

— Кажуть, що біля Варти, на одній з гір. Ніби сидить вона на мармуровім коні, сама теж з мармуру висічена, а руку тримає піднятою догори. Кажуть, що коли уся вона увійде в землю, так що не буде видно й кінчиків пальців, пророцтво її здійсниться. Мій батько говорив, що бачив її і що кінь уже по груди був у землі.

— А хто ця сивіла? — спитала Аделька.

— Сивіла — це мудра жінка, яка вміла передрікати майбутнє.

— А що вона передрекла? — запитали хлопці.

— Я вам уже не раз розказувала, — відповіла бабуся.

— Ми вже забули.

— Це завжди треба пам'ятати.

— А я, бабуся, майже все пам'ятаю, — мовила Барунка, яка завжди дуже уважно слухала бабусяю. — Правда ж, сивіла пророкувала, що на чеську землю прийде велика біда, що будуть війни, голод, мор. Але найгірше стане тоді, коли батько не розумітиме сина, син батька, брат брата, коли слово чи клятва нічого не

важитимуть. А потім ще гірше буде, коли чеську землю рознесуть по світу кінські копита...

— Ти добре все запам'ятала. Та не дай боже, щоб це коли справдилось,— зітхнула бабуся.

Барунка стояла на колінах біля ніг бабусі і, поклавши до неї на коліна руки, ясними очима довірливо дивилася на серйозне обличчя старенької.

— А яке то пророцтво ви нам розказували, пам'ятаєте, про бланіцьких рицарів, про святого Вацлава та святого Прокопа? — запитала вона.

— То, мабуть, пророцтво сліпого юнака,— відповіла бабуся.

— Ах, бабуся, мене інколи такий страх бере, що я вам і розказати не можу. Правда, ви б теж не хотіли, щоб чеську землю рознесли на кінських копитах?

— Дуренька, як же можна хотіти такого лиха? Адже всі ми кожного дня молимося за щастя чеської землі, бо це ж наша матір. Адже коли б я побачила, що матері моєї загрожує небезпека, то чи могла б бути байдужою? Що б ви робили, коли б хтось схотів убити вашу матусю?

— Кричали б і плакали,— озвалися хлопці і Аделька.

— Ви ще зовсім діти,— всміхнулася бабуся.

— Ми повинні б їй допомогти, еге ж, бабуся? — сказала Барунка, і очі у неї заблищали.

— Так, дитинко, саме так! Крик і плач нічого не допоможуть,— промовила старенька, поклавши руку на голову внучки.

— Але ми ж малі ще, бабуся, як би ми могли допомогти? — запитав Ян, якому було досадно, що бабуся його не помічає.

— Хіба ви вже забули, що я вам розказувала про юного Давида, який убив Голіафа? Бачите, і малий багато може зробити, якщо він твердо вірить у бога,— запам'ятайте це собі. Як виростете, то підете у світ, визнаєте, що таке зло й добро, будуть вас зводити з доброї путі, перед вами постане багато спокус. Тоді згадайте про свою бабуся, про те, що вона вам говорила, коли ходила з вами гуляти. Ви ж знаєте, що я відмовилась від усіх благ, які мені пропонував прусський король. Але я воліла працювати не покладаючи рук, ніж позбавити своїх дітей батьківщини. Любіть чеську землю понад

усе на світі, дрюб'їть, як свою матір, працюйте для неї, як добрі діти, і пророцтво, котрого ви так боїтесь, не справдиться. Я вже не дочекаюсь, коли ви змужнієте, але сподіваюсь, що бабусині слова запам'ятаєте,— закінчила старенька тремтячим від хвилювання голосом.

— Я їх ніколи не забуду,— прошепотіла Барунка, ховаючи обличчя в бабусині коліна.

Хлопці стояли мовчки. Вони ще не розуміли бабусиних слів так, як Барунка. Аделька, притулившись до бабусі, жалісно промовила:

— Адже ви не помрете, бабусю, правда ж, ні?

— Все на світі до часу, люба дівчинко. І мене господь колись покличе,— відповіла бабуся Адельці, гаряче тулячи її до себе.

Кілька хвилин тривала мовчанка. Бабуся задумалася, а діти не знали, що казати.

Раптом над головами вони почули тріпотіння крил, підняли вгору очі й побачили в небі ключ птахів.

— Це дикі гуси,— мовила бабуся.— Вони ніколи не збираються у великі табуни, летить завжди тільки один виводок. В польоті у них свій порядок, дивіться: двоє попереду, двоє позаду, а решта завжди рядочком, або вздовж, або впоперек, і тільки інколи півколом. Галки, ворони, ластівки — ті летять великими зграями; кілька птахів попереду: вони шукають місце для зупинок. Ззаду і по боках летить варта, яка захищає при небезпеці самиць та дітей: вони часто зустрічаються з ворожою зграєю, і тоді починається війна.

— Але ж, бабусю, як птахи можуть вести війну, коли у них нема рук, щоб держати шаблі та рушниці? — спитав Вілім.

— Вони воюють по-своєму, своєю природною зброєю. Січуть дзьобами і б'ють ворога крилами так завзято, як люди гострою зброєю. Багато їх падає під час таких сучок...

— От дурні,— зауважив Ян.

— Ех, любий мій хлопче, люди хоч і розум мають, проте воюють ні за що ні про що, вбивають один одного на смерть,— відповіла бабуся, підводячись з лавочки і вмовляючи дітей іти додому.

— Подивіться, сонце вже низько і заходить червоно, завтра буде дощ.— І, повернувшись у бік гір, додала: — І Снежка в чепці.

— Бідний пан Бейер, ото йому буде догано ходити по лісі,— співчутливо мовив Вілім, згадавши про крконошського лісника.

— У всякого ремесла свої труднощі, і хто яке вибере, мусить уже зносити і погане, й хороше, хоч би навіть ішлося про життя,— зауважила бабуся.

— А я все ж таки буду лісником і радо піду до пана Бейера,— заявив Ян і, пустивши в повітря змія, помчав з гори вниз, а Вілім за ним, бо вже чулися дзвіночки череди, яку пастух гнав з лугів додому. Діти любили дивитися на гарних корів, особливо тих, що йшли попереду і мали на червоних шкіряних нашійниках мідні дзвіночки. Кожний з дзвіночків дзеленькав іншим голосом. Здавалось, що коровам подобаються ці прикраси: вони гордовито хитали головами, і розгойдані дзвіночки чарівно тельнюкали.

Аделька, побачивши корів, почала наспівувати:

Гей, гей, вже корови йдуть,
молоко й вершки несуть!—

і потягла бабусю вниз, але старенька оглядалася на Барунку, яка ще стояла на горі. Дівчинка задивилася на небо, західний бік якого являв собою чудову картину. На світлому тлі то виділялися темні високі гори з дивовижними контурами, то тяглися довгі хребти лісів, то виринали невисокі горби з замками і костьолами, то на рівнині піднімалися стрункі колони і арки брам, наче античні будівлі. На самому обрії червону заграву облямували золоті ієрогліфи й арабески. Та ось гори, ліси і замки танули, і на їхньому місці виникали ще дивовижніші фігури... Дівчині так сподобалося це видовище, що вона почала кликати бабусю на гору. Але старенькій не хотілося вдруге підніматися, і вона відповіла, що ноги в неї вже не молоді. Дівчині довелося зійти вниз.

Вранці, у день всіх святих, діти, як завжди, вийшли зустрічати бабусю.

— Сьогодні нам бабуся принесе з костюлу свічечки,— говорили вони дорогою.

І бабуся принесла.

— Коли не можемо піти на кладовище помолитися за душі померлих, то засвіtimo свічечки вдома,— сказала вона.

Щороку бабуся з дітьми поминала померлих дома. Увечері, в дець поминання померлих, бабуся приліпила

одну за одною запалені свічки до столу, над кожною промовляючи ім'я небіжчика, якому засвічувалася свічка. Наостанку вона приліпила ще кілька свічок:

— Ці хай горять за тих, про кого ніхто не пам'ятає.

— Бабусю, я теж одну засвічу за те нещасне весілля з Гертинського лісу.

— Засвіти, засвіти, дитино, молитва наша буде їм люба.

Запалала ще одна свічка. Бабуся вклякла з дітьми біля столу і молилася, доки горіли свічки.

— Хай їм світить вічне світло, і хай спочивають вони в спокої,— закінчила бабуся молитву, а діти сказали «амінь».

Через тиждень після дня поминання померлих бабуся, розбудивши дітей, сказала їм, що приїхав святий Мартін на білому коні.

Діти швидко схопились з постелі, підбігли до вікон — і справді, все навколо біле. На схилі, на вербах біля річки і на вільхах біля струмка не було жодного зеленого листочка. Тільки у лісі зеленіли смереки та ялини, а їхнє гілля під вагою снігу хилилось донизу. На горобині, яка стояла недалеко від будинку і на якій висіли примерзлі кетяги, сиділа ворона. Птиця у дворі притихла і здивовано дивилася навколо. Тільки горобці весело стрибали на призьбі, клюючи все, що не визбирали кури. Кішка, повертаючись з полювання, весь час обтрушувала лапки і поспішала на піч. Лише собаки, забр'юхані по живіт, весело ганяли по снігу.

— Сніг, сніг! От гарно! Ми кататимемось на санках! — кричали діти, вітаючи зиму, що несла їм нові втіхи.

Святий Мартін почастивав їх смачними рогаликами. Після Мартіна починали дерти пір'я. Правда, діти дужче любили вечори, коли жінки пряли: тоді їм давали більше волі. Коли ж дівчата сідали на кухні за довгим столом і на ньому з'являлася висока, як замет снігу, купа пір'я, бабуся відганяла Адельку і хлопців якомога далі, бо якось одного разу Ян, що теж дер пір'я, впав у ту купу. Можна собі уявити, який зчинився тоді переполох! З того часу бабуся говорила, що малих і близько не можна підпускати до столу. Вони не могли ні побігати як слід біля столу, ні дмухнути, ні двері широко відчинити — їх зразу ж лаяли. Тільки й радості було в ті дні, як дерли

пир'я, що смажений горох та казки про різні чудовиська й розбійників, про блукаючі вогні лісовиків. Довгими імлистими вечорами, коли дівчата, що дерли пир'я і пряли, переходили з хатини в хатину, а нерідко і з села в село, часто можна було почути: і тут трапилось щось страшне, і там, а як уже почнуть про це говорити, то не видно й кінця, бо кожна знала по кілька подібних випадків. Крамоленські злодії, які весною потрапляли до тюрми, а на зиму поверталися додому,— люди казали, що вони «повертаються з навчання», бо там, як говорили, вони завжди чого-небудь навчаться,— часто давали привід для розмов. А почавши з них, дівчата переходили на розповіді про злодіїв, а потім наставала черга казок про лісових розбійників. Діти сиділи припирнувши й не дихнуть бувало, а за двері не вийшли б ні за що́ в світі, так боялися! Тому бабуся не любила, коли розповідали про подібні пригоди, але не завжди вона могла зупинити зливу цих побрехеньок.

Після дня святого Мартіна в містечку починався зимовий ярмарок. Пані Прошкова з Беткою та Воршею вирушали туди купувати посуд та різні речі на цілу зиму. Діти з нетерпінням чекали матір, бо вона завжди приносила їм іграшки та смачні пряники. Бабуся одержувала в подарунок щороку вовняні панчохи, теплі пантофлі і півдюжини мотків шнура для прядки.

Складаючи мотки в шухлядку, бабуся говорила Яну:
— Коли б не ти, мені й одного б вистачило.

Аделька цього разу дістала дерев'яну дощечку з абеткою.

— Завтра, як прийде вчитель, можеш починати вчитись. Ти все одно не знаєш, куди час дівати, коли інші вчаться. А якщо ти запам'ятала «Отче наш» та пісеньки, то й абетку запам'ятаєш,— сказала мати.

Дівчинка застрибала від радості і зразу ж почала уважно роздивлятися літери. Послужливий Вілім запропонував показати їй: і, е, а, о, у, але вона сховала дощечку за спину.

— Я не хочу в тебе вчитись, ти не вмєєш так, як пан учитель.

— А що, хіба я не знаю абетки, коли читаю з книжки? — образився скривджений хлопець.

— У книжці букви зовсім не такі,— відповіла сестричка.

— Ех, ну й дурна ж ти! — сплеснув руками Вілім.

— Ну й нехай! — труснула головою Аделька і пішла з дощечкою ближче до світла.

Поки вони сперечалися про науку, Ян влаштував на кухні концерт для Султана і Тирла: грав на трубі і одночасно бив у бубон, який йому мати принесли з ярмарку. Собакам ця музика, видно, була не дуже приємна: вони підняли морди, Султан гавкав, а Тирл вив так, що аж страшно було слухати. Бабуся з дочкою складала в коморі куплені речі. Почувши цю музику, вона швидко вбігла на кухню.

— Я ж так і думала, що це той люципер. Ну й шибеник ти, хлопче! Зараз же облиш!

Ян вийняв трубу з рота і почав сміятись, піби й не чув, що казала бабуся.

— Ви тільки подивіться на цих собак, вони немов показалися від моєї музики!

— Коли б вони вміли говорити, то сказали б тобі, що таку музику тільки цапові приємно слухати, розумієш? Зараз же перестань! Гляди мені, як будеш і далі таким непослухом, то я скажу святому Мікулашу, щоб він тобі нічого не дарував,— пригрозила бабуся, показуючи Яну на двері.

— Ото буде добре! А в місті казали, що святий Мікулаш накупив повний віз подарунків і цього року буде щедрий. Звичайно, для тих, хто слухається! — сказала Ворша, почувши в дверях бабусині слова.

На другий день, як тільки прийшов пан учитель, Аделька зі своєю дощечкою була вже тут як тут. Вона підсіла до дітей і почала дуже уважно слухати. Після уроку вона прибігла до бабусі з радісною звісткою, що вже знає всі літери у першому рядку, і тут же назвала їх бабусі, та ще й з тими примовками, які сказав пан учитель, щоб літери краще запам'ятовувались. Мати і бабуся були нею вдоволені, особливо коли виявилось, що й на другий день вона не забула їх. Дівчинка так часто показувала букви і просила перевірити її, що скоро й бабуся вивчила те, що знала внучка.

— Ви бачили таке,— казала старенька,— зроду-віку не думала, щоб я ще могла колись абетку вчити, а тепер на старості таки довелось. Видно, як хочеш жити з дітьми, то інколи й сам мусиш ставати дитиною.

Одного разу Ян влетів до кімнати з криком:

— Діти, діти, йдіть подивіться, бабуся прядку зняла з горища!

— Що ж тут такого дивного? — докірливо мовила мати, коли всі діти, і навіть Барунка, кинулися до дверей.

Нічого дивного в цьому, звичайно, не було, але мати просто не розуміла, скільки радості принесла бабуся в кімнату разом з прядкою. Слідом за прядкою з'явилися прялі, а з ними прекрасні казки і веселі пісні. Правда, мати не любила ні цих казок, ні веселих пісень. Їй більше подобалося сидіти в своїй кімнатці й читати книги з замкової бібліотеки. Коли бабуся просила її розказати щонебудь «з тих хронік», то мати розповідала, але це було для дітей і для усіх інших не таким цікавим, як те, коли вона починала оповідати про життя у Відні. Це подобалося всім, але якщо прялі казали: «Яка ж то, мабуть, краса в такому місті!» — то діти серйозно думали: «Коли ж ми виростемо, щоб могли все це побачити!»

Але всі, крім матері, яка неохоче слухала бабусині розповіді, найбільше любили, коли бабуся починала розказувати казки про принцес з золотими зірками на лобі, про зачарованих рицарів і принців, обернених на левів та собак або навіть на камені, про горішки, в яких сховано коштовне вбрання, про золоті замки та про моря, на дні котрих живуть прекрасні русалки. Мати й не здогадувалась, що Барунка, часто задумуючись з плетивом у руках біля вікна і дивлячись на голі схили гір та на засипану снігом долинку, бачить там райський сад, палац із самоцвітів, жар-птиць, принцес, у яких по плечах спадає золоте волосся, що замерзла ріка для Барунки перетворюється у сине бурхливе море, на хвилях якого гойдаються прекрасні німфи в перлових черепашках. Султанові, що хропів, простягшись на підлозі, й не снилося про ту честь, яку йому виявляли хлопці, у мріях приймаючи його за завороженого принца.

А як любо ставало в кімнаті, коли сутеніло! Ворша закривала віконниці, в печі тріщали суслисті поліна, серед кімнати стояв високий дерев'яний шандал, у залізні розвилки якого були встромлені палаючі скіпки. Навколо на лавах і табуретах розсідалися прялі, для яких бабуся завжди припасала у кошику сушених яблук, груш та слив для того, щоб вони мали більше слини. З яким нетерпінням чекали діти тієї хвилини, коли грюкнуть сінешні двері і в них з'являться прялі! Під час вечірок

бабуся не починала розказувати доти, поки не збереться вся компанія. Удень вона співала різдвяні пісні.

Поки діти ще добре не знали бабусю, те, коли в неї буває хороший, а коли поганий настрій, вони намагались виканючити у неї казочку. Але бабуся швидко їх від цього відучила. Вона починала розказувати про вівчаря. Погнавши пасти триста овець, він підійшов до місточка, такого вузького, що вівці могли перейти через нього тільки по одній.

— Тепер почекаємо, поки вони перейдуть,— казала бабуся і замовкала.

Через хвилину діти питали:

— Бабусю, вже перейшли?

Старенька відповідала:

— З чого це ви взяли, ще добрих дві години мине, поки вони перейдуть.

Діти вже знали, що це означає.

Або інколи вона починала так:

— Ну, якщо ви вже так хочете, буду розказувати. Ви ж знаєте, що в мене сімдесят сім кишень і в кожній з них — казочка. З якої кишені ви хочете почути?

— Ну хоча б з десятої! — кричали діти.

— Нехай буде з десятої. В десятій кишені ось така казочка: був собі цар, на печі в просі спав, а на дворі півня мав, цар куняє, а півень співає, ви послушайте, чи довго він співатиме.

На цьому казочка закінчувалась. Але найгірше було, коли бабуся починала розповідати про червону шапочку: «Червона шапочка, на спині латочка, чи хороша моя казочка?» Цієї казки діти не терпіли і відразу тікали. Після будь-якої іншої казочки вони могли б ще вмовити стареньку розказати щось цікавіше, але, почувши про червону шапочку, знали, що марно просити, і терпляче ждали пряль. Раніш за всіх завжди приходила Крістла, за нею Міла, потім Цілька Кудрнова, подруги Бетки та Ворші. Іноді приходили й мірошничка з Манчінкою та дружина лісника. Раз на тиждень Крістла приводила молодую дружину Томеша, за якою звичайно приходив і він сам.

Поки жінки обігрівалися і сідали до прядок, точилися розмови про всяку всячину. Одна одній розказували про всі події вдома, про останні новини. Чи чекали якогось дня, пов'язаного із звичаєм або повір'ям, чи церковного свята — все ставало темою розмови. Увечері напере-

додні святого Мікулаша Крістла, наприклад, запитувала Адельку, чи повісила вона за вікно панчошу, бо Мікулаш уже ходить поблизу.

— Мені її дасть бабуся, коли я піду спати,— відповідала дівчинка.

— То ти не вішай свою маленьку панчішку, попроси в бабусі, щоб вона позичила тобі велику,— підмовляла Крістла.

— Е ні, так не годиться,— обізвався Ян,— тоді нам нічого не дісталось б.

— Тобі й так Мікулаш принесе тільки різку,— дражнила Крістла хлопця.

— Та він знає, що бабуся й торішню різку приховала! Тільки вона нас ніколи не б'є,— сказав Ян.

Та бабуся відповіла, що Ян не раз заслуговує різки.

День святої Люції¹ діти дуже не любили. Існувало повір'я, що вночі Люція, висока, одягнена в біле жінка, з розпатланим волоссям, ходить по світу і забирає неслухняних дітей².

— Страх все одно, що дурість,— казала бабуся. Вона не любила, коли діти чогось боялися, і вчила їх нічого не страхатися, крім гніву божого, але довести їм, що багато повір'їв вигадано, вона не вмiла, бо віра в них була надто сильною в ній самій. Це робив батько, коли вони починали йому розповідати про водяника, лісовика і блукаючі вогники, про чортів, які часто котяться перед людьми, як околiт палаючої соломи, і за освітлення дороги вимагають подяки. Бабуся була впевнена, що вся природа заселена добрими і злими духами. Вона вірила й у диявола, якого бог посилає на землю спокушати люд, вірила, але не боялася, носячи в серці тверду й непохитну віру в бога: все в його владі — і земля, і небо, і пекло, і без його волі у людини й волос з голови не спаде. Цю віру вона намагалася вкласти і в дитячі серця. Тому, коли Ворша в день Люції починала говорити про білу жінку, бабуся відразу ж на неї гримала і казала, що Люція тільки ніч укорочує.

---

¹ 13 грудня.

² Це повір'я відоме і в Словаччині: Люція, незграбна, загорнена в простирадло жінка, з решетом на голові, ходить по місту. (*Прим. автора*).

Але найкраще розвіяти страх у дітей вмів Міла. На вечорницях він вирізував хлопцям з дерева саночки, плуги, візки або колов скіпки, і вони ні на крок не відходили від нього. Коли ж починали розповідати про щось страшне і Вілім тулився до нього, Міла казав:

— Нічого не бійся, Вілімку, на чорта у нас є хрест, на мару — ціпок. Відіб'ємось від них.

Це хлопцям подобалося, і з Мілою вони готові були хоч опівночі йти куди завгодно. Бабуся, киваючи Мілі, примовляла:

— Що ж тут дивного, чоловік є чоловік!

— Це правда, Якуб не боїться ні чорта, ні пана управителя, а той гірший за чорта,— казала Крістла.

— До речі, раз уже зайшла мова про управителя... Якубе, є надія, що тебе приймуть на службу в замок? — запитала бабуся.

— Ой, думаю, що з цього нічого не вийде. Звалилось ото все на мене з двох боків, та ще й вплутались у справу злющі жінки. Вони по мені поминки справляють.

— Не говори так. Може, вдасться ще якимось зарадити,— сказала зажурено Крістла.

— Та я б теж цього хотів не менш за тебе, тільки не знаю... Дочка управителя страшенно на мене сердиться, що ми отак насміялися з італійця. Вона, кажуть, сподівалася вийти за нього, а коли пані княгиня відіслала його з замка, всі її надії пропали. Весь час підмовляє управителя, щоб не брав мене до замка. Це одна біда. Друга — старостова Люція. Тій захотілось, щоб я «двогочі»¹ був її королем, а оскільки я не можу виявити їй цієї честі, староста на мене розізлиться, і, коли бог дасть весну, доведеться мені, мабуть, заспівати:

Гаю, гаю, гаю зелененький,
Іде в військо хлопець молоденький!

Міла заспівав, дівчата підхопили, а Крістла голосно заплакала.

— Ну, не плач, серденько, до весни ще далеко, хто зна, що бог ще дасть,— втішала її бабуся.

Крістла витерла очі, але все ще була сумна.

---

¹ Свято пряль, звичайно на початку масниць.

— Не думай про це, може, батько якось владнає,— сказав Міла, підсівши до неї.

— А хіба ти не міг би побути королем? Це ж тебе ні до чого не зобов'язує,— мовила бабуся.

— Звичайно. Деякі хлопці, бабуся, у нас ходять до кількох дівчат, перш ніж виберуть собі якусь одну. І дівчата теж так роблять. То й я не був би в Люції ні першим, ні останнім кавалером. Але щоб хлопець залицявся одночасно до двох дівчат, такого в нас ще не чувано, а якщо він іде за короля, то це все одно, що готується до весілля.

— Тоді ти правильно робиш, що не йдеш,— погодилися бабуся.

— Що на ту Люцку найшло, що вона тільки тебе хоче, ніби у вас інших хлопців нема! — сердилась Крістла.

— Панотець сказав би: про смаки не сперечаються! — посміхнулася бабуся.

Перед різдвом розповідали не тільки казки і співали пісні, але й говорили про те, як пекти пампушки, скільки класти білого борошна, скільки масла. Дівчата радились про ворожіння, а діти мріяли про ласощі, запалені свічки, подарунки Ісусика та колядки.

XII

І в млині, і в будиночку лісника, і на Старій Білильні існував звичай годувати і поїти досита кожного, хто б не зайшов у дім на свят-вечір або на різдво. А коли б ніхто не прийшов, бабуся пішла б шукати гостя на дорозі. І як же вона зраділа, коли несподівано перед свят-вечором приїхав її син Кашпар та небіж з Олешніце! Майже півдня проплакала вона з радості й шохвилини бігала з кухні до світлиці, де серед дітей сиділи гості, щоб надивитись на сина і спитати у небожа, що робить той чи інший її знайомий в Олешніце, а онукам раз по раз казала:

— Бачите дядечка? Таким з лица був і ваш дідусь, тільки дядечко зростом трохи менший.

Діти оглянули дядьків з усіх боків. Вони їм дуже сподобались, особливо тим, що охоче відповідали на кожне їхнє запитання.

Кожного року діти збирались постити, щоб побачити золоте порося¹, але з цього нічого не виходило: бажання було велике, але тіло слабке.

На свят-вечір усіх щедро наділили. І птиці та худобі дісталися різдвяні булочки. Після вечері бабуся взяла по шматочку усього, що було на столі, і кинула половину в потічок, а половину закопала у садку під деревом, щоб вода завжди була чистою і здоровою, а земля — родючою. Зібравши всі крихти, вона кинула їх «вогню», щоб він «не шкодив».

За хлівом Бетка трясла бузок, примовляючи:

Ой трясу, трясу бузок,
Прийди ж, милий, у садок!

В кімнаті дівчата ворожили — лили олово і віск, а діти пускали на воду свічечки в горіхових шкаралупах. Ян потай підштовхував миску, щоб вода хвилювалася, і шкаралупки, що зображали човни життя, пливли на середину.

— Дивіться, я далеко-далеко піду у світ! — радісно закричав він.

— Ой любий хлопче, коли попливеш потоком життя, між коловоротів та скель, коли хвилі кидатимуть твій човен з боку на бік, тоді ти з тугою згадаєш тиху пристань, з якої виплив,— неголосно мовила мати, розрізаючи яблуко хлопця надвоє впоперек «на щастя». Зернята утворювали п'ятиконечну зірку: три промені були цілі, а два поїдено черв'яком. Зітхнувши, мати відклала яблуко вбік і розрізала друге, на щастя Барунки. Побачивши знову потемнілу зірку, вона промовила:

— Значить, ні один, ні друга не будуть цілком щасливі!

Розрізала ще яблука Вілімка і Адельки — у них були здорові зірочки з чотирма променями.

«Хоч ці житимуть щасливо»,— подумала мати. Аделька перебила її думки, заявивши, що її човник не хоче плисти від краю і що свічечка в ньому вже догорає.

— І моя теж недалеко попливла, згасає,— сказав Вілім.

---

¹ За звичаєм, на свят-вечір і дорослі, і діти постили «до зірки», тобто нічого не їли до четвертої години дня, коли сходила перша зірка. Щоб діти не порушували посту, їм обіцяли показати «золоте порося».

В цей час хтось штовхнув миску, вода загойдалась, і човники, що плавали посередині, потонули.

— Гляньте, гляньте, ви раніше помрете, ніж ми! — вигукнули Аделька й Вілімек.

— Ну й нехай. Зате ми далеко відпливли! — відповіла Барунка, і Ян підтримав її.

Мати сумно дивилася на погаслі свічки, не в силі побороти передчуття, чи не провіщає ця невинна гра майбутнє дітей.

— А маленький Ісусик принесе нам що-небудь? — тихенько питали діти в бабусі, коли почали прибирати зі столу.

— От цього я вже не знаю. Почуєте, якщо задзвонить,— сказала бабуся.

Менші діти поставали біля вікна, гадаючи, що вони почують, коли Ісусик проходитиме повз будиночок.

— Хіба ви не знаєте, що Ісусика не можна ні бачити, ні чути? — здивувалась бабуся.— Він сидить на небі на ясному троні, а подарунки хорошим дітям посилає через своїх янголів, а вони спускаються з ними на золотих хмарках. Ви нічого не почувете, крім дзенькоту дзвіночків.

Діти дивились на вікна, побожно слухаючи бабуся. Раптом надворі спалахнуло яскраве світло і почувся голос дзвіночка. Діти склали руки, а Аделька тихо прошепотіла:

— Бабусю, то Ісусик був, так?

Бабуся кивнула головою. Тієї ж миті в дверях з'явилась мати і сказала, що в бабусиній кімнатці Ісусик залишив їм подарунки. Скільки ж було радості, коли діти побачили освітлену, прикрашену ялинку, а під нею чудові подарунки! Хоч бабуся і не знала раніш цього звичаю — серед простих людей таке не заведено,— але він дуже їй подобався. Задовго до різдва вона сама згадувала про ялинку і допомагала дочці прикрашати її.

— В Нісі й у Кладску також є цей звичай. Мабуть, пам'ятаєш, Кашпаре? Ти вже був чималим хлопцем, коли ми там жили,— звернулась бабуся до сина, сідаючи поруч нього біля грубки, поки діти тішились подарунками.

— Як же не пам'ятати! Гарний це звичай, і ти, Терезко, добре зробила, що завела його у себе. Потім, серед труднощів життя, дітям хоч згадати буде що. А наймилішим буде для них цей спомин, коли вони потраплять на

чужину. Я сам це відчув, ходячи по світу кілька років. Часто мені й непогано бувало у майстра, але я завжди думав: «Як добре було б оце сидіти у матері і їсти кашу з медом, коржі з маком і горох з капустою! Всі ваші ласощі я б за них віддав!»

— Так, усе це наші страви,— всміхнулась бабуся і кивнула головою,— але ти ще забув про сушню.

— Та ви самі знаєте, я її не дуже любив. В Добрушці її називають «музикою». Але я часто згадував про іншу музику, яку ми всі любили слухати...

— Знаю, що ти маєш на увазі пастуші колядки. Таке у нас теж є. Зажди, скоро почувеш,— усміхнулася бабуся.

Ледве вона це вимовила, як за вікном обізвалася пастуша дудка. Спочатку пастух загравав мелодію пастушої колядки, а потім почав співати:

Гей, вставайте, пастухи, новина велика:
В Віфлеємі у хліві спаситель родився...

— Твоя правда, Кашпаре, коли б я не почула цієї колядки, для мене й різдво не було б таке веселе,— мовила бабуся, з насолодою слухаючи спів. Коли колядка замовкла, вона вийшла на двір і наклала пастуху в торбинку гостинців.

На Штепана хлопці ходили колядувати до млина і до лісника. Якби вони не прийшли, то паніматка подумала б, що на них стеля звалилася, і сама б прибігла до Старої Білильні. Бертік і Франтік, в свою чергу, ходили колядувати в долину.

Проминуло різдво. Діти вже говорили між собою, що скоро свято Трьох королів і пан учитель прийде написати на дверях перші літери їхніх імен, а також колядувати. Після дня Трьох королів прялі святкували «довгу ніч». Правда, на Старій Білильні і в млині це свято відбувалося не так, як у селі, де було багато молоді. Там вибирали королеву й короля, прикрашали прядку, грала музика, і король дарував королеві веретено. На Старій Білильні в цей день готувалась добра вечеря, потім сходилися прялі, співали, їли й пили, а як тільки під дверима озветься катеринка, в кухні починали танцювати. Приходив Томеш, з'являвся панотець, лісник та ще де-хто — і танці йшли повним ходом. Підлога в кухні була

вимощена цеглою, та дівчата не звертали на це уваги, а кому було шкода черевиків, той танцював босий.

— Ану, бабусю, може, трохи фалди розвіємо? — посміхнувся панотець, виходячи з кімнати, де сиділи старі, на кухню, до танцюючих. Там же сиділа й бабуся, наглядаючи за дітлахами, що плуталися у всіх під ногами разом з Султаном та Тирлом.

— Ох, любий панотче, були часи, коли я танцювала до кривавих мозолів на ногах, та й на них не завжди зважала. Як тільки покажусь було в трактирі або влітку на тоці, хлопці вже кричать: «Мадлена прийшла, грайте каламайку, вртака!»¹ І Мадла вже летить у танку. А тепер, боже мій милий, я як ота пара над горщиком.

— Та ні, ви ще мов перепілочка, бабусю, можна б спробувати разочок, — сказав панотець, крутячи табакерку між пальцями.

— Ось вам танцюристка, панотче, вона закрутиться, наче веретено, — засміялась бабуся, показавши на молоду дружину Томеша, що саме стояла за панотцем і слухала їхню розмову.

Молодиця весело взяла панотця за руку і сказала Кудрнові, щоб перший танок грав поволі. Кудрна, тримаючи в одній руці грудку пшоняної каші, від якої він для розваги час од часу потроху відкушував, заграв «Сусідку». Панотець хоч-не-хоч мусив іти в танок, а молодь так гучно заплескала в долоні, що всі жінки вийшли із світлиці подивитися, що таке сталось. Томеш запросив у танок мірошничиху, а панотець, розтанцювавшись, повів господиню. Отак якесь коло обійшли в танці і старі. Бабуся потім довго сміялась з панотця.

А ледве минула «довга ніч», як настало свято в млині: закололи кабана, смажили шишки. По гостей із Старої Білильні та лісника панотець послав сани. Згодом таке свято відбулося у лісника та у Прошків. А там і Доротин день прийшов. Королем Діоклетіаном був Кудрнів Вацлав, панною Доротою — його сестра Ліда, двома придворними, суддею, катом і його помічниками — хлопці з Жернова. Помічники ката і придворні запаслися торбинками для гостинців і всі пішли на Стару Білильню. Навпроти будинку Прошків була довга ковзанка, там звичайно актори зупинялись і трохи сковзались, а панна

---

¹ Старовинні чеські народні танці.

Дорота смиренно чекала на них, дрижачи від холоду. Вона кричала їм, що час уже йти, але хіба ж перекричиш такий галас. Так і доводилось їй мерзнути, поки вони кидалися сніжками та, штовхаючи один одного, ковзалися.

Нарешті всі входили в будинок, де страшенним гавкотом їх вітали собаки, а діти — радісними вигуками. Біля печі актори поправляли одяг і складали торбинки. Костюми їхні не були складні: панна Дорота взулась у братові чоботи, поверх спіднички надягла біле ситцеве плаття, позичене у Манчінки, на шию начепила намисто, замість покривала — мамину білу хустку і паперову корону на голову. У хлопців поверх одягу були надягнені білі сорочки, за поясами заткнуті строкаті хусточки, на головах — паперові шапочки. У Діоклетіана була корона, а на плечах, замість плаща, материн квітчастий святковий фартух, який вона йому охоче позичала.

Трохи обігрівшись, актори виходили на середину кімнати і починали грати свою п'єсу. Хоч діти Прошків слухали її кожного року, вона їм щоразу дуже подобалась. Після того як король-поганин Діоклетіан присуджував християнку Дороту до смерті від руки ката, помічники брали її під руки і одводили на місце страти, де її чекав кат з піднятим мечем. Він з грізним пафосом вигукував: «На коліна, панно Дорото, ставай, на мій меч не зважай, голову схили сміло, я тобі її зітну вміло!» Панна Дорота падала на коліна, схиляла голову, і кат збивав їй з голови корону, яку піднімали помічники. Потім усі кланялись, панна Дорота знову надівала корону, і всі ставали у куток біля дверей.

— Дивіться, як ці діти гарно грають, аж любо слухати! — казала Ворша.

Бабуся теж дуже хвалила акторів, і вони з щедрими гостинцями рушали далі.

За будинком вони дивились, що їм дали. Істівне король тут же розділяв, а гроші ховав собі в кишеню, бо він, як голова, один мав на це право — на ньому одному лежали витрати і відповідальність за виставу. Після такого справедливого поділу актори прямували до Різенбурзького замка. Діти Прошків потім кілька днів грали у себе Дороту. Мати ніяк не могла зрозуміти, як їм може подобатись отака дурниця.

І ось приходили «остатки»¹. В неділю з міста приїжджали нарядні сани. На конях бубонці, які при кожному їхньому русі так дзвеніли на весь двір, що ворона, зимова гостя призьби Прошків, швидко злітала на горобину, а кури й горобці здивовано дивились на сани і, здавалось, думали: «Боже, що ж це таке?»

Сани приїжджали по родину Прошків, щоб відвезти їх на свято масниці до кума Станицького в містечко. Але бабуся ніколи не хотіла туди їхати. «Та що я там робитиму? Краще залишусь дома, я між панство не годжуся», — казала вона.

Станицькі були добрі, привітні люди, але оскільки вони тримали заїзд, то до них сходились охочі випити з усієї округи, а бабусі це товариство не подобалось.

Коли увечері діти приїздили додому, вони розказували бабусі, що бачили цікавого, давали їй гостинці, хвалили гучну музику, яку там чули, і розказували, хто був у гостях.

— А вгадайте, кого ми там бачили? — казав Ян.

— Кого ж? — питала бабуся.

— Купця-італійця, того, що їздить до нас і завжди дає нам винні ягоди. Але ви його й не впізнали б, він не був такий брудний, як завжди приїжджає до нас: вбрався, наче князь, коло годинника золотий ланцюжок.

— Якщо грошей багато, то можна тринькати, — сказала бабуся. — А втім, — вела вона далі, — ви теж не йдете між люди в тому одязі, у якому дома качаєтесь. Це так годиться — і для людей, і для себе — вбиратись чистіше, коли можна.

— Але він, мабуть, багатий, правда? — питали діти.

— Не знаю, я до нього в скриню не лазила, але, мабуть, багатий, бо вміє добре продати...

В останній день масниці прийшли ряджені й принесли з собою багато галасу. Попереду незграбно, наче ведмідь, ступала сама масниця, обвішана горохвинням. В кожній хаті господиня відривала з неї жмут горохвиння і ховала. Цей жмут весною клали у гніздо гускам, щоб вони краще сиділи на яйцях.

Закінчилася масниця, і з нею настав кінець зимовим розвагам. Бабуся співала за прядкою великопостові

---

¹ Кінець масниці, останні три дні перед середию першого тижня великого посту.

пісні, а коли діти підсідали до неї, розказувала їм про життя Христа. В перший же тиждень посту вона надягла жалобну одягу.

Дні стали довшими, сонце пригрівало, теплий вітер з'їдав сніг на схилах. У дворі знову весело кудкудакали кури. Господині, збираючись у гурт, починали розмови про те, що треба садити квочок на яйця, про сівбу льону. Господарі готували плуги й борони. Лісник не міг уже дістатися з лісу до Старої Білильні прямо через річку; лід тріщав і потроху, шматок за шматком, «відкланювався», як казав панотець, ідучи вранці оглядати шлюзи і на хвилинку зупиняючись коло призьби поговорити з бабусею.

Минув другий, третій, четвертий тижні посту. П'ятого діти чекали особливо нетерпляче.

— Сьогодні ми будемо ховати зиму!

А дівчата додали:

— Сьогодні вже ми колядуємо!

Бабуся зробила для Адельки «літо»: повісила на ялинову гілочку шкаралупи з яєць, які збирала протягом кількох днів, прикрасила червоними стрічками, щоб «літо» було гарне. І дівчата пішли колядувати.

Пополудні всі зібрались у млині і заходились убирати «зиму». Цілька зв'язала сніп соломи, кожна з дівчат принесла щось з одягу: чим красивішою буде Марженка, тим більше честі колядникам. Вдягнувши її, двоє дівчат взяли «зиму» під руки, а решта стали парами позаду і, махаючи «літом», попрямували до греблі та заспівали:

Несемо ми зиму з села, нове літо — до села!

Старші дівчата йшли віддалік, а хлопці з глузлиливими гримасами скакали навколо Маржени, намагаючись зірвати з неї чепець. Але дівчата боронили її. Дійшовши до греблі, вони швидко роздягли опудало і з веселим криком кинули сніп у воду. Після цього хлопці й дівчата гуртом заспівали:

Зима по воді пливе,
Нове літо до нас іде,
З червоними крашанками,
Жовтими пасками...

Потім дівчата затягли:

Літо, літо, літо, де ти так довго було?
У криниці у воді — руки-ноги мило.

Рожа квітнути не може,
Бог їй допоможе..

Хлопці підхопили:

Святий Петре з Рима,
Пришли пляшку пива,
Щоб ми його пили
Та бога хвалили.

— Ану ходіть сюди, колядники! — покликала дітей пані Прошкова, що слухала на призьбі їх спів.— Ходіть до нас, пива вам не дамо, але є щось інше, щоб вас розвеселити

Дітвора разом з дівчатками Прошків увійшла до кімнати. Крістла і дорослі дівчата пішли за ними, сміючись і весело співаючи.

Вранці у вербну неділю Барунка побігла до річки наламати верби, яка завжди в цей час уже цвіла.

«Вона ніби знає, що її на цей день треба»,— подумала дівчина.

Ідучи з бабусею на обідню до костьолу, вона й собі взяла святити пучечок верби.

У страсну середу бабуся допряла свою куделю і віднесла прядку на горище. Аделька крикнула:

— Ой, прядка вже пішла на горище! Бабуся прястиме на веретенце!

— Як дасть бог дочекатися зими, то ми її знову зніmemo,— сказала бабуся.

У чистий четвер дітям нічого не давали снідати, крім млинців з медом. На Старій Білильні бджіл не було, але панотець, виймаючи з вуликів стільники, завжди присилав Прошковим пласт меду. Мірошник був пасічником і мав багато вуликів. Він і Прошковим обіцяв дати вулика, коли бджоли відроятся. Панотець не раз чув від бабусі, що вона нічого б так не хотіла мати біля будинку, як вулик, бо любо подивитись, як бджілки цілий день літають з вулика і у вулик, старанно працюючи.

— Барунко, вставай, скоро сонце зійде! — будила бабуся внучку вранці у великодню п'ятницю, легенько стукаючи її по чолі.

Барунка спала дуже чутко, вона відразу прокинулася і, побачивши бабусю біля ліжка, згадала, що просила вчора розбудити її на ранню молитву. Вона схопилась,

накинула на себе платтячко та хусточку й пішла за бабусею.

Старенька розбудила також Воршу й Бетку.

— А діти хай сплять, вони ще цього не розуміють, ми помолимося й за них,— сказала вона.

Як тільки рипнули сінешні двері, озвалася птиця й хуба. Собаки повискакували з буд, але бабуся легенько їх відштовхнула, а решті сказала:

— Потерпіть, поки ми помолимося!

Після того як Барунка з бабусиною наказу вмилася в струмочку, вони зійшли на схил прочитати дев'ять раз «Отче наш» і «Богородице діво», щоб господь дарував їм на цілий рік «чистоту тіла». Такий був звичай. Бабуся, ставши на коліна, склала на грудях зморщені руки і звернула спокійний погляд до рожевої зорі на сході, що провіщала появу сонця. Барунка стояла біля неї на колінах свіжа, рожева, наче пуп'янок. Якусь хвилину вона побожно молилась, але потім її ясні, веселі очі повернулись від сходу до лісу, пробігли по луках і схилах гір. Річка ліниво котила каламутні хвилі, несучи останні крижини й сніг. В ущелинах на схилі теж ще білів сніг, але подекуди вже зеленіла трава, розцвітали перші стокротки, на деревах і кущах набухали бруньки. Природа прокидалась до радісного життя.

Рожева зоря розлилася по небу, з-за гір, золотячи верхівки дерев, все вище й вище піднімалися блискучі сонячні промені, нарешті в усій своїй величності впливло сонце й осяяло весь схил. Протилежний бік був ще в сутінках, туман, що клубочився за греблею, опускався дедалі нижче, і над його хвилями, на горбі, можна було побачити робітниць тартака, які стояли навколішках.

— Подивіться лишень, бабусю, як гарно сходить сонце! — мовила Барунка, захоплена величністю небесного світила.— От добре було б зараз молитися на Снежці!

— Якщо хочеш щиро звернутись до бога, то для цього всюди місце, земля господня всюди прекрасна,— сказала бабуся, перехрестившись і підводячись на ноги.

Оглянувшись, вони побачили на самім вершку схилу Вікторку, що стояла, прихилившись до дерева. Кучеряве волосся, мокре від роси, спадало їй на обличчя; плаття порване, шия відкрита. Чорні очі, що палали диким вогнем, вона підняла до сонця, а в руці тримала розквітлий уже первоцвіт. Здавалося, що бабусі вона не бачить.

— Де ж ця нещасна знову ходила! — мовила старенька в бодем у голосі.

— А поглянь, бабусю, вона знайшла вже десь первоцвіт!

— Десь на горі у лісі, адже вона там кожний куток знає.

— Я попрошу його в неї! — сказала дівчинка і побігла схилом угору.

Вікторка прокинулась зі своєї задуми і швидко пішла геть, але коли Барунка крикнула: «Вікторко, дай мені, будь ласка, квітку!» — вона зупинилася і, втупивши очі у землю, подала їй первоцвіт. Потім різко відсахнулась і стрілою помчала вниз. Барунка вернулась до бабусі.

— Давно вже не приходила вона по їжу, — зауважила бабуся.

— Учора, коли ви пішли до костьолу, Вікторка була у нас. Матуся дала їй хлібину і млинців, — озвалася Барунка.

— Улітку бідоласі знову буде легше. А проте бозна, чи вона що-небудь відчуває. Цілу зиму бігає в легенькому платті, боса! За нею на снігу криваві сліди лишаються, а їй ніби зовсім нічого. Лісничиха охоче давала б їй щодня теплої страви, але вона не бере нічого, крім шматочка хліба. Нещасна!..

— Мабуть, їй не холодно в печерці, бабусю, а то вона б кудись пішла. Адже скільки разів ми просили її, щоб вона залишилася у нас.

— Лісник розповідав, що в таких підземних норах взимку тепло, а тому що Вікторка ніколи не заходить до нагрітої кімнати, то холод їй не так допікає, як нам. Це вже так господь робить: посилає янголів-хранителів малим діткам, щоб стерегли їх від усього злого, а Вікторка теж бідна дитина, — говорила бабуся, входячи до будинку.

Звичайно до Старої Білильні перед полуднем з жерновської дзвіниці над капліцею долинав благовіст і вечірній дзвін, але в цей день його ніхто не чув. Ян і Вілім бігали з тріскачками по садку і тріскотіли так, що аж горобців з даху порозганяли. Пополудні бабуся з дітьми ішла у містечко на винос плащаниці. По дорозі вони заходили по паніматку та Манчінку. Мірошничиха щоразу вела бабусю до комори й показувала повний кошик крашанок для колядників, довгий ряд пасок і жирного

баранчика. Дітям вона давала по коржику, а бабусі навіть не пропонувала, знаючи, що старенька від сніданку в чистий четвер аж до розговіння на паску нічого в рот не бере. Вона й сама в страсну п'ятницю постила, але казала, що такого строгого посту, як бабуся, не видержала б.

— Кожний робить, як йому сумління підказує, люба паніматко. Я гадаю, що як уже постити, то постити як слід,— казала бабуся і, подивившись на те, що поніпала паніматка, хвалила її.— А ми почнемо пекти завтра, у нас уже все підготовлене,— додавала вона.— Сьогоднішній день присвятимо молитві.

Так було вже заведено в домі Прошків, що бабусине слово — закон.

У страсну суботу на Старій Білильні з раннього ранку починалась метушня, наче на празькому мості: в кімнаті, кухні, на дворі, біля печі — всюди були працьовиті руки. Якщо діти питали про щось кого-небудь з жінок, то кожна з них відказувала, що не знає, що в неї і так голова обертом іде. Навіть у Барунки було стільки роботи, що вона забувала то те, то те.

Зате надвечір в будинку вже панував порядок, і бабуся з Барункою та Терезою пішли до костьолю. А коли в яскраво освітленому, наповненому віруючими храмі урочисто залунало стоголосе «Христос воскрес! Алілуя!» — дівчину охопило невідоме їй досі могутнє почуття, груди її почали здійматися, щось поривало її на широкий простір, де вона могла б дати вихід невимовній радості, яка сповнювала її душу.

Цілий вечір їй було надзвичайно гарно, а коли бабуся казала їй надобраніч, вона обняла її за шию і заплакала.

— Що тобі, чого ти плачеш? — спитала її старенька.

— Нічого, бабуню, мені так радісно, що сльози самі котяться,— відповіла дівчинка.

Не сказавши ні слова, бабуся нахилилася, поцілувала внучку в чоло і погладила її по щоці. Вона ж то добре знала свою Барунку!

На великдень бабуся понесла в костюл святити паску, вино і яйця, а повернувшись додому, розрізала все свячене на рівні частини, і кожний одержав по шматочку паски, яйця та ковток вина. Не забули й про птицю та худобу, всі, як і на різдво, одержали свою частку,

щоб привикали до дому і приносили більше користі, казала бабуся.

Великодній понеділок був для жінок тяжким днем: наставляла коляда, і всі колядники могли стьобати їх вербовим пруттям. Ледве Прошки встигли встати і одягтися, як під вікнами озвалися голоси:

— Я маленький колядник...— і хтось постукав у двері. Бетка пішла відчинити, але відчиняла обережно: то могли бути і хлопці, а вона знала, що ніхто із знайомих не пропустить нагоди постьобати її.

Це прийшов панотець, раніше від усіх. Він зайшов тихенько, побажав усім «щасливих і веселих свят» і, раптом вихопивши з під каптана вербовий прут, з посмішкою почав стьобати жінок. Дісталось всім: і господині, і Адельці, навіть бабусю цьвохнув по спідниці. «Щоб блохи не кусали»,— додав він, голосно засміявшись.

І, як кожний колядник, панотець одержав крашанку та яблуко.

— Ну, парубійки, як колядували?— спитав він у хлопців.

— Та вони теж гарні, завжди їх насилу піднімеш з ліжка, а сьогодні, тільки-но встала, як вони прибігли до кімнати, щоб мене постьобати!— скаржилася Барунка, а панотець і хлопці тільки посміхалися.

Зійшов у долину і лісник, щоб постьобати жінок. Прийшли і Міла з Томешем. Словом, спокою не було нікому цілий день, а дівчата, тільки побачать хлопців, ховають під фартухи свої голі руки.

ХІІІ

Весна швидко вступала у свої права; на полях уже працювали люди, на схилах гір на сонці вигрівалися ящірки і гадюки, лякаючи дітей, що ходили до замка збирати фіалки та конвалії. Бабуся їм казала, що боятися нема чого, бо до святого Іржі гадюки не отруйні і їх навіть можна брати в руки.

— Але тоді, коли сонце стоятиме вже високо, у них з'явиться отрута,— додавала вона.

На луці за греблею розцвітав сон, жовтець, на схилах синіли проліски і золотився первоцвіт. Діти збирали молодий щавель на суп, рвали кропиву гусятам, а ба-

буся, заходячи у хлів, щоразу обіцяла Красулі, що вже скоро випустить її на пасовисько. Дерева швидко вдягалися в листву, в повітрі весело бриніли комарі, високо в небі співав жайворонок,— діти чули його, але зовсім рідко бачили цього маленького співця. Коли в лісі кувала зозуля, вони кричали:

— Зозуле, зозуле, скажи, скільки ми будемо жити?

Іноді вона кувала, а інколи Аделька на неї аж сердилась, бо вважала, що птах навмисне мовчить.

Хлопці вчили Адельку вирізувати з верби сопілочки. Коли ж сопілочка у неї не хотіла свистіти, то вони звинувачували дівчину в тому, що, оббиваючи прут, вона погано казала приказку.

— Ви, дівчата, не вмієте навіть сопілочки зробити,— сміявся з неї Ян.

— Це не наша робота! А ти також не зшиєш отакого капелюшка! — говорила Барунка, показуючи братам капелюшок з вільхового листя, сколотий сосновими голочками і облямований стокротками.

— Гм, справді хитра штука! — хитнув головою хлопець.

— Це тільки для тебе, а для мене зовсім ні! — всміхнулась Барунка і пішла шити ще плаття на тулуб ляльки з бузинової серцевини.

Ян поклав прутик на коліна й сказав Адельці:

— Слухай і приглядайся, як я робитиму.— І почав вдаряти ножом по прутуку та примовляти:

Вирізаю сопілочку, вирізаю,
Як не будеш, сопілочко, вирізатись,
Віднесу тебе до пана, до пана Яна,
Він кине тебе до золотого дзбана.
Гіш, гіш, гіш,
Встромлю в тебе ніж.
Виймайся, серединька,
Щоб була сопілонька.
Сопілонька гратиме,
Пташкою співатиме.

Незабаром сопілочка була готова і справді добре свистіла. Та Вілім запевняв, що вона все одно не так гарно грає, як ріжок пастуха Вацлава. Йому набридло вирізувати сопілочки, і він змайстрував собі з прутиків візок, впрягся у нього і почав гасати по луці, а собаки за ним.

Барунка, віддаючи сестрі зроблену ляльку, сказала:

— На, але вчись робити сама. Хто з тобою гратиметься, як ми підемо до школи? Ти скоро залишишся сама.

— Тут буде бабуся,— відповіла дівчинка, і по обличчю її було видно, що хоч їй і не хочеться залишатися самій, але коли біля неї буде бабуся, то їй більше нічого і не треба.

Мірошник, що в цей час проходив повз них, подав Барунці лист:

— Біжи з ним до матусі, скажи, що мій помічник був у місті і йому дали на пошті цей лист.

— Це від татка! — зраділи діти і помчали додому.

З радісним обличчям читала пані Прошкова листа, а дочитавши, сказала дітям, що татко приїде в середині травня, разом з княгинею.

— Скільки ж то разів ми ще ляжемо без нього спати? — спитала Аделька.

— Майже сорок,— відповіла Барунка.

— Ой-ой, як це ще довго! — засмутилась дівчинка.

— Знаєш що,— порадив Вілім,— я накреслю на дверях сорок рисочок і щоранку стиратиму по одній.

— Зроби це, зроби, так швидше минатиме час,— всміхнулася мати.

Мірошник, повертаючись з греблі, зайшов на Стару Білильню. Обличчя його було стурбоване, він не посміхався, не примружував око і не крутив, як звичайно, табакерку, а тільки зрідка постукував двома пальцями по її кришці.

— Знаєте, що сталось, люди добрі? — сказав він, входячи до кімнати.

— Що? — запитали в один голос бабуся і Терезка, побачивши, що панотець чимось стурбований.

— Вода йде з гір.

— Дай боже, щоб хоч не швидко, а то накоїть лиха,— злякано прошепотіла бабуся.

— Саме цього я і боюсь,— сказав мірошник.— Ось уже кілька днів дме південний вітер, до того ж, у горах пройшли дощі. Помольці, які приїхали звідти, розказують, що всі потоки розлилися і сніг тане просто на очах. Думаю, що повинь буде велика. Треба поспішати додому і прибрати злому гостю все з дороги. Вам раджу теж приготуватись: обережність ніколи не завадить. Пополудні я знову прийду подивитись. Постежте, як при-

буває вода. А ви, пташенята, не ходіть до води,— додав панотець і, вщипнувши Адельку за щічку, пішов.

Бабуся пішла подивитись на греблю. З обох боків вона була укріплена рядами дубових колод, між якими пробивалась папороть. По цих колодах бабуся побачила, що вода прибула: нижні пагони папороті стояли уже в воді. Каламутна течія несла через загату тріски, дерен, гілки дерев. Стурбована бабуся повернулася додому. Коли ішов лід, то часто траплялось, що криги збивалися біля греблі і затримували воду. Тоді річка повертала у рів і затоплювала будівлі. Тому, тільки-но лід починав тріщати, мешканці млина вже насторожувались і намагались, де тільки це було можна, попередити небезпеку, розбиваючи затори. Але проти повені з гір захисту не було. Немов на дикому коні, мчала вона, зносячи все, що траплялось їй на дорозі, проривала греблі й підмивала береги, валила дерева та будинки, і все це з такою швидкістю, що люди не встигали й опам'ятатися.

Тому бабуся, навчена гірким досвідом, прийшовши додому, порадила швидко скласти речі і перенести їх з кімнат на горище. Всі швидко взялися за діло.

Тим часом прийшов лісник, який, ідучи з лісу повз тартак, уже дізнався, що наближається велика повінь. Він і сам помітив, що в річці прибуває вода.

— Діти вам тільки заважатимуть, та й що з ними робити, як дійде до біди? Я візьму їх з собою на гору,— запропонував він, і господині з радістю погодились.

Все перенесли, прибрали, птицю переправили на схил, а Красулю відвели до лісника.

— Ви теж ідіть з дітьми, а то кума сама з ними й з ніг зіб'ється,— сказала бабуся дочці та Бетці, коли все вже було пороблено.— Я з Воршею залишусь тут. Якщо вода залле будинок, ми виліземо на горище. Такого лиха, щоб понесло нас разом з будинком, дасть бог, не трапиться. Тут не так круто, як коло млина,— тим бідолахам гірше буде!..

Пані Прошкова довго не погоджувалася залишити бабуся саму, але та наполягала на своєму. Терезці довелося піти з дітьми.

— Дивіться, щоб собаки не порозбігались,— нагадала вона, йдучи з будинку.

— Не бійся, вони знають, де шукати захисту, і від нас не втечуть.

І справді, Султан і Тирл ходили за бабусею по п'ятах, а коли вона сідала з веретенцем біля вікна, звідки було видно річку, вони лягали біля її ніг. Ворша, що звикла постійно метушитися по господарству, мити і підмитати, почала прибирати порожні хліви, щоб не сидіти згорнувши руки. Вона й не подумала, що через годину, може, їх залле брудна вода.

Смерклося. Вода все прибувала, русло рову вже ледве вмещало її. Лука за греблею вже сховалася під водою. Хоч будинок Прошків стояв на низькому місці, а берег річки був високий, бабуся в просвітах між вербами бачила, як плещуться хвилі. Вона кинула веретено, склала руки і почала молитись. Ворша також увійшла до кімнати.

— Вода так шумить, що аж слухати страшно. Все живе наче чує біду і ховається, навіть горобця не видно,— мовила вона, витираючи під вікнами лаву.

Раптом почувся кінський тупіт: дорогою від греблі мчав вершник. Біля будинку він зупинився і, вигукнувши: «Стережіться, люди, вода йде!» — погнав учвал понад берегом до млина, а звідти до містечка.

— Врятуй нас, боже! Нагорі кепські справи, коли послали вісника,— сказала, збліднувши, бабуся. Заспокоївши Воршу, щоб та не боялася, вона пішла ще раз подивитись, чи все в безпеці і чи не виступила вода з берегів.

Біля річки вона зустріла панотця у високих, поза коліна, чоботях. Він показав бабусі, що вода вже виливається і з річки, і з рову. На допомогу старенькій прийшли Міла та Кудрна, але бабуся відіслала Кудрну додому.

— У вас діти, не дай боже якесь нещастя, мене совість замучила б. Якщо вже треба комусь з нами лишитись, то хай залишиться Якуб, йому це більше личить. А в шинку його допомога не потрібна, там безпечно, вода хіба тільки до хліва дістане.

Так і вирішили.

До півночі вода оточила будинок з усіх боків. По жерновському горбу ходили люди з вогнями. Лісник теж вийшов на схил і, знаючи, що бабуся навряд чи спить у таку ніч, почав кричати і свистіти, щоб дізнатись, чи в домі все гаразд. Якуб крикнув йому з вікна кімнати, що

він не спить і хай пані Прошкова не тривожиться за матір. Лісник пішов.

Вранці стало видно, що вся долина перетворилася на суцільне озеро. У світлиці можна було ходити вже тільки по прокладених дошках. Міла насилу дістався на схил, щоб погодувати птицю. Вода з такою швидкістю неслась через дорогу, що ледве не збила його з ніг.

Вдень на схил з будиночка лісника всі вийшли подивитись на долину. Побачивши, що будинок у воді, а бабуся ходить у кімнаті по дошках, діти почали так плакати і кричати, що їх насилу вдалося втихомирити. Собаки виглядали з дахового віконця, а коли Ян покликав їх, почали гавкати, вити і були б скочили вниз, коли б Міла їх не вдержав.

Прийшов Кудрна і розказав, якого лиха наробила вода нижче по долині. В Жлічі зміло дві хати, в одній з яких залишилась стара жінка, що не звернула уваги на попередження вісника і забарилася, а потім було вже пізно. Вода зносила мости, кладки, дерева — словом, усе, що їй траплялось по дорозі. У млині всі мешканці вже перебралися до горішніх кімнат.

Крістла вийшла подивитись, чи не можна принести затопленим чогось теплого попоїсти, і побачила, що підійти до них не було ніякої змоги. Коли ж сміливий Міла спробував перебрести до неї, вона попросила його, щоб залишився на місці.

Два дні тривало це страхіття, і тільки на третій вода почала спадати. Як здивувалися діти, коли повернулись додому. Садок був занесений мулом, в город теж навалило піску, скрізь виднілися глибокі водомії, верби і вільхи стояли до половини обліплені багном. Кладку зірвало, хлівці попідмивало, собачі будки зовсім знесло.

Хлопці з Аделькою пішли подивитись за будинок. Там росли молоді деревця, які вони торік принесли з лісу і бабуся їх посадила — берізки дівчатам, а смереки — хлопцям. Деревця стояли цілі. Під грушею діти колись збудували маленьку хатинку з садком і обгородили тинном, оточили рівчаком і на ньому поставили млинки, що крутились, коли йшов дощ і рівчачок наповнювався водою. Була там і пічечка, в якій Аделька пекла пироги і хліб з глини. Від усього цього маленького господарства не лишилось і сліду.

— Зовсім діти! — посміхнулась бабуся, почувши, як

вони жаліють за всім цим.— Як же могли вціліти ваші іграшки під таким натиском розбурханої стихії, яка повертала столітні дерева і зносила міцні будинки?

За кілька днів сонце висушило поля, луки й дороги, вітер розкидав наноси, трава зазеленіла ще яскравіше. Все пошкоджене полагодили, і скоро майже ніщо не нагадувало про згубну повінь. Тільки люди ще довго про неї говорили.

Прилетіли ластівки. Діти весело їх привітали, зраділи, що скоро прийде лісник Бейер, а слідом за ним приїде батько.

Настав вечір напередодні святих Філіппа та Якуба¹. Накресливши крейдою, що залишилась після свята Трьох королів, по три хрести на кожних дверях — у будинку, хлівці та курнику, бабуся пішла з дітьми на замкову гору. Хлопці несли на плечах старі віники. На горі вже зібралися Крістла, Міла, вся молодь з двору, з млина. Була там і Манчінка. Вацлав Кудрна з братами допомагали Мілі смолити віники, а решта готували дрова та глицю для багаття.

Ніч видалася чудова. Теплий вітрець хвилював зелені хліба і розносив по всім горбі запах квітів з парку та з розквітлого саду. З лісу долинали ухкання сови, на високій тополі біля дороги висвистував дрізд, а з парку аж на саму гору чулися солодкі звуки солов'їних пісень.

Раптом на жлїцькому горбі спалахнув вогонь, а через мить — на жерновському. По всіх схилах, аж до Находська та Нового Места, замигали й затанцювали великі та маленькі вогні. І далі. Міла теж запалив просмолений віник і кинув його у багаття — за хвилину спалахнуло яскраве полум'я. Молодь почала веселитися. Кожний хапав просмолений віник, підпалював його і високо, наскільки міг, підкидав угору, вигукуючи:

— Лети, відьмо, лети!

Потім хлопці поставали в ряд і почали танцювати з запаленими смолоскипами. Дівчата, взявшись за руки, співали, кружляючи навколо палаючого багаття. Коли вогонь почав гаснути, його розкидали і почали через нього плигати якомога далі.

— Дивіться, моя стара відьма зараз полетить най-

---

¹ 30 квітня.

вище! — вигукнув Міла і, схопивши віник, кинув його так рвучко, що віник, зі свистом розсікаючи повітря, високо злетів угору і впав біля зеленої озимини, де стояли глядачі.

— Ач як плюється! — засміялися навколо, і кілька чоловік побігли за віником, що з тріском розкидав навколо іскри. Хлопці заляскали в долоні. З жерновського та жліцького горбів також доносилися крики, сміх та спів. Навколо червоного полум'я кружляли в дикому танці хлопці та дівчата; здалеку вони здавалися якимись фантастичними істотами. Час від часу з їхнього кола високо вгору злітав чортик, тряс у повітрі вогняною палицею, осипаючи всіх тисячами іскор, і під радісні вигуки знову падав униз.

— Дивіться, як високо підкинули! — вигукнула Манчінка, показуючи пальцем на жерновський горб. Але одна з жінок швидко смикнула її руку вниз, нагадавши, що на відьму не слід показувати, бо та може пустити одну із своїх стріл їй у палець.

Було вже пізно, коли бабуся з дітьми повернулась до дому.

— Бабусю, ви нічого не чуєте? — прошепотіла Барунка, зупиняючи бабуся посеред квітучого саду недалеко від будинку.— Ніби щось шарудить.

— Ні, це вітрець грається листям,— відповіла старенька.— І добре робить,— додала вона.

— Чому добре?

— Тому що дерева одне до одного нахиляє. Кажуть, коли дерева в цвіту цілуються та обнімаються, буде хороший врожай.

— Ой бабуся, яка шкода, що тепер, коли досягнуть черешні, полуниці, коли в садку стане так весело, нам треба буде цілий день сидіти в школі,— засмучено сказав Ян.

— Інакше не можна, хлопчику. Ти ж не хочеш весь час сидіти дома та гратись, правда? Тепер у вас з'являться нові турботи й нові радощі.

— А я з охотою ходитиму до школи,— сказала Барунка.— Тільки за вами, бабуся, сумуватиму, бо цілий день не буду вас бачити!

— І мені вас не вистачатиме, милі дітки! Але що ж удієш, деревце цвіте, дитина росте; відцвіте дерево — пообпадають плоди, виросте дитина — й піде від батьків.

Так бог хоче. Поки дерево здорове, то приносить користь. Коли ж воно усохне, його зрубають, кинуть у вогонь; згорить воно, попелом землю удобрять, і виростуть на ній знову молоді деревця. Так і ваша бабуся, вона скоро допряде свою нитку, і вкладете ви її спати вічним сном,— стиха додала старенька.

У куцах біля садка заспівав соловейко. Діти казали, що це їхній соловейко, бо він шороку прилітав у куші біля садка, де звив собі гніздечко. Від греблі долинула сумна мелодія Вікторчиної коліскової. Діти ще хотіли залишитись надворі, та бабуся звеліла їм іти до хати.

— Ви ж знаєте, що завтра вам уже до школи йти і треба рано вставати. Ідьте спати, щоб мати не гнівалась,— говорила вона, підштовхуючи дітей одного за одним через поріг.

Вранці під час сніданку мати настановляла дітей, oprіч Адельки, котра ще спала, як їм треба поводитись на уроці, наказувала слухатись учителя і не пустувати дорогою. Вона так ласкаво давала дітям поради, що вони мало не заплакали. Бабуся тим часом готувала їм до школи сніданок.

— Кожному своя порція,— сказала вона, поклавши на стіл три величезних шматки хліба.— А ось кожному складаний ніжик, це я для вас приберегла. Бачиш, Янечку, ти б свій уже давно загубив, і тепер не було б чим хліба відрізати,— додала вона, виймаючи з кишені три ножики з червоними колодочками.

Вирізвавши в кожному шматку ямочку, вона поклала туди масла, прикрила її вирізаним хлібом і поклала один шматок у рогозяну сумочку Барунці, а два інших — у шкіряні торбинки хлопців. До хліба вона додала трохи сушні.

Поснідавши, діти вийшли з дому.

— Ідьте з богом і не забувайте, що я вам казала,— нагадувала мати, стоячи на порозі.

Діти поцілували матері руку, і на очах у них заблищали сльози. Бабуся ще не прощалася з ними, вона проводила їх через садок. Султан і Тирл бігли за ними.

— Слухайтеся, хлопчики, Барунки, коли вона вас у чомусь застерігатиме, вона ж найстарша з вас,— наказувала бабуся.— По дорозі не пустуйте, щоб не позабивались. У школі не байдикуйте, щоб колись не жаліли за цим. З кожним гарненько вітайтеся, стережіться возів

та коней. Ти, Вілімку, не обнімай кожную собаку, бувають серед них і злі, то щоб яка не вкусила. Не лізьте близько до річки. Розгарячившись, не пийте води. Ти, Янку, не з'їж свого хліба раніше, щоб потім у інших не випрошувати... Ну, ідіть з богом, а надвечір ми з Аделькою вийдемо вас зустрічати.

— Не забудьте, бабусю, залишити нам обід і всього, що будете їсти,— попросив Ян.

— Та йди, йди, дурненький, як же це я можу забути? — всміхнулась бабуся, перехрестила дітей, і вони вже хотіли йти, та вона раптом ще щось згадала.— Коли б почалася гроза — хоч думаю, що її сьогодні не буде,— то ви не бійтесь, тихенько йдіть своєю дорогою та моліться богам. Але не ставайте під дерево, бо в дерево найчастіше вдаряє блискавка, зрозуміли?

— Зрозуміли, бабусю, татко нам це теж колись казав.

— Ну, а тепер ідіть з богом і вклоніться від мене панові вчителю.

Бабуся швидко відвернулася, щоб діти не побачили сліз, які мимоволі виступили у неї на очах. Собаки стрибали навколо дітей, гадаючи, що їх візьмуть на прогулянку. Але Ян пояснив їм, куди вони йдуть, і відігнав їх геть. На поклик бабусі собаки побігли за нею, але весь час оглядалися, чи не покличе їх хто-небудь з дітей. Бабуся також оглядалася і, тільки побачивши, що діти вже перейшли місток, де на них чекала Манчинка, пішла додому. Цілий день вона ходила по будинку якась замислена, ніби когось шукала. Ледве зозуля на годиннику в кімнаті прокувала четверту годину, бабуся взяла під пахву веретенце і сказала Адельці:

— Ходімо, дівчинко, зустрічати наших школярів. Почекаємо їх біля млина.

І вони пішли.

Біля статуї під липами сиділи паніматка й панотець, а поруч стояли кілька помольців.

— Ідете стрічати дівчорі? — гукнула здалеку мірошничиха.— Ми теж чекаємо нашу Манчу. Сідайте до нас, бабусю!

Бабуся сіла.

— Що у вас нового? — звернулася вона до панотця та помольців.

— Та щойно розказував, що на цьому тижні хлопці йдуть до війська,— обізвався один з помольців.

— Ну, помагай їм біг,— сказала бабуся.

— Ой бабусенько, скільки то знову буде плачу! Я думаю, що й у Міли тепер душа в п'яти втекла,— мовила паніматка.

— Дуже вже він вродливий,— посміхнувся панотець і примружив око.— Коли б не врода, то не боявся б зараз набору. А так чортові ревності старостової Люції та злість дочки управителя дадуться йому взнаки.

— Може, батько його якось владнає,— промовила бабуся.— Якуб на це тільки й сподівався, коли на різдво управитель відмовився взяти його у панський двір.

— Звичайно, старий Міла не пожалів би для цього сотню-дві,— мовив один з помольців.

— Дві сотні, брате, зовсім мало,— сказав панотець,— а більше Міла дати не може. Господарство у нього невелике та й дітей ціла копа. Найкраще було б, якби Якуб одружився з Люцією, але на милування нема силування. Я знаю, що якби Мілі запропонували вибирати, то він волів би стати вояком, ніж старостовим зятем.

— Еге, хрін од редьки не солодший,— похитав головою один з помольців.— Хто візьме Люцію, той не казатиме: «Боже, не карай мене», бо він і так буде покараний на все життя.

— Найбільш мені шкода його дівчину — Крістлу,— сказала бабуся.— Ото буде побиватись...

— Що ж дівчина,— підморгнув панотець,— поплаче, постогне та й заспокоїться. А от Якубові буде значно гірше!

— Це правда, хто проти волі йде до війська, тому важко звикати, але поступово таки звикне, як і всі інші. Я добре знаю, панотче, як це буває. Небіжчик мій Їржі— царство йому небесне — мусив звикати до ще гіршого, і я з ним також. Але у нас вийшло все зовсім інакше, не так, як у Міли та Крістли. Їржі одержав дозвіл на одруження, ми побралися і щасливо жили собі. А в них такого бути не може, тому й нема чого дивуватись, що Міла так не хоче йти служити. Як то їм чекати одне одного чотирнадцять років! Ну, може, ще якось владнається і це нещастя їх минеться,— додала старенька, і її обличчя раптом прояснилося: вона побачила вдалині дітей.

Ті, помітивши бабуся, пустились бігти.

— Ну, Манчо, не зголодніла? — спитав панотець, коли донька привіталася з ним.

— Ще й як, татку! Ми всі голодні! Адже ж ніхто не обідав,— відповіла вона.

— А той окраєць хліба, сушені сливи та яблука, солодкі пиріжки — то вам що, іграшки? — примружив око панотець, крутячи табакерку.

— То ж зовсім не обід, татку,— посміхнулась дівчинка.

— Такий шмат дороги пробігти і стільки провчитись, як же тут не зголоднієш, правда, діти? — усміхнулась бабуся і, сунувши веретенце під руку, додала: — Ну, ходімо ж скоріше, щоб ви не повмирили з голоду!

Всі сказали один одному добраніч. Манчінка ще раз нагадала Барунці, що завтра вранці знову чекатиме їх на містку, і побігла за матір'ю до млина. Барунка схопила бабуся за руку.

— А тепер розкажіть мені, що там у вас було, чого вас учили в школі і як ви поводитися? — починала розпитувати бабуся дорогою.

— Дивіться, бабуся, я банкауфзер¹,— швидко перебив її Ян, підскакуючи на одній нозі.

— Що ж це таке, хлопчику? — запитала старенька.

— Знаєте, бабуся, це той, хто сидить скраю на лаві й дивиться, щоб ті, котрі сидять біля нього, не пустували, а якщо хто погано поводить, того він записує,— пояснила Барунка.

— Мені здається, що такого у нас називають наглядачем. Але ж дивитися за всіма може тільки найкращий і найстаранніший учень з усієї лави. Не міг же пан учитель зразу зробити Яна наглядачем.

— Тонік Копржіва нам так і дорікав, коли ми йшли зі школи: мовляв, якби ми не були Прошкові, то пан учитель так би з нами не панькався,— пожалілася Барунка.

— Ну, це дурниця! — сказала бабуся.— Не думайте, що пан учитель робитиме для вас якийсь виняток. Як заслужите, то він покарає вас так само, як і Тоніка. Він призначив Яна наглядачем для того, щоб ви цінували цю честь, охоче ходили до школи і старалися завжди бути хорошими учнями. А що ви вчили?

— У нас був диктант,— відповіли разом Барунка й хлопці.

— А що це таке?

---

¹ Наглядач лави (нім.).

— Пан учитель читав нам уголос з книги, ми писали, а потім перекладали це з німецької мови на чеську і з чеськї — на німецьку.

— І що, є діти, які розуміють по-німецьки? — спитала бабуся. Вона мала на все власні погляди і любила докладно про все розпитувати, як пані княгиня.

— Ні, бабуся, ніхто з них не вміє по-німецьки, тільки ми трохи, бо вчили ще вдома і татко з нами по-німецьки розмовляє. Але це нічого, що вони не знають і не розуміють по-німецьки, аби тільки старанно вчили уроки,— пояснила Барунка.

— Ну, а як же вони їх вчитимуть, коли не вміють і рядка по-німецьки прочитати?

— Їх карають, якщо вони не роблять добре уроків. Пан учитель або ставить їм палички у чорній книзі, або викликає до дошки, а інколи й по руках б'є. Сьогодні біля чорної дошки стояла та дівчина, що коло мене сидить,— старостова Аніна. Вона ніколи не зуміє написати німецький диктант. Опівдні, коли ми сиділи під школою, вона мені пожалілася, що не вміє виконувати завдання. Від страху вона нічого й не їла. То я їй усе написала, і за це вона дала мені два шматочки сиру.

— Тобі не треба було брати,— мовила бабуся.

— Та я й не хотіла, але Аніна сказала, що у неї є ще два; вона так зраділа, що я їй написала урок, і обіцяла мені кожного дня щось приносити, аби тільки я їй допомагала з отією німецькою мовою. Чому б мені їй не допомагати? Правда, бабуся?

— Допомогати можеш, але уроки за неї не роби, бо так вона ніколи не навчиться.

— То що з цього? Воно їй зовсім не потрібне. Ми вчимося по-німецьки тільки тому, що так хоче пан учитель.

— Він хоче, щоб з вас люди вийшли. Чим більше ви будете знати, тим легше підете по світу. І німецька мова знадобиться: ви ж самі бачите, що я навіть з вашим батьком поговорити не можу.

— Але ж татко вас добре розуміє, і ви його також, хоч і не розмовляєте по-німецьки. А в Жлічі розмовляють тільки по-чеськи, значить, Аніні не треба вміти по-німецьки. Вона каже, що коли захоче навчитись німецької мови, то поїде до Німеччини. Але пан учитель думає інакше... Ой бабусенько, того німецького диктанту у нас

ніхто не любить! Він такий важкий! Коли б ми писали по-чеськи, то це було б легко, як «Отче наш».

— Ну, ви цього ще не розумієте, вам треба слухатись і все гарненько вчити. А хлопці слухались?

— Слухались. Тільки Янік почав з хлопцями пустувати, коли пан учитель вийшов з класу. Вони навіть по лавах стрибали. Але я йому сказала...

— Ти мені сказала, ти? Я сам перестав, би почув, що вчитель іде!

— Оце гарно! Повинен за іншими наглядати, а сам он що виробляєш? Як же це так? — дивувалася бабуся.

— Ох, бабусю,— обізвався Вілім, який досі мовчав і показував Адельці великий шматок локриці та книжечку сухозлітки, що їх він виміняв у школі за крейцар в якогось хлопця.— Ох, бабусю, хлопці в школі такі розбишаки, що просто жах. Коли б ви бачили, як вони скачуть по лавах та б'ються, і наглядачі теж разом з ними.

— Ой матінко, а що ж на це каже пан учитель?

— Вони це роблять, тільки коли пан учитель вийде з класу. А коли він має увійти, всі мерщій стрибають на свої місця, кладуть руки на парту й сидять тихо.

— От пустуни! — сказала бабуся.

— А дівчата граються ляльками, я це сам добре бачив,— зауважив Ян.

— Всі ви гарні, вчителеві з вами треба мати янгольське терпіння,— зробила висновок бабуся.

Діти ще довго розповідали їй про школу і про те, як вони йшли дорогою. Це була їхня перша подорож, і вони так пишались своєю самостійністю, наче щойно з Парижа повернулись.

— А де твій сир, ви його з'їли? — знову запитала бабуся, намагаючись дізнатись, що їли діти, бо хто ж, як не вона, повинен турбуватися про їхнє здоров'я!

— Один шматок ми з'їли, другий я хотіла принести додому, але поки писала на дошці, Копржіва поцупив його в мене з торбинки. Він сидить якраз позад мене. Якби я йому щось сказала, то він би мене набив, коли ми йшли зі школи, то страшний розбишака.

Бабуся не похвалила дітей, але подумала: «Адже й ми не кращі були». Діти ж добре знали, що бабуся по-блажливіша, ніж мати: вона дивилася крізь пальці на

деякі хлоп'ячі витівки і не лаяла Барунку, коли та пу-
стувала. Тому з нею діти були в усьому більш відверти-
ми, ніж з матір'ю, яка через свою строгу вдачу завжди
судила дуже суворо.

XIV

Це було через кілька днів після першого травня, у
четвер. В школі не було занять, і діти допомагали бабусі
поливати в садочку квіти й виноград, який уже вився
по стіні. Полили вони також свої деревця. У четвер у них
взагалі назбиралось багато роботи, бо Барунка три дні
не бачилась зі своїми ляльками, а хлопці не їздили на
дерев'яних кониках; візки, рушниці та м'ячі лежали в
кутку. На голубник вони теж не навідувались, а кроликів
годувала Аделька. У цей день треба було все надолу-
жувати.

Бабуся, закінчивши поливати, дозволила дітям грати-
ся, а сама сіла на дернову лавочку під кущем синього
бузку і почала прясти: вона не звикла й хвилини сидіти
без роботи. Старенька сиділа сумна, не співала і навіть
не звернула уваги на Чорнушку, яка увійшла через від-
чинену хвіртку до садочка і, побачивши, що її ніхто не
гонить, почала гребтись на грядці. За тином паслась сіра
гуска. Її жовті гусята просували голівки в щілини й ці-
каво заглядали у садок. Бабуся їх дуже любила, але
зараз нічого навколо не бачила. Думки її одна за одною
снували в голові. Прийшла звістка від Яна, що вони не
прийдуть в середині травня: графиня Гортензія тяжко
захворіла. Якщо дасть бог, вона видужає, то, може, пані
княгиня приїде подивитись на маєток, але напевне поки
що нічого не відомо. Пані Терезка, прочитавши листа,
заплакала, діти також. Вілімові залишилося стерти на
дверях усього кілька рисок, а тут виявилось, що все це
ні до чого. А про те, що добра, мила Гортензія може по-
мерти, вони й подумати не могли. Молячись, вони не за-
бували щоразу прочитати «Отче наш» за її видужання.
Та діти скоро заспокоїлися, але Терезка, і без того него-
вірка, стала ще мовчазніша. Заходячи до її кімнати,
бабуся бачила Терезку завжди заплакану. Тому вона
умовляла дочку піти до кого-небудь в гості розвесели-
тись і щоразу раділа, коли Терезка виходила з дому,
бо розуміла, що дочці часто буває сумно в самотньому

будиночку, що вона охочіше жила б у гучному світі, в якому провела багато років. В заміжжі вона, звичайно, була дуже щаслива, але погано те, що Ян більшу частину року мусив проводити у Відні, а вона в тривозі та смутку жила без нього. А тепер майже цілий рік їй не доведеться бачити чоловіка, а дітям — батька. «Життя прожити — не поле перейти», — зітхала бабуся. З Яном хотіла приїхати Йоганка, друга бабусина дочка. Вона хотіла побачити матір, поділитись з нею радістю та попросити поради: дівчина збиралася виходити заміж. Бабуся з великим нетерпінням чекала її, а тепер всі надії пропали.

Крім усього цього, її турбувало також те, що Міла мав іти в рекрути. Міла був гарний, чесний хлопць. Крістла — теж хороша дівчина. Бабуся їх обох дуже любила й хотіла, щоб вони побралися.

— Коли рівний з рівним зійдуться, життя їх — сама згода, і господь радіє з такої пари, — казала вона.

Однак їх щастю загрожувала небезпека: вранці того дня Міла разом з іншими парубками пішов до прийому. Все це не виходило в бабусі з голови, і тому вона сиділа така сумна.

— Бабусю, ви тільки подивіться, що тут наробила Чорнушка! Зажди лишень, погана! Киш! — почувся голос Барунки, і бабуся, піднявши голову, побачила, як Чорнушка вилетіла з садка. На грядці була вирита яма.

— От лиха личина! Як хитро зайшла! Візьми граблі, Барунко, та поправ грядку. О боже, гуси теж тут! Вони прийшли по мене, їм уже час на сідало, а я трохи забулась. Піду насиплю, хай поїдять.

Бабуся поклала веретенце і пішла годувати птицю. Барунка лишилась в садку й заходилась розрівнювати грядку. Трохи згодом прийшла Крістла.

— Ти тут сама? — спитала вона, заглядаючи через тин.

— Заходь, бабуся зараз прийде, вона пішла годувати птицю, — запросила її Барунка.

— А де мама?

— Пішла до міста провідати свою знайому. Ти знаєш, мамуся весь час плаче, бо татко, мабуть, у цьому році не приїде. Бабуся посилає маму до міста, щоб вона трохи розважилася. Ми всі так чекали батька і графиню теж, а тепер усе пропало. Бідолашна Гортензія...

З цими словами Барунка, стоячи на одному коліні на доріжці, підперла шоку рукою, замислилась. Крістла сіла під бузком, поклала на коліна сплетені руки і похилила голову. Вона була дуже зажурена, очі її опухли від сліз.

— Тиф, мабуть, тяжка хвороба,— вела далі Барунка.— Невже вона помре? О боже! Крістло, ти ніколи не хворіла на тиф? — спитала вона дівчину, трохи помовчавши.

— Ні, я зроду не хворіла. Але тепер моему здоров'ю кінець,— сумно відповіла Крістла.

Тільки тепер Барунка уважно подивилась на неї і, помітивши її змінене обличчя, схопилася й підбігла до неї.

— Що з тобою? Хіба Мілу вже забрали? — запитала вона.

Замість відповіді Крістла заридала.

В цей час прийшла бабуся.

— Вже повернулися? — квапливо спитала вона.

— Ще ні,— похитала головою Крістла,— але сподіватися все одно нема чого. Кажуть, Люцка заприсяглася, що коли Міла їй не дістанеться, то й я його не побачу. А що вона хоче, те староста й робить, він нею дуже пишається. А управитель теж зробить усе, що захоче староста. Його дочка не може забути, що Міла насміявся над її коханим, і теж підливає масла в огонь. І ще є багато іншого, бабусенько, що відбиває у мене всяку надію.

— Але ж батько Міли ходив до канцелярії і, як я чула, носив туди добрі гроші. То, може, все ж таки це що-небудь допоможе.

— Це наша єдина надія. Коли його вислухали, то, може, й допоможуть. Але вже не раз бувало, що вислухати вислухають, а допомогти не допомагають. Скажуть тільки, що нічого не можна зарадити,— і будьте здорові!

— Може, з Мілою так не буде. А що, подумала я собі, коли б його батько оті гроші, що віддав на хабара, як усе це не вдасться, забрав, а твій тато додав своїх, та й викупили б Мілу по закону? Ото було б добре!

— От якби не було цього «коли б», мила бабуся. По-перше, ті гроші, які сьогодні віддав старий Міла, уже пропали, а по-друге, мій батечко не має готівкою більше грошей, ніж треба для потреб господарства. Хоч йому

Якуб і до душі і він не боронив би нам побратися, все ж йому було б приємніше, коли б зять у дім щось приніс, а не відніс. Та хоч би батько навіть і хотів дати грошей,— у Міли горда натура, він не захоче від мене нічого взяти і не допустить, щоб мій батько його викупав.

— Він, мабуть, думає собі: «Візьмеш багату дружину, будеш у неї челядином», а цього жоден гордий чоловік не захоче, люба моя. Але тут він міг би й поступитись, ніякої ганьби в цьому нема. Зрештою, нащо говорити про це, в чому ще, може, не буде й потреби, а як і буде, то навряд чи вдасться чимось допомогти.

— Ох, даремно вони тоді зробили оте все з італійцем. Я тоді й сама сміялася, а тепер плачу,— сказала Крістла.— Якби не це, то Міла пішов би на службу до замка, два роки б там прослужив, і його минула б рекрутчина. Найбільше мене мучить те, що винна у всьому, власне, я.

— Дурненька, нащо тобі винуватити себе? Це все одно, що на оцю квітку нарікати, яку нам раптом з тобою здумалося б зірвати і ми засперечалися б через неї. Тоді й я себе теж повинна б винуватити у тому, що в мого небіжчика Їржі теж подібне сталося. У нас із ним була майже така сама пригода, як оце в тебе та Міли. Як нападе, люба дитинко, на людину гнів, ревності, любов або якась інша пристрасть, то хіба вона розуму питається? У таку хвилину вона й про голову свою не дбає. Що ж робити, і найкраща людина має вади.

— Бабусю, ви ще торік у день іменин пана Прошка казали, що ваш небіжчик теж був вчинив щось подібне і через це постраждав, а зараз знову про це згадали. Я вас так хотіла розпитати, а потім якось з голови вилетіло. То розкажіть же мені тепер. Швидше час збіжить, думки розвіються, а тут під бузком так любо сидіти,— попросила Крістла.

— Добре,— погодилась бабуся.— Ти, Барунко, піди доглянь за дітьми, щоб вони до води не лізли.

Барунка побігла, і бабуся почала свою розповідь.

— Я вже дівувала, коли Марія-Терезія почала війну з Пруссією. Щось там вони не поділили¹. Цісар Йосиф підійшов до Яромержі, а пруссаки стали на кордоні. По всій околиці стояли війська, по селах теж.

---

¹ Суперечка про баварську спадщину в 1777 р. (Прим. авт.)

І до нас прислали кількох солдатів та одного офіцера. Це був легковажний чоловік, з тих, яким здається, що до них дівчата липнуть, як мухи до меду. Я його раз відчитала, але мої слова були йому як з гуски вода. Коли слова не допомогли, я зробила так, щоб ніде з ним на одинці не зустрічатись. Ти ж сама знаєш, що дівчині треба кілька разів на день бігти то в поле, то по траву, то всі йдуть з дому і залишають її саму. Словом, нема ні звички такої, ні потреби комусь доглядати за дівчиною. Вона повинна сама дбати про себе... Отже, для спокусника завжди знайдеться нагода переслідувати її. Та мене беріг господь. По траву я ходила рано-вранці, коли ще всі спали: я змалечку звикла вставати раненько, мати мені завжди казала: «Хто рано встає, тому бог дає». І то таки правда: якщо й не користь, то радість від цього людина відчуває велику. Коли я вранці виходила в садок або в поле і бачила, що травиця така зелена, що на ній блищить роса, то серце у мене сміялося від радості. Кожна квіточка стоїть, як панночка з піднятою голівкою, з ясними очками. Звідусіль такий запах — від кожного листочка, від кожної травиночки. Пташки — ці маленькі створіннячка — наді мною пурхають, співом своїм бога славлять. І така всюди свята тиша. А коли почне з-за гір сходити сонце, мені здається, ніби я в костюлі стою. Заспіваєш, і робота у тебе в руках так і горить, наче ти не працюєш, а граєшся.

Отак одного разу вранці я жну в садку і раптом чую:

«Помагай-бі, Мадленко!» Оглянулась я, щоб відповісти: «Дай боже!» — але з переляку не можу й слова сказати, навіть серп з руки випав.

— Це був той офіцер, так? — перебила її Крістла.

— Зажди, не поспішай,— вела далі бабуся.— Це був не офіцер, а то б я серпа не впустила. Це сталось зі мною більше від радості, ніж з переляку. Переді мною стояв Їржі! Треба тобі сказати, що я не бачила його вже три роки. Ти ж знаєш, що Їржік був сином нашої сусідки Новотної, тієї самої, що з нею ми з цісарем Йосифом розмовляли...

— Авжеж, знаю. Ви нам і про те розказували, що з нього замість священика вийшов ткач.

— Еге, в цьому був винний його дядько. Хлопцеві навчання давалося легко. Батько, як поїде по нього у Рихново, завжди тільки й чує саму похвалу,

В неділю Іржі приїжджав додому й читав сусідам біблію замість мого татка, який теж умів добре читати. Але у Іржі це виходило так гарно, що всі з радістю його слухали. Новотна часто говорила: «Я ніби вже навіть бачу, що він священник...» Ми також усі до нього ставились так, наче він уже був висвячений. Кожна господиня намагалася прислати йому щось смачне, а якщо Новотна бувало казала: «Боже мій, чим же ми вам віддячимо?»— їй відповідали: «Як буде Іржік священником, то дасть нам благословення». Ми росли разом, куди одне, туди й друге. Але як він приїхав на другі, а потім і на треті вакації, у мене вже не вистачало колишньої сміливості, я почала соромитися його. Бувало прийде до мене в садок і обов'язково хоче допомогти мені нести траву, а мені це здається гріхом, і я не дозволяю, кажучи, що священнику це не личить. А він сміється з мене: «Ще, каже, до тієї пори багато води спливе!» Хто ж у світі знає, що в бога на думці? Несподівано, коли Іржі був на третіх вакаціях, дядько з Кладска прислав йому звістку, щоб він приїхав до нього. Дядько був ткачем, ткав прекрасні узорчасті тканини. Він зібрав чималу суму грошей, а оскільки своїх дітей у нього не було, то він згадав про Іржіка. Новотна не хотіла відпускати сина, та мій татко вмовив її, щоб вона не затримувала його: може, в цьому його щастя, та й дядько усе ж таки має на свого небожа якесь право. Іржі поїхав. Новотна і мій батько проводжали його аж до Вамбержіце, куди вони йшли на прощу. Незабаром вони повернулися, а Іржік лишився. Всім було сумно за ним, а мені й Новотній найбільше, тільки вона про це всім розказувала, а я нікому й словом не проходила. Дядько пообіцяв, що піклуватиметься про нього, як про свого сина, то Новотна все думала, що Іржік ходить у Кладску до школи, і раділа, що незабаром його висвятять на священника. Та замість цього через рік Іржі приїхав додому погостювати справжнім ткачем! Кума страшенно плакала, та що вдієш. До того ж, Іржі сам признався, що у нього не було ніякого бажання йти в священники, хоча далі він учився б з радістю. І дядько його розрадив, розказав, як довго б йому довелось бідувати і поневірятись по школах та різних канцеляріях, перш ніж дістав би якусь посаду. Краще навчитися ремесла, яке скоріше дасть шматок хліба, бо ремесло—це золоте дно. А що він інші

науки знає, тим краще для нього. Словом, він умовив Їржі, той почав учитися ткацтва. А оскільки Їржі брався до всього з великою охотою, то діло у нього пішло непогано і в ремеслі... Через рік дядько видав йому свідоцтво про закінчення навчання й послав у світ спробувати сили — але спочатку Їржі повинен був побувати у Берліні в одного дядькового знайомого і трохи ще підучитись. Їржі по дорозі заїхав додому. Отоді-то він і привіз мені оці чотки з Вамбержіце.— Бабуся витягла з-за пазухи фісташкові чотки, з якими вона ніколи не розставалась, ніжно подивилась на них, поцілувала й знову сховала.

— Батько мій,— вела вона далі,— не осуджував Їржі, що він вивчився ткацького ремесла, і Новотну вмовляв не жалкувати за тим, що її надії не збулися. «Хто знає, може, так і краще,— говорив він,— облиште його: як зробив, хай так і буде. Хай хоч і клоччя пряде, аби діло своє знав і був чесною, порядною людиною. Тоді й заслужить таку саму честь, як і будь-який пан». Їржі зрадив, що татко мій на нього не гнівається, бо любив його, як рідного батька. І Новотна нарешті здалася. Та й як же було не здатись,— адже це її дитина, яку вона любила й не хотіла, щоб Їржі почував себе нещасним у своїй справі. Їржі пробув у нас кілька днів, потім пішов у світ. Три роки ми його не бачили і звістки ніякої від нього не мали, аж ото того ранку він з'явився переді мною. Можеш собі уявити, яка це була для мене радість. Звичайно, я його відразу впізнала, хоч він дуже змінився: став високим і таким струнким, що важко було б знайти йому рівню у всьому селі. Нахилився він до мене, взяв за руку й питає, чого я так злякалась.

— Як же не злякатись,— кажу я,— адже ти наче з неба впав. Звідки ти прийшов і коли?

— Іду я просто з Кладска. Там набирають рекрутів, дядько боїться, щоб і мене не завербували. Як тільки я повернувся додому, він одіслав мене до Чехії. Думає, що тут легше переховатись. Я щасливо перебрався через гори і тепер, як бачиш, тут.

— О боже,— кажу я йому,— хоч би тут тебе не забрали. А що каже мама?

— Я її ще не бачив. Прийшов о другій годині вночі й не хотів будити. «Ляжу,— подумав я,— на траву під Мадленине вікно, вона пташка рання — почекаю, поки

встане, а потім піду додому». І я ліг на зелену перину. Справді, про тебе недаремно кажуть у селі: «Ще й жайворонок не співає, а Мадлена вже несе траву». Ледве почне світати, а ти вже жнеш. Я бачив, як ти біля криниці вмивалася, зачісувалася, і ледве стримався, щоб не підбігти до тебе. А коли ти почала молитися, не схотів тобі перебивати. Але тепер скажи мені, чи ти ще кохаєш мене?

Ось яке він мені почав казати. Що ж я могла йому відповісти, oprіч того, що кохаю? Адже ми любили одне одного ще з дитинства, і когось іншого я навіть у думці не мала. Ми трохи поговорили, потім Іржі побіг до матері, а я пішла розказати татові, що він прийшов. Батько мій був мудрий чоловік, йому не сподобалося, що Іржі прийшов у такий небезпечний час.

— Не знаю,— сказав він,— чи вдасться йому уникнути білого мундира. Зробимо, що тільки зможемо, аби його вберегти. Тільки нікому не кажіть, що він тут.

Новотна хоч і дуже зраділа, але страшенно боялася за Іржі, бо він був у рекрутських списках і врятувався тільки тому, що ніхто не знав, де він. Три дні ховався бідолаха на горищі в сні. Вдень сиділа коло нього мати, а надвечір пробиралася до нього і я, і ми розмовляли з ним про се, про те. Я так боялася за нього, що всі дні ходила мов сама не своя і зовсім забула уникати офіцера, так що кілька разів попалась йому на очі. Він, мабуть, подумав, що я хочу з ним помиритись, і знову почав співати стару пісню. Я дозволяла йому говорити і не перебивала так грубо, як раніше, бо боялася за Іржі. Як я вже казала, Іржі переховувався, і, крім мене, його матері та моїх батьків, ніхто не знав, що він у селі. Третього вечора іду я від Іржіка додому, трохи затрималась коло нього на горищі. Всюди тихо, темно. Раптом на дорозі мені став офіцер. Він підстеріг, що я ввечері ходжу до куми, й чекав мене біля садка. Що робити? Можна було кричати, але, знаючи, що на горищі Іржіку чути кожне голосне слово, я мовчала, боячись, щоб він не прибіг і не видав себе. Я понадіялась на свою силу, а коли офіцер не послухався моїх слів, пустила в хід кулаки. Не смійся, дівко, не смійся, не дивись на мене, яка я тепер. Я хоч була і невисока на зріст, зате дужа, і руки мої, звиклі до тяжкої роботи, були міцними. Я б його добре провчила, коли б він, розлютившись, не почав

мене лаяти і проклинати. Тим він, звичайно, видав себе, і тут раптом, як блискавка, з'явився між нами Їржі й схопив його за горло... Почувши лайку, він визирнув у дахове віконце, впізнав мене в п'ятні і через те віконце миттю зіскочив униз. І як тільки він не скрутив собі в'язів!

Та хіба він думав про це? Він ні на що не зважив би, хоч би внизу й вогонь горів.

— Це що, у вас так заведено, пане, нападати вночі на чесну дівчину?! — закричав Їржі.

Я його заспокоювала, просила подумати про себе, але він, трясучись від злості, затис офіцера, наче в лещатах. Нарешті мені все-таки вдалося його втихомирити.

— В інший час і в іншому місці я б не так з вами поговорив, а зараз мені не до цього. Проте послухайте й запам'ятайте собі: ця дівчина — моя наречена, і якщо ви не дасте їй спокою, ми поговоримо з вами інакше! А тепер ідіть!

І він перекинув офіцера через хвіртку, наче гниличку, а мене обняв і каже:

— Мадленко, не забувай мене, передай привіт матері, й будьте здорові. Я мушу негайно втікати звідси, інакше мене спіймають. Не бійтеся за мене, я знаю тут кожну стежку і напевно доберуся до Кладска, а там якось переховаюсь. Прошу тебе, приходь до Вамбержіце на прощу, там ми побачимось!

Я й опам'ятатися не встигла, як він зник. Я зразу побігла до Новотної розказати, що сталося. Потім обидві пішли до наших. Всі ми ніби розум втратили, кожного шурхоту лякалися. Офіцер розіслав вояків по всіх дорогах. Він не знав Їржіка і думав, що то хлопець з другого села і що його десь схоплять, але Їржі щасливо втік.

Я уникала офіцера, як тільки могла, а він, не можучи інакше помститись, неславив мене по селу. Але мене всі знали, і в нього нічого не вийшло. На щастя, скоро військо дістало наказ відступати; пруссаки перейшли кордон. З тієї війни нічого не вийшло, селяни її назвали «війною з пирогами», бо вояки, поївши в селах усі пироги, повернулися додому.

— А що сталося з Їржі? — спитала Крістла, жадібно слухаючи розповідь бабусі.

— Ми про нього нічого не знали аж до весни, бо через отой неспокій ніхто нікуди не ходив. Жили, на-

че на голках. Прийшла весна — а звістки ніякої. Пішла я на прощу, як обіцяла Їржікові. Йшло туди багато знайомих, і наші їм мене доручили. Проводир наш кілька разів бував у Кладску, знав там кожний куток; і татко йому наказав, щоб він мене туди довів.

— Зупинимось у пані Лїдушки, опорядимось,— сказав проводир, коли ми добрались до міста.

Увійшли ми в маленький трактирчик на околиці. До Лїдушки завертали всі, хто йшов з Чехії; вона була родом з нашого краю. Тоді у Кладску говорили ще всюди по-чеськи; так воно вже буває, що люди завжди раді побачитися з земляком. Лїдушка зустріла нас з великою радістю і повела в свою кімнатку.

— Сїдайте, я зараз вернусь, принесу вам винного супу,— мовила вона привітно й зникла за дверима.

Серце у мене закалатало. Це була і радість, що побачуся з Їржі, і страх, чи з ним за цей час чого не трапилось. Раптом чую, вітається хтось до Лїдушки знайомим голосом. А вона відповідає:

— Заходьте, Їржіку, там у мене прочани з Чехії!.

Двері швидко відчинилися, і в них з'явився Їржі. Я як побачила його, мене ніби громом ударило. На ньому був мундир. В очах у мене потемніло. Їржі подав мені руку, обійняв і майже з сльозами сказав:

— Бачиш, Мадленко, який я нещасний. Ледве навчився ремесла, ледве скараскався того, що мені не до душі було, як ось нове ярмо на шиї. З дощу я втік під ринву. Коли б я в Чехії був, то хоч би своєю цісарю служив, а тут доводиться чужому.

— Богом тебе молю, розкажи, що ти зробив, що тебе забрали?

— Ех, любя, молодість — дурість. Не слухав я дядька, досвідчену людину, коли ото від вас утік. Обняв мене сум, усе мені стало немиле. Пішов я якось у неділю з кількома товаришами у трактир, не звертаючи уваги на дядькові застереження. Пили ми, аж поки не поналивалися. І тут раптом з'явилися вербовщики.

— Негідники! — перебила його Лїдушка, що саме принесла суп.— Коли б Їржік був у моїм трактирі, то нічого б з ним не сталося. Я їхні штучки у себе не терплю. Адже і ваш дядечко нікуди не ходить, тільки до Лїдушки. Ну, у цієї людини є, звичайно, розум, а що вдієш, коли нинішня молодь така дурна... Та ви вже не сумуй-

те, Їржіку, ви бравий хлопець, а наш король любить високих вояків. Він вас довго без чину не залишить.

— Хай уже буде, як є,— мовив Їржі,— що сталось, того не вернеш. Ми нічого не пам'ятали, і вербовщики нас обдурили. А коли витверезилися, то я і Леготський, мій кращий товариш, стали вже вояками. Я думав, що руки на себе накладу, та що вдієш. Дядько теж дуже журився і нарешті придумав, як полегшити моє становище, якщо його не можна змінити. Пішов він до генерала і впросив його залишити мене тут та якнайшвидше зробити капралом. А також... Ну, та про це пізніше. Тільки ти не сумуй, я такий радий, що бачу тебе.

Ми розвеселилися, наскільки могли. Пізніше Їржі відвів мене до дядька, який зустрів нас дуже радо. Увечері прийшов і Леготський, дуже хороша душа. Вони з Їржі залишились вірними друзями до самої смерті. Обидва вже на тім світі, а я ще тут.

— Ви додому так уже й не вернулись, правда, бабуся? Дідусь з вами одружився? — спитала Барунка, яка вже давно повернулася, але бабуся, поринувши в згадки про щасливі хвилини побачення зі своїм Їржі, не помітила онуки.

— Ну звичайно, інакше він не хотів мене відпустити додому. Дядько задалегідь йому виклопотав дозвіл на одруження. Тільки чекали, коли я прийду на прощу. Їржі пішов ночувати до казарми, а я залишилася на ніч у дядька. Добрий був старенький, царство йому небесне! На другий день прибіг Їржі ранесенько і довго про щось радився з дядьком. Потім прийшов до мене й питає:

— Мадленко, скажи мені щиро, по совісті, чи любиш ти мене так, щоб зі мною і злигодні ділити, і батька-матір покинути?

Я сказала, що люблю.

— Коли так, то лишайся тут і будь моєю дружиною,— сказав він, схопив у руки мою голову і почав цілувати.

Ніколи раніше він не цілував мене, у нас так не заведено, але тут, сердешний, від радості не знав, що й робити...

— А що скаже мама, що скажуть наші? — питаю я, а в самої серце тремтить чи то від радості, чи то від страху.

— Що ж вони скажуть? Адже вони нас люблять і не захочуть, щоб я помер з горя.

— Але ж боже мій, Іржіку, батьки повинні нас благословити,— кажу я.

Іржі нічого на це не відповів; тут до нас підійшов дядько, вислав Іржіка з кімнати і каже:

— Мадленко, ти побожна дівчина і подобаєшся мені. Я бачу, що Іржі буде з тобою щасливий і що даремно він за тобою так сумував. Я б його, може, відговорив, коли б він був не такий упертий. Якби не я, зовсім би занепав духом, коли його завербували. Мені вдалось втішити його тим, що я пообіцяв дістати йому дозвіл одружитись. Я не хочу тебе дурити. В Чехію їхати йому не можна, а якщо ти зараз вернешся туди, то хто знає, чи не відговорили б тебе батьки. А коли ви поберетесь, то ми разом поїдемо до Олешнице, і вони не відмовлять тобі у благословенні. Прочанами передамо їм листа, а післязавтра вас повинчають у військовій каплиці. Я заміню ваших батьків і все візьму на свою совість. Подивись на мене, Мадленко, голова моя біла як сніг. Невже ти думаєш, що я б щось дозволив собі зробити, за що не міг би перед богом дати одвіт?

Так сказав мені дядько, а в самого сльози по щоках потекли. Я на все погодилася. Іржі з радості мало не збожеволів. У мене нічого не було з одежі, хіба те, що на мені. Іржі відразу купив мені спідницю, кофту і гранати на шию. Решту справив дядько. Бачили мої гранати, камлотову лілову спідницю і блакитну кофту? Це ті самі.

Прочани пішли. Дядько дав їм листа, в якому написав, що я залишусь у нього на кілька днів, а потім приїду разом з ним. Більше він нічого не повідомляв. Краще, коли ми самі про все розповімо, вирішив він. На третій день уранці нас повинчав військовий священник. Лідушка була весільною матір'ю, Леготський—дружбою, його сестра—дружкою, дядько і ще один міщанин—свідками. Більше нікого на весіллі не було. Лідушка приготувала сніданок, і той день ми провели в страху божему та в радості, згадуючи тільки про рідний дім. Лідушка за столом раз по раз підсміювалась з Іржіка:

«Хіба це ви, пане молодий? Я вас і не впізнаю. Це вже не той засмучений Іржік! Обличчя так і сяє! Та воно й не дивно!»

Говорили про се й про те, як воно вже ведеться в таких випадках. Їржі хотів, щоб я у нього залишалась, але дядько цього не дозволяв доти, аж поки ми не повернемось з Чехії та з вамбержіцької прощі.

Через кілька днів ми поїхали в Олешніце — я і дядько. Я й розказати вам не можу, що там було, коли дізнались наші, що я вийшла заміж, і як плакала Новотна, що Їржі взяли до війська. Моя мати ламала руки і все примовляла, що я хочу її покинути і йти на чужину за вояком. У мене аж волосся дибом ставало. Але татко, як завжди, вирішив усе мудро і розважливо. «Тепер уже годі,— мовив він,— як собі постелили, так і будуть спати. Коли кохають одне одного, то хай разом усе й переносять. Ти ж, мати, також ради мене покинула батька й матір... Така вже доля кожної дівчини. Хто ж винен, що Їржіка спіткало таке лихо. Зрештою, там служба недовга. Відбуде її і повернеться додому. А ви, кумо, заспокойтесь, Їржік — розумний хлопець і в чужій стороні сумувати не буде, він про це вже подбав. Ти, Мадло, не плач; дай боже тобі щастя і щоб з тим, з ким ішла під вінець, жила до самої могили». З цими словами батечко благословив мене, і на очі йому набігли сльози. Матері наші теж плакали. Моя мама, завжди така турботлива, ще дужче заметушилась. «Та ти зовсім з глузду з'їхала,— лаяла вона мене,— не маєш ні подушки, ні посуду, ні одежі, а віддаєшся. Відколи живу, а такого ще не бачила!» Дали мені гарний посаг, і, коли все було готове, повернулася я до Їржіка і вже не розлучалася з ним до самої його смерті. Коли б не ота нещаслива війна, то, може, він би ще жив. Бачиш, серденько, я теж знаю, що таке радість і горе, розумію, що таке молодість і нерозум,— закінчила бабуся і, лагідно всміхаючись, поклала свою суху руку на кругле Крістлине плече.

— Ви багато пережили, бабусю, але все ж таки були щасливою: ви дістали те, чого бажало ваше серце. Коли б я знала, що після всіх мук і я буду щаслива, то охоче б їх переносила, хоч би довелось чекати Мілу й чотирнадцять років! — мовила Крістла.

— На все воля божа. Що буде, те й буде, від цього, дівчино, не втечеш. Найкраще покластись у всьому на бога!

— Так-то воно так, але не завжди людина може со-

бою владати. Якщо заберуть мого Якуба, я не упокоюсь! З ним піде вся моя радість, з ним я втрачу єдину мою підпору...

— Що ти говориш, Крістло! Хіба у тебе немає батька?

— Є у мене батько, і то добрий, дай йому боже здоров'я, але він уже старий та буркотливий. Він хотів, щоб я в цьому році вийшла заміж, аби було кому його замінити. Що ж я робитиму, коли Якуба заберуть? За іншого я все одно не піду, хоч би весь світ перевернувся догори дном. Працюватиму, скільки сил вистачить, щоб татко не буркотів, а не допоможе і це, то все одно заміж не піду. Ох, бабусю, ви й не повірите, як я там мучуся у тому шинку! Не думайте, що через роботу, боже борони, я роботу люблю... Але там часто доводиться таке чути, що аж гидко стає.

— А хіба цьому не можна якось зарадити?

— Та як же? Скільки разів я казала батькові: «Отак і отак, татку, не пускайте до нас таких гостей», але він не хоче нікому відмовляти, не хоче відвідувачів позбутися. І мені говорить: «Прошу тебе, дочко, кажи, що хочеш, тільки не будь грубою, щоб людей не віднадити, бо ти ж знаєш, що це наш хліб».

Я не маю права бути грубою, непривітною, а якщо я буду лагідною, то всяка п'яна пика чіплятиметься до мене. Ні, такою веселою та співучою, якою я була раніше, я навряд чи вже буду. Що ж мені робити? Коли б це були якісь гультаїки, то я б їх швидко втихомирила, а то ходять управитель та писар з замка — з ними не так просто. Вони у мене вже в печінках сидять. Соромно казати, що до мене отой старий цап в'язне. Мені немов щось підказує, що він за всяку ціну хоче Мілі позбутися, бо знає, що це мій охоронець, і боїться, аби з ним такого не сталося, як з італійцем. Вдає, ніби хоче прислужитися старості, який за дочку мстить, але він, шахрай, дбає про себе. Таточко його боїться, а мати, бідолашна, самі знаєте, наче вже й не живе на цьому світі: більше лежить, ніж ходить. Йй я не можу пожалітись. Коли б я була заміжжю, усе було б інакше. Бувало хтось дозволить собі зайве, і тільки я скажу про це Мілі, як він зразу ж викине його за двері або принаймні попередить, щоб той не посмів на мене грубо й поглянути. Ох, бабусю, коли б ви знали, як він мене

кохає і я його також! — І дівчина, затуливши обличчя долонями, замовкла.

В цю мить тихо, ніким не помічений, до садка увійшов Міла. Його гарне обличчя потемніло від горя, ясні очі затуманилися. Темно-каштанові кучері, що ще вранці спадали парубкові на чоло, були обстрижені, а замість гордовитої заломленої видрової шапки на голові у нього був високий військовий шолом з ялинковою гілочкою. Побачивши його, Барунка злякалась, а бабуся зблідла, руки її впали на коліна, і вона тихо прошепотіла:

— Помогай тобі боже, парубче!

А коли Крістла підвела голову і Міла, подаючи їй руку, сказав ледве чутно: «Я вояк, через три дні мушу бути у Градці», вона непритомна впала йому на груди.

XV

Другого дня бабуся, як завжди, вийшла назустріч дітям і перш за все спитала:

— Вгадайте, діти, хто прийшов до нас?

Діти на мить задумалися. Нарешті Барунка вигукнула:

— Пан Бейер, правда, бабусю?

— Ти вгадала! Ще й синочка привів з собою.

— Ой, я такий радий! Біжімо до нього! — вигукнув Ян і побіг уперед, а Вілім за ним, та так швидко, тільки торбинки на спинах у них підскакували.

Бабуся кричала їм, щоб вони йшли як люди, а не мчали, мов очманілі, та хлопці були вже далеко. Захекавшись, вбігли вони до кімнати. Мати хотіла на них нагримати, та Бейер простяг до них свої довгі руки, підняв угору одного, а потім другого і поцілував у щоки.

— Що ви цілий рік без мене робили і як ся мали? — питав він густим басом, який луною відбивався в маленькій кімнатці.

Хлопці відповіли не зразу. Їхні погляди зупинились на хлопчикові приблизно такого ж віку, що й Барунка, який стояв поруч Бейера. Це був гарний хлопець, дуже схожий на батька, хіба що руки його не були такі кіст-

ляві, як у батька, обличчя все заливав рум'янець та по-дитячому сяяли очі.

— Ага, ви поглядаєте на мого хлопця! Ну, так подивіться на нього й подайте один одному руки, щоб стали добрими товаришами. Це мій Орел! — сказав Бейер і підштовхнув сина вперед. Той, анітрохи не ніяковіючи, подав по черзі хлопцям руку.

В цей час увійшли Барунка з бабусею та Аделькою.

— А ось і Барунка, про яку я вдома розповідав, що вона завжди перша приходиться привітатися до мене вранці, коли я тут ночую. Але в цьому році, я бачу, тут усе змінилось. Ви ходите вже до школи, то й Янек му- сить уставати разом з Барункою. А як вам подобається в школі? Ти, Янку, не волів би бігати по лісу? Бачиш, мій Орлик ходить зі мною на полювання в гори, по- троху вчиться стріляти і незабаром палитиме не гірше, ніж я,— говорив оточений дітьми лісник, звертаючись то до одного, то до другого.

— Ой, краще було про це не згадувати! — квапливо мовила бабуся.— Янек тепер не всидить у хаті, поки не побачить Орликову рушницю.

— Ну що ж, хай подивиться. Піди, Орлику, принеси рушницю, адже вона незаряджена?

— Ні, татку, пам'ятаєш, я останній раз вистрелив у каню? — сказав хлопець.

— І застрелив її — можеш похвалитись. Іди покажи її хлопцям.

Хлопці з Орликом радісно вибігли з кімнати. Бабуся непокоїлася, і хоч як Бейер переконував її, що Орлик обережний хлопець, вона все ж пішла за дітьми.

— А чого тебе звуть, як птаха? — спитала Аделька Орла, коли вони вийшли у двір і Янек та Вілім почали роздивлятися застрелену каню.

— Мене, власне, звуть Аурел,— усміхнувся хлопець, поглянувши на Адельку,— але таткові більше подобається називати мене Орлом. І мені це теж подобає- ться; орел гарний птах. Татко одного разу застрелив орла.

— Звичайно, що гарний! — сказав Ян.— Хочеш, я тобі покажу орла і багато всіляких звірів. Вони нама- льовані у мене в книжці, яку торік подарували мені на іменини. Ходім зі мною! — І хлопець потяг Орла в кім- нату, де відразу ж почав показувати йому книгу.

Орлику звірі дуже сподобалися; пан Бейер теж з великим задоволенням роздивлявся сторінку за сторінкою.
— Торік її у тебе начебто не було,— мовив він, звертаючись до Яна.

— Я одержав її у подарунок від панни Гортензії. Крістла подарувала пару голубів, різенбурзький лісник — кроликів, бабуся — двадцять срібних крейцарів, а тато й мама набрали на костюм! — хвалився Ян.

— Он як тобі пощастило, хлопче! — промовив Бейер, не відриваючись від книги. Побачивши лисицю, він усміхнувся: — Як жива! Зажди, руда, я до тебе доберусь!

Вілім, подумавши, що це стосується намальованої лисиці, здивовано поглянув на нього, але Бейер розсміявся і додав:

— Не бійся, цій лисиці я нічого не зроблю. У нас у горах теж отака є — їй і треба трохи сипнути солі на хвіст. Вона нам робить багато шкоди.

— Мабуть, Петр її впіймає. Ми з ним поставили пастки,— сказав Орел.

— Е, хлопче, лисиця вдесятеро хитріша за Петра. Вона може вдатись до таких вивертів, що нам з тобою подібне й на думку не спаде, а особливо коли вона побувала вже разок у пастці, як та, котру я підстерігаю. Це така bestія! Поклали ми їй одного разу печеню,— а вона саме була голодна,— думали вже, що піймаємо. І що ж, ви гадаєте, потвора зробила? Відгризла прищикнуту ногу і втекла. Тепер уже навряд ми її чи піймаємо. Біда і людину розуму вчить, а у лисиці, певно, його не менше, ніж у людини,— розповідав лісник, гортаючи книжку.

— Адже недаремно кажуть: хитрий, мов лисиця,— зауважила бабуся.

— Ось орел, ось! — вигукнули хлопці, побачивши гарного птаха з розпростертими крилами, що кидався на здобич.

— Саме такого я застрелив. Гарний птах, мені так шкода його було, але що робити,— такий випадок не часто трапляється. Поцілів я в нього добре, а це головне — щоб не мучити тварину.

— Я теж так кажу,— притакнула бабуся.

— А вам, пане Бейер, не жалко вбивати звірів? Я б нікого не змогла застрелити! — мовила Барунка.

— А зарізати можеш? — всміхнувся лісник.— А що краще: чи коли тварина, не відчуючи небезпеки, падає від одного пострілу, чи коли ви, ловлячи, спочатку перелякаєте її і тільки потім заріжете, та й то часто так невміло, що вона у вас недорізана вирветься?

— Ми не ріжемо курей,— виправдувалася Барунка,— це Ворша, вона їх не жаліє, і вони у неї вмирають швидко.

Діти ще трохи розважались книжкою, потім мати покликала всіх вечеряти.

Раніше діти розпитували Бейера про гори, хотіли дізнатися, чи не заблукав він у садок Рибрцоула і багато іншого. А цього разу вони розпитували тільки Орла і з великим захопленням слухали все, що хлопець їм розповідав про небезпеки, які він переживав з батьком на кожному кроці, про звірів, яких застрелив, про величезні снігові лавини, котрі, скочуючись з гір, засипають цілі села, і люди виявляються похованими під снігом; якщо вони хочуть вибратись назовні, то вилазять через комин і кожний мусить розчищати сніг коло своєї хати.

Але все це не лякало Яна. Йому не терпілось якомога швидше вирости, щоб піти до Бейера у гори.

— Коли ти будеш у нас жити, татко пошле мене в обмін до різенбурзького лісника, щоб я навчився полювати і там, де легше.

— Шкода, що тебе не буде вдома,— засмутився Ян.

— Ти не сумуватимеш, у нас, крім мене, є ще двоє: брат Ченек — твоїх років — і сестра Марженка, вона тебе полюбить,— сказав Орел.

Поки діти, сидючи у дворі, слухали Орла і роздивлялись на світ крізь кришталі, які він їм приніс, бабуся розказувала Бейеру про повінь і про всі події, що відбулися тут за цілий рік.

— А чи здорова родина мого різенбурзького товариша? — спитав лісник.

— Та здорова,— відказала пані Прошкова.— Анушка дуже виросла, хлопці ходять до школи на Червену Гору, їм туди ближче, ніж до міста. Дивно, чому це ще немає лісника: він сказав, що зайде побачитися з вами, як вирушить на полювання. Він приходив уранці, приніс мені звістку, що в замку одержали лист з Відня. Я негайно побігла туди й дізналася, що Гортензії кра-

ще, а княгиня, може, приїде сюди на обжинки, побуде тут тижнів зо два, а потім поїде до Флоренції. Є надія, що наш татко залишиться тут на всю зиму. Кажуть, почту княгиня з собою не братиме. Хоч за скільки років знову якийсь час побудемо довше разом...

Давно вже не говорила так довго пані Прошкова, давно вже не бачили її такою вдоволеною, як у цей день, коли вона одержала втішну звістку, що приїде чоловік.

— Хвала богові, що панночка видужала, було б дуже шкода такої молоді, щирої дівчини,— мовила бабуся.— Всі ми молили бога, щоб він допоміг їй; ще вчора Цілька Кудрнова за нею плакала.

— Та й є за ким плакати,— зауважила пані Прошкова.

Пан Бейер спитав, що значать ці слова, і бабуся розповіла йому про свої відвідини замка, про те, як графиня допомогла родині Кудрнів.

— Я чув, що панна графиня — дочка...— почав Бейер, та в цю хвилину хтось постукав у вікно.

— Це кум, впізнаю його по стуку. Заходьте! — глосно крикнула пані Прошкова.

— У людей злі язики,— відповіла бабуся на слова лісника,— а хто на сонці ходить, за тим обов'язково тень повзе, так уже споконвіку. Хіба нам не однаково, чия вона дочка?

До кімнати зайшов різенбурзький лісник і сердечно привітався з Бейером.

— Де це ви забарились, що так довго не приходили? — спитала бабуся, боязко поглянувши на рушницю, яку лісник вішав на гвіздок.

— Був у мене дорогий гість — пан управитель, знову приходив по дрова. Продав свій пай, а тепер хоче одержати наперед і підбити людину на шахрайство. Але це йому не вдалося. Я зразу відчув, що він недаремно прийшов, бо прикинувся невинним ягнятком. Але я йому все у вічі сказав! І про Мілу згадав! Шкода мені цього хлопця, і Крістли теж. Сьогодні вранці я зайшов до них випити кухоль пива й аж злякався, такий у неї вигляд. Це все у того чор... чорного,— лісник ударив себе по губах, згадавши, що сидить у бабусі,— на совісті.

— А що таке сталося? — спитав Бейер, і бабуся розказала йому про те, як Міла став рекрутом.

— Отаке діється на білому світі; куди не повернись, усюди муки і страждання, і у великих, і в малих, а в кого немає, так той сам собі їх видумає,— мовив Бейер.

— Нещастя і горе очищає людину від усього нечистого, як вогонь золото. Без горя нема радості. Коли б я знала, як допомогти цій дівчині, то з радістю зробила б усе можливе, та, біда, не знаю. Доведеться їй примиритись зі своєю долею. Завтра, як Мілу повезуть, бідолашній буде найгірше.

— То завтра він уже й поїде? — здивувався лісник.— Чому такий поспіх? І куди ж його повезуть?

— До Градця.

— Виходить, нам по дорозі, тільки я з хлопцями на плотах, а він сушею.

До кімнати вбігли хлопці. Ян і Вілім стали показувати різенбурзькому лісникові каню, яку застрелив Орлик, а Орлик розповів батькові, що вони ходили оце до греблі і бачили там божевільну Вікторку.

— Вона ще жива? — здивувався Бейер.

— Жива, бідолашна, та їй краще було б у землі, ніж на землі,— відповіла бабуся.— Але слабнути почала, старіє, зрідка тепер почувеш, як вона співає, хіба тільки в місячні ночі.

— Але до греблі приходить, як і раніше, дивиться у воду й сидить часто далеко за північ,— промовив різенбурзький лісник.— Вчора я проходив повз греблю, бачив, як вона ламала вербові гілки та кидала їх у воду. Було вже пізно. «Що ти робиш?» — питаю. Вона не відповідає. Я вдруге запитав. Тут вона повернулася до мене та як блисне очима! Думав, що кинеться на мене, але, мабуть, упізнала мене або щось у голові їй промайнуло. Повернулася знову до води і кидала прутики через загату. До неї часом зовсім підступитись не можна. Мені шкода її: краще б уже померла, ніж жити отаким нещасним життям... Але якщо я не побачу її біля греблі, якщо не почую, стоячи на тязі, її пісеньку, мені чогось не вистачає, стає сумно,— додав лісник, усе ще тримаючи в руках каню.

— Коли людина до чогось звикне, то потім дуже важко відвикати,— зауважив Бейер, прикладаючи запалений трут до коротенької глиняної люльки, облещеної дротом; затагшись кілька разів, він вів далі:— Звикаєш і до людини, і до тварини, і до речей. Ось я

звук у дорозі до цієї люльки. Моя мати таку саму курила. Ніби зараз бачу, як сидить вона з люлькою на ганку...

— А хіба ваша мама курила? — здивовано вигукнула Барунка.

— У горах жінки курять, а особливо старі, та ще й як, тільки замість тютюну кладуть картоплиння і, якщо дістануть, вишневе листя. >

— Не думаю, щоб це було смачно,— зауважив різенбурзький лісник, закурюючи свою розмальовану порцелянову люльку.

— Отак я люблю і деякі місця в лісі,— провадив далі Бейер. - На них я завжди мимоволі зупиняюсь. А полюбив я їх тому, що нагадують вони мені про когось з близьких людей або про приємні чи неприємні випадки в моєму житті. Якби на цих місцях зрубали хоч одне дерево, хоч один кущ, мені б чогось не вистачало. На одному такому місці — а це височенна круча — стоїть самотня стара ялина. Гілля її з одного боку звисає над глибоким проваллям, в розпадинах якого де-не-де росте папороть та кущик ялівцю. Внизу по камінню мчить потік, утворюючи водоспади. Сам не знаю, як це я туди завжди потрапляю, коли мене щось гнітить або спіткає якесь нещастя. Приходив я туди, коли залицявся до своєї майбутньої дружини і думав, що її за мене не віддадуть. Батьки її попервах були проти і тільки пізніше погодились... Так само приходив туди, коли помер мій старший синок, коли померла моя стара мати... Кинувши дім, ішов я сам не знаючи куди, не дивився ні вправо, ні вліво, і ноги самі несли мене до того дикого провалля. Як опинюсь біля смутної ялини, як побачу перед собою вершини гір, що височать одна над одною, у мене ніби тягар з серця спаде, а з очей рясно закапають сльози. Обійму шершаве дерево, і мені здається, що воно живе, що воно розуміє мої скарги, зашумить, наче хвилі, вгорі його гілля, і мені мерещиться, що воно зітхає разом зі мною і хоче розказати мені про свої болеші...

Бейер замовк. Великі очі його дивились на лампу, що горіла на столі. Замість слів у нього з уст під стелю злітали легенькі хмаринки диму, за якими линули і його думки.

.. — І справді, іноді здається, що дерева живі,— ска-

зав різенбурзький лісник.— Я це по собі знаю. Одного разу — це було кілька років тому — позначив я дерева на поруб. Лісничий щось робив, пішов я сам подивитись, як рубають. Прийшли лісоруби і першою готуються зрубати струнку березу. Ані плямки на ній не було: стояла гарна, як наречена. Задивився я на неї, і тут мені здалося, — це смішно казати, але саме так воно було, — ніби вона схилила мені до ніг своє віття, немов обняти хотіла, і зашептала: «Нащо ти хочеш згубити моє молоде життя, що я тобі заподіяла?» В цю мить завищала по корі гостра пила і вгризлася в її тіло. Не знаю, чи скрикнув я, але пам'ятаю, що хотів зупинити дроворубів. Та коли вони на мене здивовано поглянули, я засоромився, звелів продовжувати роботу, а сам утік у ліс. Цілу годину блукав я, і весь час мене переслідувала думка, що береза просила не відбирати їй життя. Коли я, нарешті пересиливши себе, повернувся на те місце, вона вже була зрізана. Жодний листочок не ворушився на ній, лежала мертва. І тут мене охопив такий жаль, ніби я вбив живу істоту. Кілька днів потім я не знав, куди себе діти, але нікому про це не говорив, і коли б сьогодні не зайшла об цім річ, то ніколи й не розказав би.

— Отаке й зі мною одного разу трапилось, — почав своїм глибоким голосом Бейер. — Треба було якось наловити дичини для замка, і я пішов на полювання. Попалася мені сарна, гарненька така, ніжки наче виточені. Так весело роздивляється по лісу й пасеться... Шкода мені її стало, але кажу собі в думці: «Ти що, з глузду з'їхав? Що це з тобою?» Стріляю, але рука дрижить. Попав я сарні в ногу. Впала вона — не могла втекти. Собака рвонувся був до неї, але я його зупинив. Щось мені наче говорило не підпускати до неї пса. Підійшов я до неї, а вона дивиться на мене з таким жалем та проханням, що й розказати не можна. Витяг я ніж і всадив їй у серце. Судорога пробігла у неї по тілу, і вона більше не ворушилася. Я заплакав, і з того часу... Ну, чого тут соромитись...

— Татко більш не стріляє сарні! — вигукнув Орлик.

— Ти правду сказав. Досить мені прицілитись, як я бачу перед собою поранену сарну, її жалісні очі, і боюся, що не влучу, а тільки підіб'ю звіра. Краще вже хай бігає собі.

— А ви б тільки поганих звірів убивали, а добрі хай би жили, їх шкода,— промовив зі сльозами в голосі Вілім.

— Та у всякому звірі, як і в людині, є і добре і погане. Ми помиляємось, коли думаємо, що гарний на вигляд звір добрий, а який нам не подобається,— той поганий. Зовнішність оманлива. Людина часто буває несправедлива: вона жаліє те, що гарне й що їй подобається, і зовсім відвертається від того, що їй огидне й потворне. Був я одного разу у Градці перед стратою двох злочинців. Один з них був гарний з виду, а другий — бридкий, непривітний, дикий. Перший убив свого товариша, бо думав, що той звів його милу. Другий був родом з нашого краю. Коли його судили, я пішов до нього у тюрму спитати, чи не хоче він чого переказати додому, я б, мовляв, зробив це з великою охотою. Подивився він на мене, дико засміявся, потім труснув головою і каже: «Щоб я переказував? Вітав когось? Кого? Немає в мене нікого». Відвернувшись від мене, затулив руками обличчя. По якійсь хвилині раптом підхопився і став переді мною з закладеними за спину руками. «Слухай, чоловіче, ти зробиш для мене, про що я тебе попрошу?» — запитав він. «З радістю», — кажу я, подаючи йому руку. В цю мить на обличчі в нього відбився такий безмежний біль, що я б, здається, для нього все зробив. Обличчя вже втратило всю свою відразливість і викликало лише співчуття та жалість. Він, мабуть, вгадав, що робиться у мене на серці, бо раптом схопив мою руку, стис її і тремтячим голосом промовив: «Коли б ви могли отак подати мені руку три роки тому, то я не був би зараз тут. Чому ми раніше не зустрілися? Чому мені зустрічалися лише такі люди, які топтали мене під ноги, сміялися з мого обличчя, отруювали мене трутою та гіркотою? Мати не любила мене, брат вигнав, сестра мене соромилася. А та, яка, думав я, кохає мене, за чію ласкаву посмішку я б зірку з неба дістав, за кохання якої я б десять життів віддав, коли б вони в мене були, і ради якої я себе занастив, лише насміхалася наді мною. А коли я захотів почути з її уст те, про що всі вже говорили, вона вигнала мене за двері, мов собаку...» І цей дикий на вигляд чоловік заплакав, наче дитина.

Витерши сльози, він взяв мене за руку і тихо додав:

«Як будете у Маршовських окрузі, підіть до дикого провалля, там над безоднею стоїть самотня ялина — їй передайте моє вітання і тим хижим птахам, що кружляють над нею, та високим горам. Під її віттям спав я не одне літо, їй я розповідав про те, чого нікому не звіряв, біля неї я не почував себе таким сіромою і був...» Він замовк, сів на лаву і більше не промовив ні слова, не поглянув на мене. З гірким жалем пішов я від нього. Люди лаяли, проклинали цю потвору, казали, що він заслуговує смерті, що навіть по очах його видно, що він негідник, не хоче бачити ні священика, ні будь-кого іншого, людям показує язика і йде на смерть, мов на свято... Вродливого всі жаліли, мало не побилися через пісеньку, яку він склав у тюрмі; кожний хотів, щоб його помилували, бо він тільки з ревнощів убив товариша, а потвора злочинно застрелив дівчину, котра, кажуть, нічого лихого йому не зробила, і він взагалі вбивав людей.

Отак кожний судить зі своєї точки зору: скільки голів, стільки й різних думок. Кожне око бачить по-своєму, тому так важко буває вирішити: оце так і тільки так, а не інакше. Це — тільки один бог знає. Він заглядає в найпотаємніші куточки людського серця і може судити, хто правий, а хто ні. Йому зрозуміла мова звірів, йому відкрита квітка кожної рослини. Він знає дорогу кожної комашки, вітри дмуть, куди він накаже, і води течуть, куди їм покаже...

Лісник замовк, люлька його погасла. Очі у нього блищали, немов на лице падали відблиски осіннього сонця, що заливає м'яким світлом гірську долину, в якій ще зеленіє трава і цвітуть квіти, хоч на вершинах гір уже лежить сніг.

Усі задивилися на Бейера.

— Правду кажете, пане Бейер, — промовила бабуся, — слухати вас любо, наче святе письмо. Але дітям час уже спати. Ваш синок втомлений з дороги, та й ви теж. Завтра договоримо решту.

— Цю каню, Орлику, віддай моему пугачу, нащо вона тобі? — сказав різенбурзький лісник, перекинувши рушницю за плече.

— З радістю!

— Завтра раненько ми її вам принесемо, — заявили хлопці.

— Але ж вам треба до школи?

— Ради гостей я дозволила їм завтра не йти на уроки,— сказала мати.

— Ну, тоді я своїх сойчат теж залишу дома, хай і в них буде свято. Так приходьте! Добраніч! Будьте здорові!

Привітний «брат долинянин», як іноді називав Бейер різенбурзького лісника, попрощався з друзями, покликав Гектора, з яким Орлик уже встиг здружитися, і пішов.

Вранці, ледве діти встигли вдягтися, Орлик уже побував на плотах, якими вони припливли сюди. Після сніданку Бейер попрямував з хлопцями до лісничкового будиночка, а бабуся з Барункою та Аделькою пішли до шинку попрощатися з Мілою.

Шинок був переповнений. Матері й батьки, сестри, брати й товариші, знайомі зібралися провести тих, кого забирали до війська. І як вони не втішали один одного, скільки хазяїн і Крістла не наливали вина — допомагав і Міла,— скільки не співала молодь різних військових та веселих пісень, щоб підбадьоритись, ніщо не допомагало. Ніхто не був п'яним, як того дня, коли відбирали новобранців. Тоді хлопці позастромляли за кашкети зелені ялинові гілочки, кричали, пили, співали, щоб утопити, заглушити страх та тривогу. Адже тоді була краплина надії навіть у цього найстрункішого, найвродливішого парубка. До того ж, їм було приємно, що за ними плачуть дівчата, додавала сили любов батьків, яка в такі хвилини, ніби гарячий потік, захований в лоні землі, виривається на поверхню. Вони гордилися, коли чули зауваження знайомих: «О, цей не вернеться, хлопець стрункий, як сосна! Увесь ніби вилитий. Таких вони люблять!» Отакими солодкими краплями марнославство підсолоджувало гіркий напій, який ставила перед хлопцями військова повинність. І навпаки, те, що скрашувало здоровим, гарним хлопцям тяжку дорогу, боєм відзивалося в серцях тих, кому не було чого боятися рекрутчини, бо вони знали про свої тілесні вади. Багато кому з хлопців було від цього так тяжко, що вони воліли б стати солдатами, ніж чути образливі вигуки: «За тобою матері нема чого плакати! На барабані ти присягати не будеш, бо ти собаці по коліно!» Або: «Йди в рейтари, хлопче! У тебе ноги, як у вола

роги!» — і так далі. Ці ущипливі слова боляче стьобали бідолах.

Бабуся увійшла в сіни, але до кімнати не стала заходити. Не тому, що там було душно. Її зупинив той сум, який стискав серця людей, що тут зібралися, і відбивався на їхніх обличчях... Вона відчувала, як тяжко нещасним матерям; ось одна з них в німому жалю заламує руки, друга тихо плаче, третя голосно лементує. Не легко й дівчатам, що соромляться показати свій смуток, але все ж таки без сліз не можуть дивитися на зблідлих парубків, які чим більше п'ють, тим стають сумнішими, а коли хочуть заспівати, то й голосу не можуть з себе видобути. А як-то їхнім батькам, що, пригнічені горем, сидять за столом, ні про що не розмовляють і думають тільки про те, де в майбутньому взяти заміну працьовитим синам, які були у них правою рукою... Як-то за ними не тужити, коли їх не буде цілих чотирнадцять років!

Бабуся сіла з дітьми в садку.

Незабаром туди прийшла Крістла, смутна, заплакана й бліда, як стіна. Вона хотіла щось сказати, але горе каменем навалилось їй на груди, судорога здавила горло. Мовчки сперлась вона об стовбур розквітлої яблуні. Це була та сама яблуня, через яку вона в святоянську ніч перекидала віночок. Віночок перелетів, але тепер, коли її надія на з'єднання з милим ось-ось мала збутися, тепер їх розлучають. Крістла закрила обличчя білим фартухом і голосно заплакала. Бабуся не стала її втішати. Прийшов Міла. Куди поділася його квітучість обличчя, весела жвавність очей! Він був схожий на безживну статую. Мовчки подав бабусі руку, мовчки обійняв кохану дівчину і, витягнувши сховану на грудях вишивану хустку, яку кожному хлопцеві на доказ свого кохання дарує дівчина, почав витирати нею Крістлі очі. Ніхто з них не розказував, яке глибоке його горе, але коли з шинку почувалась пісня:

Коли обоє ми розлучимось,
Два серденька засмутимо.
Закоханих серденька й очі
Тужитимуть і дні і ночі,—

Крістла рвучко обняла свого коханого і, схлипуючи, сховала у нього на грудях обличчя. Адже мелодія цієї пісні весь час звучала в їхніх серцях.

Бабуся підвелася; по щоці у неї покотилася сльоза, Барунка теж заплакала. Поклавши руки на плече Міли, старенька схвильовано промовила:

— Хай вбереже і втішить тебе бог, Якубе! Виконуй свою службу старанно, і тобі буде не так тяжко. Як господь благословить мій задум, то ваша розлука не буде довгою. Не втрачайте надії. А ти, дівчино, якщо любиш його, не ятри його біль своїми жалощами. Ну, з богом!

Старенька перехрестила Мілу, потисла йому руку, швидко повернулася і, взявши внучат за руки, пішла додому, радіючи з того, що втішила засмучених.

Закохані, на серця яких бабусині слова впали ніби роса на зів'ялу квітку й відроджували її до нового життя, стояли обнявшись під розквітлою яблунею; з її віття, зірвані легеньким вітерцем, падали на них пелюстки.

Коло шинку зупинився віз, що приїхав по новобранців.

— Міло! Крістло! — почувлися голоси.

Але ні парубок, ні дівчина нічого не чули. Вони завмерли в обіймах. Що їм було до світу, коли кожен з них обіймав цілий світ!

Після обіду пан Бейер попрощався з гостинними хазяями. Пані Прошкова, як звичайно, наклала батькові та його синові на дорогу повні пайстри харчів. Кожний з хлопців дав Орлику щось на пам'ять. Барунка подарувала йому стрічку на капелюх. Коли Аделька спитала бабусю, що їй подарувати Орликові, та порадила дати троянду, яку вона принесла від графині Гортензії.

— А ви ж казали, що я носитиму її за поясом, коли виросту, — мовила дівчинка. — Вона така гарна...

— Те, що тобі любе й миле, треба віддати дорогому гостеві, коли ти хочеш його вшанувати. Подаруй йому троянду: дівчаткам найбільше личить дарувати квіти.

Аделька послухалася й застромила гарну троянду Орликові за стрічку на капелюсі.

— Ох, мила Адло, боюсь, що не довго ця троянда збереже свою красу! Орел — дикий птах, цілий день літає по скелях та горах, і в дощ, і в вітер, — зауважив Бейер.

Аделька запитливо подивилася на Орла.

— Не турбуйся, татку, — сказав хлопець, любуючись

подарунком,— у будень, йдучи в гори, я її добре сховаю і тільки на свято пишатимусь нею. Вона завжди залишиться в мене такою гарною.

Аделька була дуже рада. І ніхто навіть не подумав, що вона і є та сама троянда, за якою колись зітхатиме Орлик. Віднесе він її в снігові гори і в лісовій схованці буде голубити та пестити собі на втіху, і її кохання осяє світлом та щастям усе його життя.

XVI

Минула вже трійця, яку бабуся називала «зеленими святами», мабуть, тому, що в цей день весь будинок, всередині і зовні, прикрашала березовим віттям. Стіл і ліжко стояли немов серед зелені. Минуло вже й свято тіла господнього, і Яна Хрестителя. Соловейко в кушах уже не співав, ластівки випускали своїх малят з-під стріхи, а на печі під боком у кішок лежали майові кошенята, з якими любила гратись Аделька. Її Чорнушка водила за собою вже дорослих курчат, а Султан і Тирл знову щонаочі плигали у воду за шурами,— це давало старим пряхам привід розповідати, ніби на місточку біля Старої Білильні лякає людей водяник.

Аделька з Воршею відводила Красулю на паствник, ходила з бабусею збирати трави або сиділа коло неї у дворі під липою, цвіт з якої старенька вже теж сушила, і читала їй уголос буквар. А надвечір, коли вони вирушали зустрічати дітей, то завжди йшли полем. Бабуся оглядала льон, милувалася широкими панськими ланами, на яких уже жовтіли багаті хліба. Коли хвилями пробігав вітер, старенька не могла відвести від них очей. Кудрні, який, обходячи поля, зупинявся коло неї, вона казала:

— Серце радіє, коли дивишся на цей дар божий! Тільки щоб не допустив господь біди...

— Еге ж, щось дуже парить,— відповідав Кудрна, поглядаючи на обрій.

Коли вони проходили повз горох, він не забував на-рвати Адельці в фартушок молодих стручків, заспокоюючи свою совість тим, що навіть княгиня проти цього нічого б не мала, бо вона любить бабуся і дітей.

Барунка вже не приносила сестрі шматків локриці

та солодкої смоли, які вона або купувала за свій крейцар, або діставала від дівчат за те, що робила їм німецькі уроки. Як тільки біля школи з'являлась торговка черешнями, діти майже щодня витрачали свої крейцари на черешні.

Повертаючись додому дубняком, вони збирали суніці. Барунка, зробивши собі з березової кори кошичок, набирала в нього повно ягід для сестрички. А коли суніці минулися, збирала місцями полуниці, а пізніше — чорниці та лісові горіхи. Бабуся приносила з лісу гриби й учила дітей розпізнавати їх. Словом, був кінець липня, а на початку серпня мали приїхати княгиня і батько; крім того, діти раділи, що скоро вакації. Пані Прошкова знову цілі дні проводила в замку; треба було доглянути, щоб скрізь було як слід прибрано, а садівник збився з ніг, бігаючи по саду, оглядаючи кожну клумбочку. Він стежив, чи рівно підстрижена трава на газонах, проглядав кожний кущик, чи не лишили де поденщиці бур'яну, щоб вирвати його і викинути за огорожу. Всюди готувалися до приїзду володарки. Одні, кому приїзд пані обіцяв вигоду, чекали її з нетерпінням, інші були незадоволені, а в родині управителя з кожним днем схиляли голови все нижче. А коли ж у замку заговорили: «Завтра будуть тут!» — управитель настільки принизився, що й прикажникові відповів на його низенький уклін, чого взимку, коли був першою особою в замку, ніколи не робив. Бабуся зичила пані княгині всього доброго і молилася за неї щодня. Але коли б від її приїзду не залежало повернення зятя, їй було б, по правді кажучи, байдуже, побачить вона княгиню чи не побачить. Але на цей раз бабуся з нетерпінням чекала княгиню й з іншої причини: у неї було щось на думці, але про це вона нікому нічого не казала.

На початку серпня почалися жнива, і княгиня дійсно приїхала на цей час разом з усім своїм почтом. Дочка управителя чекала, що побачить італійця, але їй швидко переказали, що пані княгиня залишила його в столиці. Пані Прошкова сяяла від радості, а діти не відходили від свого коханого татка. А бабуся трохи засмутилася, дізнавшись, що не приїхала її дочка Йоганка. Та Ян привіз від неї листа, в якому вона посилала їй тисячу поклонів від тіточки Доротки та її чоловіка

й повідомляла, що не може приїхати через дядькову хворобу. Було б негарно залишати тітку саму на господарстві й доглядати за хворим. Вона також писала, що її наречений — хороша людина, що тіточка згодна на їхній шлюб і хоче їм на Катерини справити весілля. Чекають тільки бабусиної згоди. «А коли ми поберемося, то при першій нагоді приїдемо до Чехії, щоб ти нас, мамусю, благословила і познайомилася з моїм Іржіком, якого ми називаємо Юрою. Він теж не чех, родом десь аж з турецького кордону, але ви з ним порозумієтесь: я навчила його чеської мови швидше, ніж Терезка Яна. Я охоче була б вийшла заміж за чеха, бо знаю, що ви б цьому більше зраділи, та що влієш, як мені полюбився мій кробот», — так закінчувала Йоганка.

Терезка читала лист уголос. Ян, що також слухав, зауважив:

— Ніби чую її саму, оту Гану. Хороша вона, весела дівчина, та й Юра порядна людина, я його знаю. Він перший помічник дядька. Коли тільки не зайду до них у кузню, то завжди ним люблююсь. Хлопець як дуб, і майстер, якого пошукати.

— Але там було одне слово, Терезко, я його щось не зрозуміла. Воно десь унизу. Прочитай мені його ще раз.

— Напевно, кробот?

— От-от, скажи, будь ласка, що це таке.

— Так у Відні дражнять хорватів.

— Он воно що. Ну, дай боже їй щастя. Але хто б міг подумати, з яких ото далеких країв люди сходяться. І звуть його Іржі, як її небіжчика батька! — З цими словами бабуся склала лист, витерла сльози й пішла сховати його у прискринок.

Діти були невимовно щасливі, що їхній любий татко знову вдома. Вони не могли на нього надивитися й перебивали одне одного, намагаючись розповісти йому все, що сталось у них за цілий рік, хоч він це давно знав з материних листів.

— Ти залишишся у нас на цілу зиму, правда, таточку? — питала Аделька, ластячись до батька й пригладжуючи йому вуса, що їй завжди дуже подобалося.

— А правда, татку, що, коли випаде сніг, ти покатаєш нас на гарних санях і коням почепиш бубонці?

Одного разу взимку з міста прислали за нами такі сани. Ми їздили тоді з мамою, а бабуся не захотіла. Коні бігли, і бубонці так дзвеніли, що все містечко вибігло подивитися, хто це такий їде,—розповідав Вілім.

Але батько не встиг відповісти, бо заговорив Ян:

— А ти знаєш, татку, що я буду лісником? Як скінчу школу, піду до пана Бейера в гори, а Орел — до Різенбурга.

— Добре, але поки що старанно вчись у школі,— посміхнувся батько й не став нічого заперечувати.

Прийшли приятелі — лісник і мірошник — привітати дорогого гостя. В будиночку стало ще веселіше. Султан і Тирл з якоюсь надзвичайно дикою радістю вибігли назустріч Гектору, ніби хотіли розказати йому приємну новину. Адже хазяїн їх любив. Він ні разу не бив їх з того часу, як вони загризли качат, і навіть гладив їх по голові, коли собаки вибігали йому назустріч. Бабуся, бачачи їхню радість, казала, що тварина відчуває, хто її любить, і довго пам'ятає ласку.

— А панна Гортензія зовсім видужала? — спитала лісничиха, яка теж прийшла з дітьми провідати кума.

— Кажуть, що так, але я гадаю, що не зовсім. Щось її мучить. Вона завжди була тендітна, а тепер у чому тільки та душа тримається; дивиться — і наче нічого навколо не бачить. Аж плакати хочеться, коли поглянеш на неї. Вона ж справжній ангел. А пані княгиня зовсім з нею змучилася, і відтоді, як графиня захворіла, в домі припинилися веселощі. Перед хворобою мали відбутися її заручини з одним графом. Він з багатого роду, княгиня приятелює з його батьками і, кажуть, дуже бажає цього одруження. Але я не знаю...— додав пан Прошек, з сумнівом похитавши головою.

— А що на те каже граф? — спитали жінки.

— Що ж йому казати? Він повинен бути вдоволенням і чекати, поки дівчина одужає, а якщо помре, носитиме жалобу, коли справді її кохає. Кажуть, він хоче їхати з княгинею до Італії.

— А панночка любить графа? — запитала бабуся.

— Хто ж її знає... Якщо іншого в серці немає, то могла б полюбити, він гарний,— відповів Ян.

— Ото ж то, якщо їй хто інший не припав дужче до серця,— зауважив мірошник, подаючи пану Прошкові розкриту табакерку.— Про смаки не сперечаються,—

пояснив він своїм улюбленим прислів'ям.— От наша шинкарочка вже давно б весілля справила і не ходила б мов у воду опущена, коли б у неї не забрали лихі люди того, хто їй був до серця,— додав мірошник і, почастувавши усіх табакою, понюхав і сам, поглянувши скоса на Крістлу, яка теж сиділа у кімнаті.

— Коли Терезка про все написала, мені так стало вас обох жалко,— мовив пан Прошек, подивившись на бліде лице дівчини.— Чи Міла звик уже хоч трохи до свого становища?

— Що ж йому залишилось, бідолашному, робити! Мусить звикати, хоч і дуже тяжко,— відповіла Крістла, відвернувшись до вікна, щоб приховати сльози.

— Так,— зітхнув лісник,— птицю замкніть хоч у золоту клітку, а ліс їй все одно буде м'ялішим.

— Та ще коли там пташка за ним тужить,— посміхнувся сам до себе мірошник.

— Я теж був солдатом,— почав пан Прошек, і посмішка заграла на його гарних губах, а сині очі обернулись у бік Терезки.

Вона теж посміхнулась і мовила:

— Ну, ти був справжній герой, що й казати!

— Не смійся, Терезко! Адже коли ти з тіткою Дороткою ходила на вал дивитися, як я марширую, то ви обидві плакали.

— І ти з нами також,— засміялася пані Терезка.— Але тоді нам нікому не було смішно, хіба тим, хто на нас у той час дивився.

— Мушу признатися,— широко сказав хазяїн,— що мені було цілком байдуже, назвуть мене бабою чи героєм — я не честолюбний. Всі чотирнадцять днів, протягом яких я був у війську, я зітхав і плакав, майже нічого не їв і не спав, так що став мов тінь, поки дочекався звільнення.

— Значить, ви тільки чотирнадцять днів були вояком? Ну, Мілі сподобалося б, коли б йому дні порахували за роки,— зауважив мірошник.

— Та й я б не так мучився, якби наперед знав, що один мій добрий приятель клопоче про викуп і що брат збирається замінити мене. Для мене все це було як грім з ясного неба. Брату подобалася військова служба, та й підходить він до цього більше, ніж я. Не подумайте, що я боягуз. Коли б довелося захищати сім'ю та рідний

край, я першим узяв би зброю. Але ж не всі люди однакові, один створений для одного, інший для іншого. Правда, Терезко? — спитав пан Прошек, поклавши руку дружині на плече й ласкаво подивившись їй у вічі.

— Так, так, Яне, ваше місце тільки в сім'ї,— відповіла бабуся замість дочки, і всі, знаючи лагідну натуру господаря, мовчки погодилися з нею.

Коли приятелі почали розходитися, Крістла прослизнула до бабусиної кімнати і, витягнувши з-за пазухи листа з відбитком вояцького гудзика на печатці, тихо промовила:

— Від Якуба

— От і чудово! Що ж він пише? — спитала бабуся, радіючи разом з дівчиною.

Крістла розгорнула лист і почала повільно читати:

— «Дорога моя Крістінко! Вітаю тебе й цілую безліч разів. Ах, боже, та чого це все варто? Краще б я тебе один раз поцілував насправді, ніж тисячу разів на папері! Та між нами лежать три милі, і ми не можемо дістатися одне до одного. Я знаю, що ти не раз на день подумаєш: «Що там Якуб робить? Як то йому живеться?» Справ у мене досить багато, але що ж це за робота? Тіло працює, а думки бозна-де. Погано живеться мені... Коли б я був вільним, як Тонда Вітеків, то, може, військове життя мені б і сподобалося. Товариші поволі звикають, і їм уже не так важко. Я також служу, як треба: що вимагають — усе виконую... але ніщо мене не радує. І замість того щоб звикати, мені з кожним днем стає дедалі важче... Від світанку до ночі я все думаю про тебе, моя голубко. Якби я знав, що ти здорова, хоч одне словечко привіту одержав від тебе, то був би спокійніший. Коли стою на варті й бачу, як птахи летять у вашу сторону, завжди шкодую, чому вони не вміють говорити,— я послав би тобі своє вітання. Або ще краще було б самому стати пташкою, маленьким соловейком, щоб полетіти до тебе. Бабуся Прошків нічого тобі не каже? Що вона мала на увазі, коли говорила, що наша розлука не буде довгою? Не знаєш? В найгірші хвилини я згадую її останні слова, і тоді ніби сам бог мене навіщає; мене підбадьорює надія, що вона чимось нам зарадить. Бабуся даремно ніколи не каже... Пришли мені хоч рядочок, потіш мене трохи, хай тобі хто-небудь напише. Пиши про все, добре? Чи

зібрали ви сіно за погоди? А як жнивів? Тут уже починають жати. Я як побачу женців, що йдуть у поле, то, здається, махнув би на все рукою і втік до них. Прошу тебе, не ходи сама на панщину, я знаю, вони тебе розпитуватимуть, жалю тобі завдаватимуть — не йди! А той шалапут писар...»

— От дурний, він боїться, що я...— розсердилася Крістла, але тут же стала читати далі:

— «...не даватиме тобі спокою. Ти тримайсь Томеша. Я його просив, щоб він тебе обороняв. Привітай від мене його і Анчу. Зайди і до наших, передай їм мій привіт, ваших я також тисячу разів вітаю. І бабусю, й діток, усіх знайомих та друзів. Я б ще багато чого хотів тобі розказати, та на такому клаптику паперу все не поміститься,— треба було б списати такий аркуш, що ним жерновський горб можна було би вкрити, та й час уже на варту. Коли я вночі стою на посту, то співаю: «Зіроньки ясенькі, які ж ви маленькі...» Ми співали цю пісню разом з тобою у вечір напередодні розлуки; ти тоді плакала. Як тішили нас тоді ці малі зіроньки, як радували, і тільки один бог знає, чи тішитимуть вони нас ще коли-небудь. Ну, залишайся з богом!»

Крістла склала лист і запитливо подивилася на бабусю.

— Ну, можеш радіти, твій Міла хороший хлопець. Передай йому від мене привіт і скажи, щоб надіявся на бога. Нема добра без лиха. І для нього сонце зійде. Але сказати тобі точно я поки що ще не можу, бо ще сама не впевнена. А на панщину іди, коли скажуть. Мені хотілося б, щоб на обжинки вінок княгині подавала ти. Ну, та все одно, коли ходитимеш на панщину, іншій це не доручать.

Ці слова заспокоїли Крістлу, і вона обіцяла все робити так, як їй порадила бабуся. З часу Янового приїзду бабуся вже кілька разів питала його, коли княгиня буває вдома, де гуляє. Зять дуже дивувався: «Бабусю ніколи не цікавило, що робиться в замку; замок для неї ніби й не існував, а зараз раз по раз про нього питає. Що в неї на думці?» Та бабуся сама нічого не казала, а розпитувати її не хотіли і, так нічого й не дізнавшись, приписали все простій цікавості.

Через кілька днів пан Прошек з дружиною та дітьми поїхав до містечка, йому хотілося зробити їм приємність.

Ворша і Бетка пішли в поле, а бабуся лишилася глядіти дім. Вона сіла з веретенцем під липою у дворі, що стало у неї вже звичкою. Але вона не співала, як завжди, а про щось думала, час від часу похитувала головою. Нарешті, ніби щось вирішивши, сказала сама до себе:

— Так і зробимо!

І в ту мить вона побачила, як, спустившись схилом вниз, повз сушарню до кладки прямує Гортензія. На ній було біле плаття і круглий солom'яний капелюшок. Вона ступала доріжкою легенько, ніби фея; ніжки її, взуті в атласні черевички, ледь торкалися землі. Бабуся швидко встала і з широю радістю привітала її. Але серце в неї стиснулося, коли вона глянула на блідненьке, майже прозоре обличчя дівчини. Воно виражало стільки смирення та глибокого горя, що на нього й дивитися не можна було без співчуття.

— Тут так тихо! Ти сама? — спитала Гортензія, сердечно привітавшись з бабусяю.

— Сама, сама, наші усі поїхали до містечка. Діти не можуть надивитись на батька, так давно вони його не бачили,— промовила бабуся, витираючи фартухом чисту лавочку, перш ніж запросити панну сісти.

— Так, це правда, що довго, і винна в усьому я.

— Ой, та що ви, милостива панночко, як бог пошле хворобу, то що ж тут людина може зробити? Ми всі вас дуже жаліли й молилися, щоб всевишній послав вам здоров'я. Це великий скарб, і людина тільки тоді може його оцінити, коли втратить. Шкода було б вас, милостива панночко, ви ж така ще молоденька, та й для пані княгині це було б великим горем.

— Я знаю,— зітхнула Гортензія, опустивши складені руки на гарно оправлений альбом, який лежав у неї на колінах.

— Ви така бліденька, милостива панночко, що з вами? — співчутливо спитала бабуся, дивлячись на дівчину, що сиділа біля неї, як саме втілення смутку.

— Нічого, бабусяю,— відповіла графиня, вимушено посміхаючись, але ця посмішка краще за всякі слова говорила про затамований у серці біль.

Бабуся не стала дальше питати, але зрозуміла, що панночка хвора не лише тілом.

Через хвилину Гортензія вже розпитувала, як їм жилося в маленькому будиночку, чи про неї згадували діти. Бабуся охоче їй розказувала. В свою чергу, вона поцікавилася, як ся має княгиня і що вона зараз робить.

— Княгиня поїхала до лісника,— відповіла графиня.— Я попросила у неї дозволу залишитись тут, щоб намалювати цю долину й провідати вас. Вона по мене заїде.

— Прямо наче сам бог її посилає,— зраділа бабуся.— Треба піти взяти чистий фартух, цей від куделі зовсім запорошився. Ви посидьте, милостива панночко, я швиденько вернуся!

Бабуся підвелася і пішла до будинку: невдовзі вона повернулася в чистому фартусі, в білій хустці на голові та косинці на плечах, несучи білий хліб, мед, масло і вершки.

— Може, милостива панночка відкрає собі скибочку хліба, учора спечений. Та ходімо в садочок, там зеленіше. Під липою теж є тінь, я люблю під нею сидіти: тут і птиця гребеться, бігає, пустує...

— Тоді залишимося, мені й тут добре,— перебила її Гортензія.

Не церемонячись, вона відкраяла собі хліба й почала їсти та пити. Дівчина вже знала, що образила б бабуся, коли б нічого не з'їла. Тим часом вона розкрила альбом і показала бабусі малюнок.

— Ох, боже ж ти мій! Та тут уся долина наша намальована: і луки, і схили, і ліс, і гребля. Та он, здається, і Вікторка! — вигукнула здивована бабуся.

— Вона так пасує до цієї самотності. Я зустріла її на схилі, яка вона нещасна. Хіба не можна допомогти їй? — з жалем спитала дівчина.

— Ох, милостива панночко, тілу допомогти можна було б, та що з того, коли головного немає — розуму? Душа її десь блукає, і вона ходить, ніби уві сні. Може, це милість божа, що відібрало у неї пам'ять і вона забула про своє горе, бо воно справді було страшне. Якби до неї вернувся розум, то, мабуть, у відчай вона й руки на себе наклала б, як... Ну, хай помилує її господь; якщо согрішила, то й спокутувала це мукою... — Бабуся урвала свою розповідь. Перегорнувши сторінку, вона побачила нове диво. — Господи! Та це ж Стара Білильня! Ось дворик, липа! А оце я, діти, собаки, усе мов живе. Боже ж

ти мій. До чого я дожила! Коли б це наші побачили! — зчудовано вигукнула бабуся.

— Я ніколи не забуваю людей, які мені любі,— сказала графиня.— Але щоб краще запам'ятати милі риси, я малюю їх. Я люблю заносити на папір місця, де я провела радісні дні, щоб зберегти їх у пам'яті. А ця долинка така чудесна... Якби ти дозволила, бабуся, то я б охоче намалювала тебе, щоб діти мали на згадку.

Бабуся почервоніла й похитала головою.

— Мене, стару жінку?.. Ні, милостива панночко, це ні до чого.

— Нічого, бабуся, як будеш колись сама дома, я прийду і намалюю тебе. Зроби це для внуків, щоб у них був твій портрет.

— Якщо ви так хочете, ласкава панночко, то хай буде по-вашому,— зважилася бабуся,— тільки щоб ніхто про це не знав. А то ще скажуть, що бабуся на старості звихнулася з розуму. Поки я жива, то портрета мого не треба, а як мене не стане, то хай кажуть, що хочуть.

Гортензія пообіцяла, що мовчатиме.

— І де тільки ви, милостива панночко, цього навчилися? Я зроду не чула, щоб жінка малювала,— сказала бабуся, перегортаючи аркуш.

— Дівчата мого кола повинні багато чого вчитися, щоб уміти гаяти час. Та малювання мені сподобалось,— відповіла дівчина.

— Гарна це річ,— промовила бабуся, роздивляючись на малюнок, вкладений у альбом. На малюнку було зображено порослу деревами скелю, об підніжжя якої розбивалися морські хвилі. На скелі стояв молодий чоловік з пуп'янком троянди у руці й дивився на море; вдалині виднівся корабель з піднятими вітрилами.

— Це теж робота милостивої панночки? — спитала бабуся.

— Ні, цей малюнок дав мені художник, у якого я вчилася малювати,— ледь чутно відповіла панночка.

— А це, мабуть, він сам?

Графиня мовчала. Щоки її почервоніли.

— Здається, що їде княгиня,— мовила вона й підвелася.

Бабуся зрозуміла все; тепер вона вже знала, чого не вистачає панночці. Ніякої княгині ще не було видно.

Дівчина знову сіла, і бабуся по якійсь хвилині почала розповідати про Крістлу та Мілу. Вона призналася графині, що хотіла б попросити за них пані княгиню. Графиня схвалила її намір і пообіцяла замовити від себе словечко.

Нарешті показалася княгиня. Вона йшла стежкою, а карета їхала дорогою. Щиро привітавшись з бабусею, княгиня подала Гортензії букетик диких гвоздик.

— Ти, здається, любиш їх! Я нарвала їх по дорозі.

Графиня вклонилася і поцілувала княгині руку. Букетик вона застромила за пояс.

— Це слізки,— сказала бабуся, глянувши на квіти.

— Слізки? — здивувались дами.

— Так, сльози діви Марії. Про цю квітку розказують таке: коли євреї вели Христа на Голгофу, діва Марія ішла слідом за ним, хоч серце у неї розривалося від горя. Побачивши на дорозі криваві сліди Христа, вона гірко заплакала, і з тих сліз матері божої та крові її сина вирости, кажуть, ось ці квіти,— розповіла бабуся.

— Значить, це квіти горя й любові,— сказала княгиня.

— Закохані не рвуть ніколи одне одному цих квітів: бояться, щоб не довелося потім плакати,— пояснила бабуся і подала княгині склянку вершків, уклінно просячи прийняти її частування. Княгиня не відмовилась.— Боже ти мій,— вела далі бабуся,— рви не рви, завжди є чого поплакати. В коханні завжди і горе і радість перемішані. Якщо закохані щасливі, то інші намагаються їм долину насипати.

— Дорога княгине, бабуся хоче просити вас за нещасних закоханих. Вислухайте і допоможіть їй, прошу вас, люба княгине!

Графиня склала на грудях руки й благально глянула на княгиню.

— Кажі, матінко, я тобі вже якось говорила, щоб ти зверталася до мене, я охоче вислухаю твоє прохання. Я знаю, що ти не проситимеш за негідних,— мовила княгиня, пригладжуючи пишне волосся любимої вихованки й привітно поглядаючи на бабуся.

— Та я б ніколи не наважилася турбувати вас, милостива пані, коли б не знала, що вони цього заслуговують.

І бабуся почала розповідати історію Крістли та Міли, не забувши згадати, як Мілу взяли до війська. Вона про-

мовчала тільки про те, що управитель все ще переслідує дівчину. Йй не хотілось йому шкодити більше, ніж треба.

— Це ті самі дівчина й хлопець, що посварилися з Пікколо?

— Ті самі, ласкава пані.

— І вона така гарна, що за неї хлопці б'ються?

— Дівчина як ягідка, милостива пані. На обжинках вона понесе вінок і ваша милість її побачить. Правда, горе краси не додає. Коли дівчина нещаслива в коханні, вона відразу схиляє голову, як зів'яла квітка. Від Крістли тепер лишилась сама тінь, але ваше одно словечко оживить її, і вона скоро стане такою, як і була. Ось і милостива панночка теж блідесенька. Та, дасть бог, побачить вона свій край і те, що серцю миле, і щічки її розквітнуть, мов троянда,— додала бабуся, навмисно зробивши наголос на словах «що серцю миле». Дівчина почервоніла.

Княгиня мимоволі поглянула на графиню, потім перевела погляд на бабуся, але та і взнаки не давала. Старенька змусила княгиню задуматись, більше вона не хотіла. «Якщо йй дороге щастя цієї дівчини, то вона здогадається про все»,— подумала вона.

Хвилину помовчавши, княгиня підвелася і, поклавши руку на бабусине плече, сказала своїм приємним голосом:

— Про закоханих ми подбаємо. А ти, старенька, приходь завтра в цей час до мене,— додала вона півголосом.

— Люба княгине,— мовила графиня, беручи альбом під пахву.— Бабуся погодилася, щоб я її намалювала, але хоче, щоб це залишилося таємницею, поки вона жива. Як це зробити?

— Приходь, бабуся, до замка, і Гортензія намалює твій портрет. Я залишу його в себе. Вона намалює також твоїх внучат, їх портрети ти візьмеш собі, щоб мати пам'ятку, коли вони виростуть.

Так вирішила княгиня і, вклонившись старенькій, сіла з Гортензією в карету. Повеселіла бабуся пішла до будинку.

XVII

Ранок був паркий. Усі — старі й молоді — вийшли в поле, щоб дати лад хоча б тому, що вже було зжато. Щоб устигнути і на своїй ниві, і на панщині, селяни працювали до пізньої ночі. Сонце пекло так немилосердно,

що під його палючим промінням мало земля не тріскалася. Людям не було чим дихати, квіти в'янули, птахи літали над самою землею, тварини ховалися в тінь. Зранку де-не-де на небі вже з'явилися маленькі сірі й білясті хмарки. Поступово їх ставало дедалі більше, вони скупчувалися, піднімалися вище, зливалися у величезні довгі пасма, що темніли з кожною хвилиною. До полудня весь обрій на заході затягла чорна важка хмара, що насувалася на сонце.

З острахом поглядали жінці на небо, хоч їм ніколи було й перевести подих. Кожний квапився, так що крики й лайки писаря були зайві. Та в нього уже була така звичка гримати, щоб люди не забули про те, що він над ними начальник, і не втратили до нього респекту.

Бабуся сиділа на ганку, з тривогою поглядаючи на хмари, які нависли над самим будинком. Хлопці й Аделька гралась на подвір'ї. Їм було так жарко, що коли б бабуся дозволила, вони б усе з себе познімали й плигнули у воду. Аделька, завжди така щебетлива й жвава, мов перепілочка, сьогодні позіхала, гралася неохоче і, нарешті, задрімала. Бабуся також відчувала, що повіки її стали важкими.

Ластівки літали низенько над землею й ховалися в гнізда. Павук, на котрого вранці дивилась бабуся, як він ловить і душить мух, заліз у павутиння. Свійська птиця зграйками збиралась у дворі в холодочку. Собаки лежали біля бабусиних ніг і, наче після шаленого бігу, тяжко дихали, висолопивши язики. Дерев стояли нерухомо, жодний листочок на них не ворухився.

Пан Прошек з дружиною прийшли з замка.

— Насувається велика гроза. Усі вдома? — крикнула ще здалеку господиня.

Полотно з білильні, птицю, дітей — усе забрали додому. Бабуся поклала на стіл хліб, приготувала громову свічку й позачиняла вікна. Навколо стояла мертва тиша. Хмари закрили сонце. Пан Прошек зупинився посеред дороги й почав роздивлятися навколо. В лісі під деревом він побачив Вікторку.

Раптом рвучко повіяв вітрець, вдалині загриміло, чорні хмари пронизала блискавка.

«Боже, та нещасна стоїть під деревом!» — подумав Прошек і почав кричати й робити Вікторці знаки, щоб вона відійшла.

Але Вікторка при кожнім спалаху блискавки плескала в долоні й сміялася, не звертаючи на пана Прошка уваги.

Впали перші великі краплі, блискавки розпанахували чорні хмари, гуркотів грім — гроза розгулялась на всю силу. Пан Прошек увійшов у дім. Бабуся засвітила громову свічку й молилася разом з дітьми, які здригалися при кожнім спалаху блискавки та при кожнім ударі грому. Пан Прошек ходив від вікна до вікна, поглядаючи на двір. Лило мов з відра, небо ніби розверзлося, блискавки краяди обрій, безперервно гримотів грім; здавалось — в повітрі літали фурії. На якусь мить все стихло — і раптом знову у вікнах блиснуло синьо-жовте світло. Блискавиця розсікла небо і — тра-ах! трах! — пролунало над самим будинком. Бабуся хотіла сказати «господи помилуй», але слова застрягли у неї в горлі. Пані Прошкова схопилась за стіл, Ян зблід, Ворша і Бетка впали на коліна, діти заплакали.

Ніби втихомиривши цими ударами свою лють, гроза почала стихати. Все слабіше й слабіше чувся гуркіт грому, хмари розсіювалися, світліючи, і між сірими хмарками вже знову проглядало сине небо. Блискавки згасли, дощ перестав. Гроза пройшла.

Як усе змінилось! Земля ще ніби відпочиває, стомлена грозою, наче й досі ще трохи тремтить, а сонце дивиться на неї заплаканим, але вже сяючим оком. Лише інколи набігають на нього хмаринки — рештки шаленої бурі. Трава, квіти — все прибите до землі, по дорогах біжать струмочки, вода в річці каламутна. Деревата струшують зі своїх зелених шат тисячі блискучих крапель. Пташки вже знову кружляють у повітрі, гуси й качки радіють з калюж та струмків, що залишились після дощу, кури ганяються за жуками, безліч яких знову повзає по землі, павук вилазить зі своєї схованки. Все живе, відпочивши, поспішає до нових насолод, до нової боротьби.

Пан Прошек вийшов у двір, зазирнув за будинок і побачив, що стару грушу, яка своїм гіллям стільки років захищала його дах, розколола блискавка. Одна половина її лежала на даху, а друга — на землі. Вже давно не родила ця стара дика груша, та й плоди її були дрібненькі; але грушу любили, бо з весни до зими вона прикрашала дах будинку своїм листям.

На полях злива також наробила шкоди, але люди все ж таки раділи, що обійшлося порівняно непогано, гірше було б, коли б випав град. Уже після обіду дороги підсохли, і панотець прийшов на греблю, як завжди, в черевиках. Назустріч йому нагодилася бабуся — вона йшла до замка. Він розказав їй, якої шкоди наробила йому злива в садку, дав бабусі понюхати табаки і спитав, куди вона йде. Почувши, що в замок, панотець пішов своєю дорогою, а бабуся — своєю.

Камердинерові Леопольду, видно, наказали провести бабуся до княгині, як тільки вона прийде, бо він без ніяких розпитувань швидко відчинив їй двері до маленького салону, де сиділа княгиня. Княгиня була сама. Вона запросила бабуся сісти поруч неї, і бабуся обережненько сіла.

— Твоя простосердечність і ширість мені дуже подобаються. Я вірю в них усім серцем і думаю, що ти щиро мені відповіси те, про що я тебе питаю,— почала княгиня.

— А як же інакше, милостива пані? Будь ласка, питайте,— мовила бабуся, не розуміючи, що від неї хоче княгиня.

— Ти вчора сказала: «Якщо панночка побачить свій край і те, що серцю миле, то її щічки розквітнуть, мов троянда». Ці слова ти вимовила з таким притиском, що я мимоволі задумалась над ними. Я помилилася, чи ти сказала так з якимсь наміром?

Княгиня пильно подивилась на стареньку, але та анітрохи не збентежилася. Якусь мить подумавши, вона щиро сказала:

— Я сказала так навмисне. Що було у мене на думці, те й на язик напросилося. Я хотіла милостивій пані на щось натякнути. Іноді вчасно і до речі сказане слово стає у великій пригоді,— відповіла бабуся.

— Тебе про це просила Гортензія? — допитувалася княгиня.

— Боронь боже! Милостива панночка, як я бачу, не з тих, що виносять свої сльози на вулицю. Та хто сам багато пережив, той і без слів усе розуміє. Не завжди людині вдається приховати те, що в неї на душі. Я про це здогадалася сама.

— Про що ж ти здогадалася? Може, ти щось чула?

Розкажи мені все! Це не проста цікавість, а турбота про мою Гортензію, яку я люблю, як рідну дитину. Це спонукає мене знати про неї все,— тривожно промовила княгиня.

— Що чула, те й кажу. Тут немає нічого поганого, та й присяги мовчати від мене не вимагали,— сказала старенька й розповіла те, що їй було відомо про заручини та хворобу графині.— Думка думку веде,— додала вона.— Збоку все видніше. Та що й казати: що голова, то й розум. От, милостива пані, і спало мені вчора на думку, що, мабуть, панночка наша не по своїй волі йде за того графа, а тільки щоб догодити вашій ласці. Коли я вчора дивилася на неї, то мало не заплакала. Ми розглядали оті картинки, що вона їх малювала. Які ж то вони гарненькі! І тут мені потрапила до рук картинка, котру, як вона сказала, намалював і подарував їй учитель. Я спитала, чи цей вродливий пан не сам учитель? Адже стара людина, як мала дитина, все хоче знати. Вона зашарілася, мов троянда, встала, нічого не відповіла, але в очах заблищали сльози. Та мені й цього було досить; ну, милостивій пані краще знати, чи має рацію стара бабуся.

Княгиня підвелася і, заходивши по кімнаті, заговорила ніби сама до себе.

— Я нічого не помічала. Вона завжди весела, слухняна. Ніколи про нього не говорила.

— Ну, ласкава пані,— обізвалася бабуся,— у кожного своя натура. Дехто не був би щасливий, коли б своєю радістю, своїм горем не зміг поділитися з людьми. А інший носить їх в собі усе життя і лягає з ними в могилу. Таких людей важко змусити себе полюбити. Та любов породжує любов. Мені часто здається, що люди схожі на трави. За одною не треба ходити далеко, всюди її знайдеш, на кожній луці, на кожній межі. За іншою ж доводиться йти в глибину лісу й шукати під опалим листям; лізеш по них і на гори, і на каміння, не зважаєш на тернину й колючки, що інколи перегороджують дорогу. Зате вона мені сто разів за це віддячить. Та баба, що приходить з гір, завжди каже, виймаючи з кошичка запашний мох: «Попомучусь, поки знайду його, але він цього вартий». Той мох пахне фіалками, і взимку цей запах нагадує людині про весну. Пробачте, милостива пані, я завжди збиваюсь на щось інше. Хочу ще тільки сказати; що

милостива панночка, мабуть, тому була веселою, бо ще мала надію. А зараз, коли цю надію вона зовсім втратила, кохання її розгорілось ще сильніше. Адже часто так буває: втратить щось людина, і воно стає їй удвічі миліше.

— Дякую тобі за правду, матінко,— сказала княгиня.— Не знаю, чи простить вона мені... Аби тільки Гортензія була щаслива. За це вона повинна буде подякувати тобі, без тебе я б про це не дізналася. Не стану більше тебе затримувати. Завтра графиня готується маювати, отже, приходь з онучатами.

З цими словами княгиня провела бабусю, яка йшла свідома того, що вона, можливо, добрим словом допомогла вернути щастя людині.

Підходячи до дому, бабуся зустріла лісника. Він був переляканий і йшов квапливим кроком.

— Послухайте, що сталося! — сказав він схвильованим голосом.

— Не лякайте мене й кажіть швидше, що там таке?

— Вікторку блискавкою вбило!

Бабуся сплеснула руками, хвилину не могла й слова вимовити; з очей у неї викотилися дві великі сльозини, мов горох.

— Узяв її бог до себе, царство їй небесне,— прошептала вона.

— Легку смерть мала,— зітхнув лісник.

В цей час на вулицю вийшли Прошкові з дітьми, і, почувши сумну новину, всі зупинилися, мов приголомшені.

— Отже даремно мені стало страшно за неї, коли я перед грозою побачив її під деревом. Я кричав їй, махав, але вона тільки сміялася. Виходить, я бачив її останній раз. Тепер їй, мабуть, добре...

— А хто ж її знайшов? І де? — запитували всі навперебій.

— Коли гроза вщухла,— почав розповідати лісник,— я пішов по лісу подивитися, чи не наробила вона де якої шкоди. Вийшов на вершину до тих зрослих смерек, що, знаєте, стоять над Вікторчиною печерою. Бачу, хтось лежить під гіллям. Гукаю — не відповідає. Подивився я вгору — звідки ж тут гілки взялися? — з обох смерек з внутрішнього боку ніби хтось кору аж донизу зідрав разом з гіллям. Швидко розгорнув я гілки,— бачу, під ними лежить Вікторка, вбита. Нахилився я до неї, але

вона вже була холодна. З лівого боку плаття від плеча донизу обпалене. Мабуть, вона дуже зраділа грозі,— вона завжди сміялася, тільки-но побачить спалах блискавки,— і вибігла на горб, до смерек, звідти чудово навколо видно, вона сіла під ними, і там її настигла смерть.

— Як і нашу грушу,— тихо мовила бабуся.— А де ви її поділи?

— Я наказав віднести її до себе додому, це найближче. Сам і похорон влаштую, хоч родичі її й відмовляють мене від цього. Ходив у Жернов і сповістив там про це. Не думав я, що так швидко втратимо бідолаху. Сумно мені буде без неї! — зажурено мовив лісник.

В цю мить з Жернова долинули звуки дзвону. Всі перекрестилися й почали пошепки молитися. Дзвонили по Вікторці.

— Ходімо подивитися на неї,— просили діти батьків та бабуся.

— Приходьте завтра, коли вона лежатиме прибраною в труні,— сказав лісник і, попрощавшись, засмучений пішов додому.

— Ну, вже не буде ходити до нас Вікторка, не співатиме більше коло греблі. Вона вже на небі! — говорили між собою діти, знову беручись до своїх справ. Через цей раптовий випадок вони навіть забули спитати у бабусі, чи бачила вона панну Гортензію.

«Звичайно, що Вікторка на небі, адже вона стільки настраждалася на цій землі!» — подумала бабуся.

Звістка про Вікторчину смерть швидко, мов на крилах, рознеслася по всій долині. Адже кожний її знав; кожний жалів і тому вважав, що їй краще вмерти, ніж так жити. І ось довелося Вікторці померти смертю, яку бог рідко посилає людям. Якщо раніше про неї згадували із співчуттям, то тепер говорили з повагою.

Коли другого дня бабуся з дітьми прийшла в замок, щоб графиня їх намалювала, княгиня теж почала розмову про Вікторку. Почувши, що Вікторку дуже любили в будиночку лісника і на Старій Білильні, Гортензія пообіцяла перемалювати для лісника і Прошків ту картинку, яку бачила бабуся: під деревом стоїть Вікторка.

— Вона хоче перед від'їздом всіх порадувати і ладна з радістю усіх вас взяти з собою,— посміхнулась княгиня.

— А де ж краще, як не серед людей, котрі нас

люблять? Яка ж більша радість, ніж приносити радість іншим? — відповіла бабуся.

Діти з нетерпінням чекали, коли будуть готові їхні портрети. Про те, що бабуся малюватимуть також, вони не знали. Але найбільше їм хотілось одержати подарунки, котрі їм обіцяла графиня, якщо вони будуть спокійно сидіти. Діти сиділи непорушно, мов прив'язані до стільців. Бабуся з радістю стежила, як під умілим пензлем дівчини все живіше й живіше виступають риси дорогих облич, і сама втихомирювала онуків, коли вони забували про свою обіцянку.

— Посидь, Яне, не крутись, щоб ласкава панночка тебе добре намалювала. А ти, Барунко, не морщ носа, як кролик, а то на кого ти будеш схожа. Вілімку, не шідіймай весь час плечі, мов гуска крила, коли у неї випадає перо.

Коли Аделька забулася й засунула палець у рот, бабуся її присоромила:

— Соромся, ти вже така велика дівчина, що могла б собі й хліба відрізати. От візьму колись насиплю тобі на палець перцю.

Графиня малювала з великим захопленням і не раз сміялася разом з дітьми. З кожним днем вона ставала все рожевішою. Бабусі вона нагадувала не троянду, а рожевий яблуневий цвіт.

Дівчина повеселішала, очі у неї знову стали яснішими і блищали. Кожному вона любенько посміхалась, з кожним розмовляла тільки про те, що було йому приємне. Іноді, коли вона дивилася на бабуся, на очі їй набігали сльози. Вона відкидала пензля, брала в руки бабусину голову й цілувала її зморщене чоло, гладила сиве волосся. Якось вона нахилилася і поцілувала бабусину руку. Старенька збентежилась і почервоніла.

— Що це ви робите, милостива панночко? Хіба так можна?

— Я знаю, що роблю, бабуся. Мені є за що тобі дякувати, ти була моїм ангелом! — І графиня впала перед старенькою на коліна.

— Хай благословить вас бог і пошле вам щастя, якого ви собі бажаєте! — мовила бабуся, поклавши руки на біле й чисте, мов пелюсток лілеї, чоло дівчини, що стояла перед нею на колінах. — Я молитимусь за вас і за пані княгиню. Це хороша жінка!

На другий день після грози на Стару Білильню прийшов лісник і сказав, що тепер можна прийти попроситися з Вікторкою. Пані Прошкова не могла бачити покійників і залишилась удома. Мірошничиха не пішла також, бо, як необережно проговорився панотець, боялася, щоб Вікторка не з'явилась їй уві сні. Крістла працювала на панщині. З дітьми і бабусею пішла тільки Манчинка.

По дорозі нарвали квітів, з садка захопили трохи реzedи. Хлопці взяли свячені образки, які їм принесла бабуся з сватоньовіцької прощі, бабуся — чотки. У Манчинки в руках теж були образочки.

— Хто б міг подумати, що у нас скоро буде похорон? — мовила лісничиха, зустрічаючи бабусю на порозі.

— Всі ми не вічні. Вранці встаємо, а чи будемо лягати увечері, не знаємо, — відповіла бабуся.

Прибігла сарна й ткнула мордочкою Адельці в коліна, лісникові хлопці разом з собаками застрибали навколо бабусі та дітей.

— Де вона лежить? — спитала бабуся, входячи до сіней.

— У садовій сторожці, — відповіла лісничиха і, взявши Анушку за руку, повела бабусю та дітей у сад.

Сторожку, в якій була тільки одна кімната, прибрано ялиновими гілками; посередині, на нарах, збитих з необтесаної берези, стояла проста відкрита труна, а в ній лежала Вікторка. Лісничиха спорядила її в білий саван, чоло обвила віночком з польових гвоздик, під голову настелила зеленого моху, руки склала їй навхрест на грудях, як за життя їх любила держати небіжка. Труна й віко були прикрашені ялиновими гілками, в головах горіла лампадка, в ногах стояв келешок зі свяченою водою й лежало кропило з житніх колосків. Лісничиха сама прибрала хатинку й покійницю; по кілька разів на день заходила вона подивитися на неї. Її вже не вражало, що Вікторка мертва. Бабуся підійшла до труни, перехрестила небіжчицю, вклякла й почала молитися. Діти робили те, що й бабуся.

— Скажіть мені, чи вам подобається, як я спорядила її, і чи все ми зробили як слід? — спитала стурбовано лісничиха, коли старенька підвелася, дошептавши молитву. — Ми не стали класти багато квітів та

іконок, бо я знала, що ви теж захочете щось покласти їй у домовину.

— Добре зробили, кумо, дуже добре,— похвалила бабуся господиню.

Пані лісничиха взяла у дітей квіти та іконки й поклала їх біля небіжчиці. Бабуся наділа чотки на задубілі руки покійної і довго дивилася їй в обличчя. Його вираз вже не був диким. Чорні палаючі очі були закриті, світло їхнє назавжди згасло. Чорне скуйовджене волосся було причесане. Навколо чола, холодного, як мрамур, вився віночок з червоних гвоздик, як стрічка кохання. Обличчя не спотворювали й дикі посіпування, що в гніві робили Вікторку потворною. А на устах застигла гірка посмішка й переляк, немов відображення останньої думки небіжчиці.

— Що в тебе боліло, бідне серденько? Що з тобою зробили? — прошептала бабуся.— Ну вже не одержиш ти на землі винагороди за те, що витерпіла... Хто в цьому винен, того бог судитиме. Тепер тобі легко і спокійно.

— Коваліха хотіла, щоб їй під голову покладали стружки, але чоловік приніс моху. Боюсь, щоб не осудили нас люди і особливо Вікторчині родичі, що ми взялись потурбуватися про неї, а поховали абияк,— непокоїлася лісничиха.

— Людям рота не затулите, мила кумо, нехай кажуть, що хочуть. Після смерті ладні загорнути людину в парчу, а за життя ніхто й не питає, як вона живе. Залиште небіжчиці зелену подушечку, вона ж цілих п'ятнадцять років на іншу й голови не клала.

З цими словами бабуся взяла кропило, тричі покропила Вікторку з голови до ніг свяченою водою, перехрестила її, звеліла дітям зробити те ж саме. Відтак усі тихо вийшли з садової сторожки.

За Різенбургом, у романтичній долині біля боушинської каплиці, яку колись наказав збудувати пан Туринський в пам'ять про видужання своєї німої дочки, є кладовище; там і поховали Вікторку. На могилі її лісник посадив смереку.

— Смерека зелена і взимку, і влітку, та й небіжка її любила,— казав він бабусі, коли заходила про Вікторку річ.

Вікторку не забули, хоч і не чути було більше її колискової біля греблі, хоч печерка стояла порожня, а

смереки зрубали. Ім'я нещасної Вікторки ще довго жило в тому краю в сумній пісні, яку склала про неї Бара з Жернова.

XVIII

Бабусин портрет Гортензія залишила у себе, а портрети онуків віддала їй. Велику радість принесли вони батькам, а найбільшу — бабусі. Дівчина вклала в свою роботу душу. Права була бабуся, коли, показуючи портрети знайомим, а їх повинен був бачити кожен, казала:

— Здається, от-от розтулять рота й заговорять.

І через багато років, коли внучата вже розлетілися з дому, бабуся повторювала:

— Хоч у простих людей і не заведено давати малювати з себе портрети, але це даремно. Я поки що добре пам'ятаю, як хто виглядає, але минають роки, і пам'ять у людини слабне, вона починає забувати обличчя. Яка ж то радість, що я зможу колись подивитися на ці картинки.

З панських ланів звозили останні полукіпки пшениці. Оскільки всі знали, що княгиня не думає довго затримуватись в маєтку, кваплячись з графінею до Італії, управитель наказав влаштувати свято обжинків зразу після того, як зіжнуть всю пшеницю.

Крістла була найвродливішою дівчиною в усій околиці і найбільш моторною. Бабуся не прорахувалася, сказавши, що саме її виберуть подати княгині вінок.

За замком був великий лужок, почасти зарослий травою, почасти заставлений високими ожередами соломи. Посеред лужка хлопці вбили в землю жердину і вбрали її ялиновими гілками, стрічками та червоними хустками, що маяли, мов прапорці. Серед гілок виднілися польові квіти та колоски. Біля ожередів зробили лави, з зелених гілок змайстрували альтанки, біля прикрашеної жердини втоптали місце для танців.

— Бабусю, мила бабусю,— говорила Крістла,— ви мене весь час тішили надією, я тільки словом вашим і жила. Мілі переказала, щоб сподівався. Та ось уже й обжинки, а ми й досі не знаємо, чого чекати. Скажіть мені, прошу вас, може, я марно надіялась, може, ви говорили так, щоб ми легше звикли до розлуки?

— Дурненька, хіба розумно було б утішати вас

отакими баечками? Що я сказала, те й буде. Завтра вберися гарненько, княгиня це любить. Якщо буду жива й здорова, то і я прийду на тебе подивитись. Тоді, як попросиш мене, я розкажу тобі всю правду,— відповіла бабуся й посміхнулася.

Вона вже знала, як вирішилась справа з Мілою; та пообіцяла княгині мовчати, а то б, не вагаючись, розповіла усе Крістлі, щоб заспокоїти її.

На другий день усі, хто ходив на панщину, а також челядь із замка, святково вбрані, зібралися на зеленім лужку. На віз поклали кілька полукіпків і впрягли коней, пишно прикрашених стрічками. Один з хлопців сів на коня, на снопи забралася Крістла й ще кілька дівчат. Решта молоді стала парами за возом, старші — за ними. Женці тримали в руках серпи й коси, жниці — серпи й граблі. У кожної за корсетом був букет з колосків, волошок та інших польових квітів; хлопці заквітчали капелюхи й картузи. Парубок цьвохнув батогом, коні рушили, і женці, заспівавши, попрямували до замка.

Перед замком віз зупинився, і дівчата позлізали. Крістла взяла покладений на червону хустку вінок з колосся, молодь вишикувалась за нею, і всі з піснями увійшли до передпокою, куди в цей час вийшла княгиня. Крістла тремтіла від страху і червоніла від ніяковості; опустивши очі й заїкаючись, вона привітала княгиню з щасливим закінченням жнив та багатим урожаєм, побажала їй не менше зібрати й наступного року. Відтак, уклонившись, поклала вінок до ніг велительки. Женці, знявши капелюхи, побажали княгині довгих років життя та здоров'я, за що княгиня їм ласкаво подякувала й наказала управителю всіх нагодувати та напоїти.

— А тобі, люба дівчино, я особливо вдячна за хороше привітання та вінок,— сказала вона Крістлі, вішаючи вінок на плече.— Бачу, що всі стоять парами, а ти сама. Мабуть, найкращою подякою тобі буде те, якщо я знайду тобі пару до танцю.

Всміхнувшись, вона відчинила двері салону, і з них вийшов Міла в селянській одежі.

— Свята діво, Якуб! — вигукнула дівчина; від радісної несподіванки вона впала б на підлогу, якби Міла не встиг підхопити її під руки.

Княгиня тихо вийшла.

— Ходімте, ходімте,— сказав Міла.— Княгиня не хоче, щоб ми їй дякували.

Коли вони вийшли у двір, він підняв руку з повним гаманцем і заявив:

— Це мені дала милостива панночка, щоб я розділив між вами. Візьми, товаришу, й роздай сам,— додав він, подаючи гроші Томешу, котрий сторопіло, як і решта, дивився на Мілу.

Лише за замком Якуб і Крістла дали волю своїй радості. Якуб ніжно обняв дівчину й почав розказувати усім, що своїм викупом він завдячує княгині.

— І бабуся,— доточила Крістла.— Якби не вона, то нічого б не вийшло.

Почали готуватися до танців. З замка прийшли службовці з своїми родинами, а також родини Прошків, лісника та мірошника. Бабуся прийшла перша: її підганяло бажання побачити зустріч двох дорогих їй людей. Крістла і Міла мало її не задушили з радості в своїх обіймах.

— Не мене дякуйте! Я тільки словечко замовила, а все з божого благословення зробила пані княгиня.

— Але ж ви, бабуся,— посварилась жартома Крістла,— ще вчора знали, що Міла вернувся і сидить у Вацлава, а не сказали!

— Не можна було. Зрештою, з тебе досить було й моєї обіцянки, що ти його скоро побачиш. Пам'ятай, дівчино, що терплячий завжди виграє.

Навколо прикрашеної жердини звучали музика, крики, спів і сміх. Писарі запрошували у танок сільських дівчат, а дочки службовців не соромилися ставати в коло з сільськими парубками. Кожен був вдоволений своєю парою. Пиво, солодкі наливки й танці розгарячили всім голови, а коли подивитися на гуляння прийшли княгиня з Гортензією, радість досягла найвищого ступеня. Зникла ніяковість, полетіли вгору шапки й капелюхи, залунали вигуки:

— Довгих літ нашій княгині!— І не один келих було випито за здоров'я володарки.

Княгиня і Гортензія теж раділи й перекидалися словами то з тим, то з іншим. Крістлі, яка поцілувала їй руку, Гортензія побажала щастя, поговорила з мірошником та лісником, а відтак лагідно звернулася до

бабусі, через що управителька та її дочка пожовкли від злості. Вони сердились на бабусю, яка зруйнувала всі їхні заміри.

Літні селяни, що сиділи за столами з хмільними вже головами, почали лаяти писарів та управителя; один з них ухопив кухоль пива і хотів почастувати княгиню, а коли Томеш зупинив його, почав сваритись. Княгиня тим часом пішла.

Через кілька днів після обжинків княгиня разом з графинею поїхала до Італії. Перед від'їздом Гортензія попросила бабусю передати Крістлі чудові гранати — весільний подарунок.

Бабуся була задоволена: все вийшло так, як вона задумала. Та ще одна турбота не давала їй спокою — написати Йоганці листа. Терезка теж могла б це зробити, але лист, звичайно, був би не такий, як хотіла бабуся. Тому одного разу вона покликала Барунку до своєї кімнати, замкнула двері і, показуючи на стіл, де були приготовлені аркуш паперу, чорнило й перо, сказала:

— Сідай, Барунко, писатимеш тьоті Йоганці лист.

Барунка сіла, бабуся примостилася біля неї так, щоб бачити папір, і почала диктувати:

— «Слава Ісусу Христу!»

— Бабусю,— заперечила Барунка,— адже ж листи так не починаються. Вгорі треба написати: «Люба Йоганко!»

— Нічого, дівчинко, твій прадід і твій дідусь завжди так писали, і я своїм дітям теж інакше не писала. Як прийдеш до кого-небудь в хату, то перш за все привітаєшся: «Слава Ісусу Христу!» Так і пиши. «Сто раз вітаю тебе й цілую, дорога моя дочко Йоганко, і сповіщаю, що я, слава богу, здорова. Правда, мене трохи мучить кашель, та це й не дивно, адже я вже помалу восьмий десяток доживаю. Це немалий вік, дорога дочко, і є за що богові дякувати, коли хто його такий здоровий доживає, як я. Чую добре, бачу так, що могла б ще й латку прилатати, коли б за мене це Барунка не робила. На ноги теж поки що не скаржусь. Сподіваюся, що й тебе, і Доротку цей лист застане в доброму здоров'ї. Як я зрозуміла з твого листа, дядько дуже хворий. Мені шкода його, і сподіваюсь, що він скоро видужає. Він частенько хворіє, а в народі кажуть: часта

хвороба це ще не жалоба. Ти пишеш, що хочеш виходити заміж, і просиш у мене дозволу. Дорога дочко, що ж я можу сказати, коли твоє серце вже вибрало й без мого дозволу? Дай тобі боже щастя, і хай благословить він вас обох, щоб ви жили на честь і славу богові, а людям — на радість. Нащо б я мала перечити, коли твій Іржі хороша людина і ти його любиш? Не мені з ним жити, а тобі. Правда, я думала, що хоч ти вибереш чеха: свій до свого якось дужче горнеться. Але, видно, не судилося. Та я тобі не дорікаю. Всі ми діти одного батька, одна мати нас годує, і треба любити один одного, хоч і не всі ми країни. Передавай від мене привіт Іржі, і, як дасть вам бог здоров'я, як налагодите своє господарство і нічого вам не перешкодить, приїжджайте до нас. Діти теж дуже хочуть побачити свою тітку. Дай вам боже всім здоров'я і щастя! Зоставайтесь з богом!»

Барунка повинна була прочитати листа вголос; потім склали його, запечатали, і бабуся сховала у прискринок, щоб, як ітиме до костьолу, самій віддати на пошту.

За кілька днів до дня святої Катерини надвечір сходилася до шинку молодь, дівчата й хлопці. Увесь будинок знадвору і всередині був вичищений, аж блищав. Біля дверей висіли вінки з хвої, за кожним образом у світлиці була застромлена зелена гілка, завіски на вікнах були як сніг, а підлога чисто вимита. Довгий липовий стіл був накритий білою скатертиною, а на ньому розкидано розмарин, білі й червоні стрічки; навколо стола, ніби хтось насадив троянд і гвоздик, сиділи дружки. Вони зійшлися плести віночок найгарнішій з них усіх — Крістлі, молодій, що сиділа між ними на покуті. Сьогодні її звільнили від усіх домашніх робіт і віддали під опіку весільному батькові та весільній матері. Весільним батьком був Мартінец, що звичайно водив людей на прощу, а матір'ю — бабуся. У неї не вистачило сміливості відмовити Крістлі, хоч раніше вона завжди відмовлялася від подібної шани. Паніматка заміняла стару, хвору на ноги господиню, а Кудрнова і Цілька допомагали їй. Бабуся сиділа між дружками: хоч у її обов'язки і не входило плести вінки та в'язати букети, але її поміч і порада весь час були потрібні. Молода в'язала бант на гарній гілці розмарину для дружби та

весільного батька. Молодша дружка повинна була звити вінок для молодої, старша — для молодого, а решта — кожна для свого боярина. З розмарину, що залишався, в'язали букетики з бантиками для гостей. Готували розмарин та стрічки й на збрую та в гриви коням, що везтуть молоду.

Очі молодої світилися любов'ю і радістю, коли вони зупинялися на стрункій постаті жениха, що походжав біля столу разом з іншими парубками. Кожний з них міг більше говорити зі своєю милою, ніж Міла з молодою, на яку він час від часу пристрасно поглядав. Коло нареченої увивався дружба, а молодий повинен був розважати старшу дружку. Всі могли веселитися, співати й жартувати, і передусім — весільний батько; тільки молода і молодий не сміли надто виявляти своєї радості. Тому Крістла говорила мало й сиділа, не підводячи очей від столу, закиданого гілками зеленого розмарину.

Коли молодша та старша дружки почали плести весільні вінки і всі заспівали:

Де ж ти, голубонько, літала,
ох, літала,
Що біле пір'ячко зім'яла,
ох, зім'яла? —

Крістла закрила обличчя білим фартушком і розплакалася.

Молодий з тривогою подивився на неї й запитав весільного батька:

— Чого вона так плаче?

— Та знаєш, парубче, — весело відповів йому той, — радість і смуток сплять в одному ліжку, тому вони часто одне одного будять. Це нічого, сьогодні поплаче, а завтра буде радіти.

Тут знову почали співати пісню за пісню, за жартівливими пішли поважні. В них оспівувалася молодість, краса й кохання, вихвалялося вільне парубоцьке життя. Потім бояри і дружки почали співати, як добре живеться молодятим, коли вони кохаються, мов ті голубочки, й живуть у згоді, наче зернятка в одному колоску.

Величальні пісні весь час перебивав своїми жартами весільний батько. Коли заспівали про сімейну згоду, він сказав, що знає трохи новішу пісеньку.

— Я сам її видав, у темряві надрукував,— пожартував він.

— Тоді кукурікайте! — закричали хлопці.— Послухаємо, що ви вмієте!

Весільний батько став посеред кімнати і кумедним голосом, який у нього на весіллі був таким же природним, як і поважним під час прощі, затяг:

Буває на світі — о радість свята! —
Згода в родині, мир і доброта.
Скажу я жінці: «Звари горох!» —
Вона візьме й зварить каші на двох.
А якщо загадаю: «Жінко, м'яса звари!» —
Зварить галушки — й не говори
Така ж то на світі — о радість свята! —
Згода в родині, мир і доброта.

— Ця пісенька разом зі співцем і шеляга не варта! — загукали дівчата й тут же заспівали самі, щоб перешкодити хлопцям слухати продовження.

Отак співаючи та сміючись, непомітно зв'язали букети й сплели віночки. Дівчата встали з-за столу, взялися за руки і, закружлявши в танці, почали співати:

Ой усе вже зроблено,
Все уже готово,
Пирогів напечено
І вінків наплетено.

В цю хвилину до кімнати разом з іншими жінками, несучи різні страви, увійшла паніматка. Панотець і боярин принесли напитки. Знову сіли всі за стіл, який тепер був завалений не розмарином, а печеним та вареним.

Бояри сиділи біля дружок, молодий між старшою дружкою та весільною матір'ю, а молода між дружною та молодшою дружкою, яка накладала їй їжу, так само як старша дружка молодому. Весільний батько весь час обходив стіл, дозволяючи дружкам то годувати себе, то лаяти; але вони також повинні були не ображатися на його жарти, інколи навіть трохи грубі.

Коли всі тарілки прибрали зі столу, весільний батько приніс три миски — свій подарунок молодій. У першій була пшениця, яку він подав з побажанням, щоб молода була «плодючою», в другій було трохи попелу, змішаного з просом, щоб молода, вибираючи зеренця,

училась «терпіння»; третя миска, «таємна», була щільно закрита. Молодій не треба бути цікавою, і вона не повинна, взявши миску, заглядати в неї. Та хто це може видержати? Крістлі миска теж не давала спокою. Вибравши мить, коли на неї ніхто не дивився, вона тихенько підняла ріжок білої хустки, якою була прикрита миска, і — фр-р-р-р — схований там горобець злетів під стелю.

— Бачиш, люба наша молода,— сказала бабуся, злегка плеснувши дівчину по плечу,— отак буває через цікавість. Людина раніше умерла б, ніж відмовилася б дізнатись, що від неї сховано, а загляне під покришку — там нічого й не виявиться.

Молодь не розходилась до пізньої ночі; після угощення почалися танці. Молодий з дружною провели до дому весільну матір і, прощаючись, нагадали, що завтра раненько вони по неї прийдуть.

Наступного дня жителі долини та Жернова, тількино почало дніти, були вже на ногах. Одні йшли до костюлу, інші — до весільного столу й на танці, а ті, кого не запросили, не могли пересилити цікавість і прийшли подивитися на весілля. Адже про нього стільки говорили, запевняючи, що воно буде дуже бучне: молода поїде до костюлу в панській кареті, запряженій панськими кіньми, на шиї у неї будуть дорогі гранати, а на самій ній — вишиваний білий фартух, жакетка з рожевої тафти та небесного кольору спідниця. Про все це в Жернові знали набагато раніше, ніж сама молода. Було відомо все до найменших дрібниць: чи багато і які саме їства будуть на весіллі, в якому порядку їх подадуть на стіл, скільки сорочок, скільки перин і який посуд дістане молода в посаг, словом, знали все, ніби вона їм склала спеціальний список. Хто ж не хотів би подивитись на таке весілля, не переконатись, чи до лиця молодій віночок, чи багато пролле вона сліз, як будуть вбрані гості. Адже це було б непростим гріхом. Адже це ціла подія в житті долини, джерело розмов принаймні на півроку. Як же таке пропустити?

Коли Прошки та родина лісника, яка зайшла за ними на Стару Білильню, наблизилися до шинку, у дворі вже важко було протовпитися. В шинку вже зібралися гості молодої. Панотець пишно вирядився, черевики на ньому блищали, як дзеркало, в руці він, звичайно,

тримав срібну табакерку. Він був за свідка у молоді. Паніматка вдяглась у шовки, на шиї у неї біліли дрібні перли, на голові мінівся золототканий чепчик. Бабуся теж надягла своє весільне вбрання і святковий чепець з голубічкою.

Дружок, бояр і весільного батька у шинку не було— вони пішли у Жернов по молодого. Молодої теж не видно було в кімнаті— її сховали в коморі.

Раптом у дворі почувся крик:

— Вже йдуть, ідуть! — і від млина долинули звуки кларнета, флейт та скрипок.

Це вели молодого. Серед глядачів пронісся шепіт:

— Дивіться, дивіться! — штовхав один одного.— Мілина Тера - - молодшою дружкою, Тіханковичева — старшою. Ну, коли б Томешева не віддалася, старшою дружкою була б вона.

— А Томеш — свідком молодого!

— А де ж Томешева? Щось її не видно!

— Допмагає вбирати молоду. До костюлу вона не поїде, бо ось-ось чекає дитини,— торохтіли жінки.

— Ну, молода може відразу готуватись до хрестин, адже тільки їй і бути у Анчі кумою. Вони ж з нею не розлий-вода.

— Авжеж!

— Погляньте, староста теж іде. От диво, що Міли його покликали! Адже це він винен у тому, що Якуба забрали до війська! — здивувалися всі знову.

— Що ж, староста не такий уже й лихий чоловік. Це Люцка його підмовляла, а управитель теж під'юджував, то й не дивно, що все так вийшло. Якуб добре робить, що не мститья.

— А я гадаю, що більшої помсти важко й придумати. Люцка ж лусне від злості!

— Та вона теж уже заручена,— обізвався хтось.

— Як же це може бути, коли я нічого не чула? — запитала інша кумася.

— Позавчора, з Йозефом Нивелтом.

— Та він уже давно коло неї упадає.

— Авжеж, тільки вона його раніше не хотіла, поки думала, що прихилить Якуба.

— Ох і гарний цей молодий, лихо його візьми, любо й подивитися.

— Яку чудесну хустку дала йому молода, мабуть,

з десяток золотих за неї відвалили, — розмірковували жінки.

Отакі й подібні до них розмови точилися у дворі, коли молодий підходив до порога, де його зустрічав з повною склянкою господар.

Коли молодий знайшов молоду в коморі, де вона, згідно звичаю, повинна була сидіти й плакати, вони стали перед рідними; весільний батько замість молодого виголосив довгу промову, в якій дякував за виховання і провів благословення. І молоді, й батьки плакали.

Після благословення дружба взяв наречену й молодшу дружку під руки, наречений — старшу дружку, свідки оточили весільну матір, дружки підійшли до бояр і, пара за парою, крім весільного батька, який ішов сам попереду, вийшли з будинку і попрямували до возів та карет, що чекали їх на вулиці. Махаючи хустками, дружки заспівали, хлопці підхопили, молода тихо плакала, час від часу оглядаючись назад, де у другій кареті їхав молодий із свідками та весільною матір'ю.

Цікаві розійшлися, і шинок на якийсь час спорожнів. Тільки стара мати, сидючи біля вікна, дивилася вслід від'їжджаючим і молилась за доньку, яка стільки років заміняла її в господарстві і терпляче зносила всі її примхи, вважаючи їх неминучим наслідком тривалої хвороби.

Та скоро почали зсовувати й застеляти столи. Зібрався цілий натовп куховарок та їхніх помічниць. Та найголовнішою особою була молода дружина Томеша. Вона з радістю взяла в цей день на себе обов'язки господині, які напередодні, коли плели вінки, виконувала мірошничиха.

Коли весільний поїзд повернувся з костьолу, господар знову зустрів молодих на порозі з повним келехом. Молода переодяглася, і всі посідали за стіл. На покуті сидів молодий поруч молоді. Дружба пригощав дружок, які, в свою чергу, частували його зі своїх тарілок найкращими шматками. Весільний батько підсміювався з нього і говорив, що йому живеться, як у раю. Бабуся теж була весела і часто дотепним словом осаджувала весільного батька, який до всього дослухався, у все совав свого носа і заважав усім своєю великою незграбною постаттю. Вдома старенька не допустила б, щоб хоч одна горошина впала на землю, але тут, коли гості почали кидатись горохом та пшеницею, вона теж узяла жменьку й жбурнула в молодих.

— Щоб так господь осипав вас своєю ласкою,— по-
бажала вона їм.

Але ні горох, ні пшениця не топталися ногами. Ба-
буся бачила, як приручені голуби збирають усе під
столом.

Весільний обід скінчився. Не одна голова, обважніла
від хмелю, хиталась з боку на бік. Перед кожним го-
стем покладали цілу купу гостинців, а хто не схотів би їх
узяти, на того образилася б Анча. Де це видано — вер-
татися з весілля без гостинців? Адже всього було вдо-
сталь, годували й поїли кожного, хто йшов повз шинок.
Всі діти, що прийшли подивитися на таке «диво», по-
несли додому повні пазухи пирогів.

Після частування молодій почали дарувати «на ко-
лиску». Вона аж злякалась, коли їй на коліна посипа-
лися срібні талери. Боярам, що принесли миски та білі
рушники й подали їх дружкам умити руки, кожна з
дівчат кинула у воду монету. Жодна не хотіла осороми-
тися, тому у воді заблищало саме срібло. Все це хлопці
й дівчата на другий день витратили на танці та вино.

Після цього молода і дружки знову пішли переодяг-
нутись, бо починалися танці. Бабуся скористалася цим
і відвела додому дітей, які бенкетували в Крістлиній
кімнатці; сама вона повинна була повернутись на весілля,
бо пізно вночі надівали на молоду чепець і їй треба
було при цьому бути. Бабуся взяла з дому чепець, який
купила недавно разом з Терезкою, бо це входило в її
обов'язок весільної матері.

Коли всі вже досхочу натанцювалися і молода ледве
могла перевести подих, бо кожний мусив зробити з нею
хоч одне коло, бабуся подала жінкам знак: мовляв,
уже по опівночі, і тепер молода належить нам. Почали
сперечатися й не давати молоду. Молодий і дружба не
хотіли, щоб з молодой знімали гарний вінок, але нічого
не допомогло: жінки перетягли її на свій бік і повели
до світлиці. Дівчата заспівали за дверима сумну піс-
ню, щоб молода не давала зняти з себе зелений вінок,
бо коли дозволить це зробити, то вже більше його не
надіне.

Але все було даремно. Молода вже сиділа на стіль-
ці, Томешева розплітала їй косу. Корона з квітів та
зелений вінок лежали на столі. Бабуся готувала чепець
з оборками. Молода плакала, але ніщо не допомогло.

Жінки співали пісень, весело галасували, і тільки бабуся залишалась поважною. Інколи по її лагідному обличчю ковзала щаслива посмішка, на очах виступали сльози — вона згадувала про свою Йоганку, яка, можливо, теж справляє зараз весілля.

Молода вже була в чепці, і він їй дуже личив. Мірошничиха запевняла, що вона схожа в ньому на рум'яне яблучко.

— А тепер ходімо до молодого. Хто хоче його подражнити? — спитала бабуся.

— Хто найстарший, — вирішила паніматка.

— Пождіть, я йому зараз когось приведу! — озвалася Томешева і, вибігши з кімнати, незабаром повернулася зі старою прялею, яка мила на кухні посуд.

Їй накинули на голову біле покривало, і весільна мати, взявши стару під руку, повела до молодого, щоб той «купив її».

Молодий довго ходив навколо неї й роздивлявся, аж поки йому нарешті не пощастило зірвати покривало. Він побачив старе, зморщене обличчя, вимазане сажею. Вибухнув регіт, а молодий і знати не схотів такої молоді. Весільна мати вийшла з нею за двері й незабаром привела йому іншу. Ця здалася молодому та весільному батьку кращою, і вони вже хотіли її купувати, але раптом весільний батько рішуче заявив:

— Ого, хто ж це купує kota в мішку? — і зірвав покривало.

Всі побачили крупне обличчя мірошничихи, її чорні очка лукаво посміхалися весільному батькові.

— Купіть її, купіть, дешево віддам, — посміхнувся панотець і закрутив між пальцями табакерку, але так повільно, ніби вона була дуже важка або у нього не згинались пальці.

— Мовчіть уже, панютченьку, — засміялася огрядна паніматка, — сьгодні продали б, а завтра захотіли б викупити. Хто ганить, той і любить.

Пішли по третю. З'явилась струнка, висока постать молоді. Весільний батько давав за неї шеляг, але молодий відразу ж сипнув жменю срібла і взяв її за руку.

Жінки вбігли до світлиці і, взявши в коло молодого, весело заспівали: -

Ой усе вже зроблено,
Все уже готово,
Молодій чепець наділи
Й пироги поїли...

Тепер молода належала вже до жінок. Гроші, які дав за неї молодий, жінки прогуляли на другий день до полудня, коли зійшлися «слати постіль»; тут знову було багато співів і жартів. Весільний батько сказав, що порядне весілля гуляють вісім днів, і воно й справді так було на кожному гучному весіллі. Плетіння вінків напередодні весілля, весілля, слання постелі, весільний обід у молодої, весільний обід у молодого, пропивання віночка — так потроху минав цілий тиждень, перш ніж молоде подружжя могло вільно зітхнути й сказати:

— Нарешті ми самі.

Через кілька днів після весілля Крістли пані Прошкова одержала листа з Італії від княгининої камеристки; та писала, що графиня Гортензія виходить заміж за молодого художника, свого колишнього учителя, що вона дуже щаслива й знову цвіте, мов троянда; пані княгиня нею не натішиться. Бабуся, почувши цю радісну новину, кивнула головою і сказала:

— Слава богу, що все добре скінчилось!..

* * *

Мета цього твору не в тому, щоб розповісти про життя молоді, яка оточувала бабусю, і я не хочу стомлювати читача, водячи його від будиночка лісника до млина і назад маленькою долинкою, де життя по-старому пливло тихо і спокійно. Діти піросли і стали дорослими. Ті, що залишились удома, повиходили заміж і поженились, зайнявши в сім'ї місце старших; так буває з листям на дубі: старе опадає і з'являється молоде. Інші покинули маленьку долинку, щоб пошукати щастя в інших краях; насіння, занесене вітром та водою на далекі луки й береги, і там пускає своє коріння.

Бабуся так і не покинула маленької долинки, де знайшла другий рідний дім. Зі спокійним серцем дивилась вона, як усе навколо неї росте й цвіте, раділа із щастя ближнього, втішала засмучених, помагала, кому можна було допомогти. А коли онуки одне за одним відлітали від неї, мов ластівки з-під стріхи, старенька

дивилася їм услід повними сліз очима і втішала себе: «Може, дасть бог, ще побачимось». І вони бачилися. Щороку приїжджали онуки додому. Стара бабуся, слухаючи розповіді юнаків про те, що вони бачили в світі, сяяла від щастя. Співчуваючи їхнім мріям, породженим полум'яною душею, вона прощала помилки молодості, яких перед нею не скривали. Молодь хоч і не все робила так, як радила бабуся, але завжди охоче слухала мудрі поради старенької й поважала її. Дорослі дівчата звіряли бабусі свої таємниці, свої заповітні мрії та бажання, знаючи, що вона їх зрозуміє, що в неї вони знайдуть щире слово та ласку. Манчинка, мірошникова дочка, також змушена була шукати в бабусі захисту, коли панотець заборонив їй любити бідного, але вродливого молодого помічника. Бабусі вдалося поставити панотцеві голову «на своє місце», як він сам про це висловлювався. З роками, бачачи, що дочка живе щасливо й господарство процвітає в руках працюючого зятя, який поважав і любив тестя, панотець не раз казав:

— Бабуся мала рацію: за бідною людиною ходить бог з повнісінькою торбиною.

Дітей молодих матерів бабуся любила, як своїх внучат. Та й вони називали її не інакше, як бабусею.

Княгиня, яка через два роки після Крістлиного весілля повернулася до маєтку, негайно звеліла покликати до себе бабуся і зі сльозами показала їй гарненького хлопчика — пам'ять, що залишилася від Гортензії, яка через рік після заміжжя померла, залишивши дитину пригніченому горем чоловікові й княгині.

Бабуся взяла хлопчика на руки, і з її очей на шовкову ковдрочку закапали сльози. Старенька згадала його молоду, добру й вродливу матір. Віддаючи його княгині, вона сказала своїм лагідним голосом:

— Не треба плакати, царство їй небесне. Вона була створена не для цього світу, тому бог і взяв її до себе. А кого він бере в найщасливіші хвилини, того найдужче любить! Милостива пані не залишилась самотньою.

Люди не помічали, як бабуся старіла та слабла. Але сама вона це відчувала. Показуючи на стару яблуню, що з кожним роком все більше сохла й скупіше вдягалася у зелень, вона часто казала Адельці, котра стала гарною дівчиною:

— Ми з нею ровесниці. Мабуть, разом і померемо.

І ось настала весна, всі дерева зазеленіли, тільки одна стара яблуня сумно стояла з голим віттям. Довелося її викопати й спалити. Тієї весни бабуся почала дуже кашляти, не могла вже дійти в містечко до божого костюлу. Руки її все більше й більше сохли, голова біліла як сніг, голос слабшав.

Настав день, коли пані Терезка розіслала у всі боки листи, скликаючи дітей. Бабуся не могла вже й веретенця в руках вдержати і злягла. З лісничового будиночка, з млина, з шинку і з Жернова по кілька разів на день приходили питати про здоров'я бабусі. Йї не легшало. Аделька молилася коло неї; кожного ранку й кожного вечора вона повинна була розказувати, що діється у садку і на городі, що робить птиця, Красуля, рахувала, через скільки днів має прийти пан Бейер.

— Мабуть, з ним прийде і Ян,— казала бабуся.

Вона вже почала втрачати пам'ять, часто замість Адельки кликала Барунку, а коли Аделька нагадувала їй, що Барунки немає вдома, старенька зітхала й говорила:

— А й справді... Мабуть, я її вже не побачу. Чи хоч щаслива вона?

Та бабуся дочекалася всіх. Приїхав пан Прошек, а з ним студент Вілім і бабусина дочка Йоганка; прийшов її син Кашпар, а з Крконошських гір старий Бейер привів стрункого юнака Яна. І Орлик прийшов з лісничої школи, куди його віддала пані княгиня, дізнавшись, що хлопець має нахил до лісництва. Бабуся і його вважала своїм внуком, бачачи, що кохання його до Адельки дедалі зростає, та його благородну вдачу.

Всі зібралися біля бабусинога ліжка. Найпершою прийшла Барунка. Вона прилетіла разом з соловейком. Він знову оселився в своєму гніздечку під бабусиним вікном, а Барунка — в бабусиній кімнаті, де колись стояло її ліжечко, де вони разом слухали чарівні співи свого сусіди-співця і де бабуся, встаючи й лягаючи, хрестила її. Вони знову були разом і слухали ті самі пісні, їм світили ті самі зірки, на які вони колись разом дивилися, ті самі руки спочивали на Барунчиній голові. Голова теж була та сама, але в ній народжувались інші думки й інші почуття викликали сльози, які бабуся бачила на обличчі своєї коханої внучки. Це були вже

не ті сльози, які вона з посмішкою витирала з рожевих щічок тоді, коли Барунка була ще дівчинкою і спала в маленькому ліжечку. Ті лише зрошували, але не затьмарювали очей.

.. Бабуся відчувала, що жити їй лишилось недовго, тому, як хороша, розумна господиня, вона дала всьому лад. Перш за все вона примирилася з богом і людьми, потім розділила своє маленьке майно. Кожний одержав щось на згадку. Для кожного, хто провідував її, вона знаходила привітне слово і кожного проводжала очима. Коли виходила княгиня, що навістила її з сином Гортензії, вона довго дивилася їм услід; старенька знала, що на цьому світі більше з ними не побачиться. І безсловесних тварин, кішок та собак, покликала вона до себе, погладила їх, а Султанові дозволила лизнути руку.

— Піклуйтесь про них,— сказала вона Адельці та служницям.— Кожна тварина цінить, коли її люблять.

А покликавши якомсь до себе Воршу, бабуся наказала:

— Коли я помру, Воршілко,— а це вже буде скоро, бо й сьогодні снилось мені, що по мене прийшов Іржі,— так ось, коли я помру, то не забудь сказати про мою смерть бджілкам, щоб вони не пропали. Інші про це, очевидно, забудуть.

Бабуся знала, що Ворша це зробить, бо вона сама вірить у те, в що не вірили інші, і тому навіть хоч би й хотіли виконати прохання старенької, могли забути зробити це вчасно.

Другого дня після приїзду дітей, увечері, бабуся тихо вмирала. Барунка читала їй відхідну; бабуся молилася разом з нею, та раптом губи її перестали рушитися, погляд застиг на розп'ятті, що висіло над ліжком, дихання припинилося. Вогник її життя згас, як помалу згасає лампадка, коли в ній вигорає масло.

Барунка закрила бабусі очі, молода дружина Міли відчинила вікно, «щоб душі було легше вилетіти». Ворша, не затримуючись серед тих, хто плавав, побігла до вулика, який панотець поставив кілька років тому для бабусі, і, постукавши по ньому, тричі вигукнула:

— Бджілочки, бджілочки, бабуся наша померла! — і тільки після цього сіла на лаву під бузком і заридала.

Лісник пішов до Жернова; треба було дзвонити по бабусі, а він хотів зробити це сам. Крім того, йому

було тяжко вдома. Він мусив кудись піти, щоб виплакатись.

«Якщо я сумував за Вікторкою, то як же зможу забути бабусю?» — говорив він собі дорогою.

А коли задзвонив похоронний дзвін, сповіщаючи всім людям, що не стало бабусі, заплакала вся долина.

На третій день вранці, коли похоронна процесія, в якій ішло безліч народу, — кожний, хто знав бабусю, хотів провести її до могили, — порівнялася з замком, біла рука розгорнула важкі завіски і коло вікна з'явилася пані княгиня. Сумним поглядом стежила вона за процесією, а потім, опустивши завіски, глибоко зітхнула й прошепотіла:

— Щаслива жінка!..

БОЖЕНА НЕМЦОВА

Видатна чеська письменниця Божена Немцова своєю творчістю вписала славу сторінку в історію чеської літератури. Сторіччя, що минуло з дня її смерті,— великий проміжок часу, проте її чудові оповідання, казки, повісті й особливо її найкращий твір «Бабуся» набувають дедалі більшої популярності не лише на батьківщині письменниці, але й далеко поза її межами.

Численні дослідження протягом останніх років творчості Немцової, публікації різних архівних матеріалів та листів відкривають все нові риси її творчої індивідуальності як письменниці, громадського діяча, палкої поборниці єдності слов'янських народів.

Батьківщина Божени Немцової — Чехія — в I половині минулого століття входила до складу Австрійської імперії як провінція і була позбавлена політичної самостійності.

Державною мовою в країні була німецька. Рідна ж мова, як і будь-які прояви національної культури, переслідувалася. Проте ніщо не могло зламати прагнень чеського народу і його прогресивної інтелігенції до національної незалежності, любові до рідної мови й рідної культури.

1848 р. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «...австрійська династія була непереможною до того часу, поки варварство її підданих лишалось недоторканим. Тому їй загрожувала лише одна небезпека — проникнення буржуазної цивілізації».

Але саме ця небезпека була неминучою... рано чи пізно вона все ж повинна була подолати феодальне варварство, і тим самим були б порвані єдині зв'язки, які з'єднують воедино найрізноманітніші провінції»¹.

Свою літературну діяльність Божена Немцова почала напередодні революції 1848 року, і це значною мірою визначило харак-

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, К., Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 454.

тер її творчості, стиль та метод. Для Чехії ця доба характерна піднесенням національно-визвольного руху, діяльністю будителів — відомих вчених та письменників — Яна Коллара, Павла Йозефа Шафарика, Вацлава Ганки, Франтішка Челаковського, які сприяли розквіту національної культури, виступали за єдність слов'янських народів.

Божена Немцова продовжує кращі традиції будителів. Проте її творчість являє собою новий етап в розвитку чеської літератури, — вона стає зачинателькою чеського реалізму. Її твори характеризуються не лише інтересом до свого народу, до національної культури, а й глибоким розумінням соціальних конфліктів у тогочасній Чехії, правдивим зображенням життя широких мас трудящих, розумінням тих складних процесів, які відбувалися в буржуазній Чехії.

Для творчості Божени Немцовой характерне викривальне спрямування, як і для всіх письменників критичного реалізму. Проте письменниця іде далі своїх попередників. Вона шукає позитивні образи серед простого народу, і в цьому її велика заслуга. Інтерес до народу, до його життя в цей час помічався у багатьох західноєвропейських письменників. Немцова дуже високо цінила творчість французької письменниці Жорж Санд, яка в багатьох своїх оповіданнях з великою повагою і співчуттям писала про людей з народу. Але сама вона стала писати про народ як його дочка, відображуючи в своїх творах його інтереси і прагнення. Галерея образів людей з народу в творах Божени Немцовой за тих часів була чи не єдиною не лише в чехословацькій, але і у всій світовій літературі.

Божена Немцова (Панклова) народилася 4 лютого 1820 року у Відні. Батько її був конюшим, а мати — кастеляншею в багатому маєтку. Дитинство своєї майбутньої письменниці провела в маленькому чеському селі Ратіборжіце у своєї бабусі, вдови сільського ткача. Бабуся відіграла велику роль у формуванні світогляду своєї онуки. Вона виховала її в чеському національному дусі, прищепила їй любов до рідної мови, розкрила перед нею чарівний світ народних казок та легенд.

Пізніше у «Картинах домажліцьких околиць» письменниця, згадуючи про своє дитинство, писала: «Спогади про ті щасливі хвилини мого дитинства, про ті, подібні до повних зерен, золоті слова — дорогоцінне каміння в обрамленні всього мого життя».

Освіту Немцова здобула лише початкову, і те, що вона стала однією з найосвіченіших жінок Чехії, письменниця завдячує своєму винятковому обдарованню, великій жадобі знань, наполегливій праці.

У сімнадцять років письменниця одружилася з Йозефом Нем-

цем, дрібним урядовцем, людиною передових поглядів, який згодом став видатним чеським громадським діячем і журналістом.

1842 р. Божена Немцова разом з чоловіком переїхала до Праги і опинилася в центрі національно-визвольного руху, спрямованого проти австрійського панування. Вона знайомиться з прогресивними письменниками, що групувалися навколо журналів «Квети» і «Ческа вчела», зустрічається з Палацьким, Тилом, Колларом, Челаковським, стає соратницею Гавлічка-Боровського і Вацлава Небеського.

На початку 40-х років Немцова публікує у «Кветах» свої перші поезії, які мало чим відрізняються від тогочасної романтичної поезії з патріотичним забарвленням.

В 1845 році, в зв'язку з новим призначенням її чоловіка, Немцова переїжджає до містечка Домажліце.

Роки життя письменниці в Домажліце відіграли вирішальну роль у її творчому розвитку. Вона вивчає життя людей праці, народну мову, фольклор і в циклі нарисів «Картини домажліцьких околиць» (1847) з надзвичайною спостережливістю, з якимсь особливо загостреним сприйняттям соціальної нерівності зображує тяжке становище трудящого люду. Разом з тим вона показує волелюбність чеського народу, який крізь віки поневолення проніс свою національну гідність, любов до рідної культури.

В цих нарисах наявні елементи етнографізму: письменниця описує народний побут, повір'я, легенди. Немцова поставила собі цим за мету розповісти про те, що існує чеський народ і його своєрідна культура.

Поразка буржуазної революції 1848 року, жорстокі переслідування, яких зазнали соратники Немцової, доля її чоловіка, позбавленого за свою політичну активність під час революції роботи, бідування — ніщо не могло зломити духу письменниці. Вона продовжувала громадську діяльність, активно працювала на ниві поширення народної освіти.

Восени 1848 року, незважаючи на жорстоку розправу реакції з учасниками революції, Немцова брала участь у вшануванні пам'яті загиблих на барикадах під час революційних боїв, продовжувала підтримувати зв'язки з видатними діячами революції, зокрема з Гавлічком-Боровським.

П'ятдесяті роки були періодом розквіту літературного таланту Божени Немцової. У цей час виходять в світ її повісті та оповідання «Барушка» (1853), «Сестри» (1854), «Бабуся» (1855), «Карла» (1855), «Дика Бара», (1856), «Гірське село» (1856), «Бідні люди» (1857), «У замку і біля замка», «Хороша людина» (1858) та ін.

Наприкінці 1861 року письменниця тяжко захворіла і 21 січня 1862 року в розквіті творчих сил передчасно померла.

Виникнення чеського реалізму звичайно відносять до 40-х років XIX ст. і пов'язують з революцією 1848 року. Передова тогочасна чеська література формувалася в умовах боротьби проти іноземного панування та феодальних пережитків. Але й після поразки революції, у 50-і роки, коли в боротьбі проти революційного руху трудящих мас міста й села чеська буржуазія об'єднується з габсбурзькою монархією, демократична чеська література набуває дедалі більшого значення.

Якщо сатира К. Гавлічка-Боровського була спрямована головним чином проти феодальної і клерикальної реакції, проти австрійської монархії, то творчість Й. К. Тила та Божени Немцовой, що відображувала тяжке становище незаможного селянства, ремісників, безправ'я та злидні напівпролетарських мас, була спрямована й проти нової сили — буржуазії. Становлення реалізму в ці роки проходить під знаком боротьби проти реакційних романтиків. Важливим етапом у розвитку чеського реалізму було об'єднання передових письменників навколо альманаху «Лада Ніола» (1854), а пізніше — альманаху «Май» (1858), очолюваного Яном Нерудою та Вітєзславом Галеком.

Маївці, до яких примикали й письменники старшого покоління Б. Немцова та В. Фріч, спиралися на демократичні традиції чеської літератури й насамперед на досягнення таких письменників-реалістів, як Божена Немцова, творчість котрої в 50-і роки набуває нечуваного для того часу соціального звучання. Вона надзвичайно гостро сприймає соціальну нерівність і несправедливість, мріє побачити свій народ щасливим, а свою країну — вільною. Проте, не знаходячи справжнього виходу, Немцова шукає рятунок у примиренні класових суперечностей, в освіті для народу, у моральному перевихованні правлячих класів. Творчість письменниці, що була об'єктивним виявом прагнень і сподівань народу, одночасно мала в собі й слабкі риси, відбиваючи слабкість тогочасного чеського революційного руху.

Найбільшою мірою сильні й слабкі риси творчості Божени Немцовой знайшли своє відображення в одному з найзначніших її творів «У замку і біля замка», що являє собою гостру сатиру на розбагатілих буржуа, котрі разом з маетком купили собі німецький титул, забувши про своє чеське ім'я і чеське походження.

Всю дію в замку письменниця концентрує навколо образу пані фон Шпрінгельфельд, яка в своєму прагненні бути схожою на знатну даму доходить до того, що залишає улюбленому псу та його доглядальниці частину свого майна.

Сатирично зображуючи власників замка і міський патриціат, який наживається навіть на голоді, письменниця зовсім в іншому

плані змальовує життя простого люду. Повість побудована на контрастах: картини страшених злиднів, тяжкого становища наймитів протиставлені описам життя бундючних і бездушних мешканців палацу. Божена Немцова надзвичайно гостро відчуває основні суперечності суспільства, що базується на власницьких відносинах: злидні й каторжна праця з одного боку, паразитична розкіш — з другого.

В повісті «У замку і біля замка» показані процеси класової диференціації та зубожіння народу, які супроводять розвиток капіталізму. Письменниця підносить тут до широкого узагальнення, втілює в художніх образах найтиповіші явища своєї епохи.

У повісті Немцової «Бідні люди» змальовано злиденне чеське село, яке все більше розорюється. Герої твору — селяни, ткачі, які дні і ночі працюють в холодній халупі, щоб якось звести кінці з кінцями. Цих трударів письменниця протиставляє хижакам-буржуа, які живуть за рахунок експлуатації. На сторінках «Барушки» змальоване тяжке становище сільських дівчат, змушених шукати заробітку в місті, а в повісті «Хороша людина» багато уваги приділено показові гіркої долі дітей, відданих на навчання до міських ремісників. Ці твори — нещадна сатира на міщан, розбагатілих буржуа, бездушне чиновництво. Головна героїня «Барушки» — благородна селянська дівчина Барушка, яку всіляко зневажають і топчуть її людську та національну гідність у міській родині, де вона служить. Цим образом Немцова протестує проти безправ'я трудящої жінки, проти її приниженого становища в умовах габсбурзької монархії.

Природним кінцем «Барушки» було б самогубство головної героїні, яка не бачить ніякого виходу зі свого становища, проте письменниця чудодійним втручанням благородної пані врятує дівчину, і та щасливо виходить заміж за закоханого в неї художника. Кінець цього твору подібний до щасливих кінцівок у багатьох творах Божени Немцової: добродійність панів розв'язує найскладніші соціальні конфлікти.

Дещо інакше завершується повість «Хороша людина», героїня якої, теж селянська дівчина, врятується від переслідування багатія мельника лише завдяки втручанням візника, що постійно піклується про знедолених селянських дітей і дівчат, які потрапили до міста. Якщо відкинути штучну кінцівку повісті «Барушка», то обом цим творам притаманне почуття гуманізму, віра в просту людину, в її високі моральні якості.

Своєрідним протестом проти австрійської вояччини була визначна реалістична повість Немцової «Карла». Намагаючись урятувати від рекрутчини свого сина, мати видає хлопця за дівчину й виховує його змалку теж як дівчину. Письменниці вдалося створити не лише

своєрідний, цікавий образ самого хлопця, але й життєво правдиві образи чеських селян, наймички Маркоти — матері Карла, сільсько-го майстра Барти та інших.

Багато уваги в своїй творчості Немцова приділяє братньому словацькому народові. Вона збирає словацький фольклор, друкує нариси з словацького життя, видає збірник словацьких казок. Письменниця неухильно проводить ідею єдності словацького і чеського народів, розуміючи, що цілі і завдання у них єдині. Зображенню життя словаків частково присвячена повість «Гірське село». На її сторінках змальовано життя і побут мандрівних словацьких ремісників. Письменниця створює чудові образи обдарованих людей з народу, музикантів, художників, різьбярів по дереву, що вславили свою країну далеко за її межами. Проте, незважаючи на всі незаперечні високі якості цієї повісті, у ній великою мірою відбилася певна обмеженість творчості Божени Немцовой, прагнення до примирення всіляких суперечностей. Центральний персонаж повісті — граф Гануш Бржеденський, просвітитель, патріот і філантроп, який є справжнім батьком для своїх підлеглих. І якщо в повісті «У замку і біля замка» раптове переродження пані фон Шпрінгельфельд, що перенесла своє піклування з пса на людей, є лише фальшивою кінцівкою, що не міняє, власне, нічого в суті самого твору, то в «Гірському селі» діяльність «добродійного» графа займає значно більше місце.

Одним з найбільш відомих творів Божени Немцовой є повість «Бабуся», значення якої для розвитку реалістичної літератури Чехії важко й осягнути.

«Бабуся» побачила світ у перехідну епоху, коли в літературі поряд з епігонським романтичним стилем панував бідермайер з його буржуазними чеснотами, міщанською мораллю, з його штучною і далекою від справжньої поетичної краси мовою.

За самим своїм жанром «Бабуся» була новаторським твором: проста епічна розповідь, що розгортається так природно, як розгортається саме життя бабусі, була чимсь нечуваним на фоні бідермайєрівської літератури.

Система художніх образів повісті далека від штучності, фальшивого пафосу, піднесених епітетів і зворотів, що панували тоді в романтичній літературі. Твір сприймається як невимушена, проста і водночас поетична розповідь.

Твір цей глибоко ліричний. Атмосфера, яка в ньому змальовується, винятково світла, радісна й чиста, як гірське повітря, як сама чеська природа. Все в творі так пов'язано з самим образом чеської землі, з її природою, повір'ями, казками, звичаями, у всіх вчинках

і словах бабусі стільки людяності, що княдя виростає у натхненний поетичний гімн самій Чехії та її народові.

З головною героїнею твору ми знайомимося в той час, коли вона залишає гірське сільце й вирушає до своєї заміжньої дочки в Стару Білильню.

Своєю художньою майстерністю Божена Немцова нічим не нагадує французьких реалістів, наприклад, Бальзака, з їхніми детальними образами героїв, описом їх зовнішності, костюмів і обстановки.

Скупими, але дуже виразними рисами змальовує вона портрети своїх героїв, найчастіше через сприймання інших персонажів. Так, образ Терезки, дочки бабусі, подано через враження, яке вона справила на стареньку після тривалої розлуки. «Дочку свою бабуся насилу впізнала: вона пам'ятала її веселою сільською дівчиною, а тут раптом зустрілась з неговіркою поважною пані у панському вбранні, з панськими манерами!» І далі письменниця додає вже від себе: «Хоч у пані Терезки і з'явилися деякі панські замашки, проте ніхто за них на неї не ображався, бо вона була доброю і розсудливою жінкою».

Дальші висловлювання і вчинки бабусиної дочки лише підтверджують цю характеристику.

Так само скупо малює автор й інших персонажів. Проте ця скупість і лаконізм не заважають читачеві чітко бачити перед собою всіх мешканців долини. Так, про Яна, зятя бабусі, сказано лише, що він привабив її своїм добрим і привітним обличчям. Трохи більше сказано про мірошника — панотця, добру й веселу людину: «Він любив подражнити і пожартувати, але сам мало коли сміявся, а тільки ледь осміхався. Зате очі його весело дивились на світ з-під густих навислих брів».

Один раз на рік, шовесни, спускався з гір лісник пан Бейер, худорлява, висока людина. Його характеристиці письменниця приділяє дещо більше уваги: вона порівнює його вигляд, пошарпаний одяг, важкі чоботи зі статечним, багато вбраним його колегою — ризенбурзьким лісником.

Щоб якнайповніше розкрити образи своїх героїв, письменниця найчастіше малює їх через сприймання дітей. Так подано портрет пана Бейера — найулюбленішого гостя дітей Прошків. На протязі всієї повісті ми бачимо його більше серед дітей, яким він розповідає про гірську природу, про свої пригоди, переплітаючи реальні події з казковими.

Таким самим прийомом Немцова користується і при зображенні бабусі. Проте тут вона дещо відходить від своєї звичної небагатослівної манери зображення, використовуючи найрізноманітніші засоби, щоб якомога глибше розкрити цей образ.

Прототипом образу бабусі для письменниці послужила її рідна бабуся.

«Давним-давно це було,— пише Божена Немцова,— як я востаннє дивилась на те миле спокійне обличчя, цілувала бліді, зморшкуваті шокни, заглядала в сині очі, у котрих світилося стільки доброти й любові; давно це було, як мене востаннє благословляли її старечі руки! Нема вже доброї старенької! Давно спочиває вона у сирій землі! Та для мене вона не вмерла. Образ її залишився у моїй душі в усій своїй яскравості...»

З перших же сторінок, на яких змальовується поява бабусі в Старій Білильні, ми бачимо привітне обличчя старенької, одягненої в чеський національний одяг, оточеної трьома онуками.

Разом з малюками ми розглядаємо її бездонну кишеню, де були зжовані подарунки, радіємо кошенятам, які бабуся витрусила з мішка, курчатам, які вона випустила з кошика. Разом з ними ми пізніше заходимо до бабусиної світлиці, зазираємо до її скрині. Все це створює навколо бабусі атмосферу надзвичайної приязні та любові.

Проте героїня твору не просто добра й любляча бабуся; з часом вона стає душею не лише доччиної сім'ї, але й усієї долини, дає лад господарству, виховує онуків, допомагає всім своїми мудрими порадами і добрими вчинками: катеринщик Кудрна дістає з її допомогою роботу, парубок Міла, якому загрожувала чотирнадцятирічна служба у війську, врятовується від неї й одружується зі своєю коханою — самовідданою і вірною дівчиною Крістлюю.

Бабусю всі люблять за її надзвичайну доброту і розум.

Стареньку ніколи не зраджують мужність і самовладання. Поступово з її спогадів, які органічно вплітаються у тканину твору, ми дізнаємося про її гірке минуле, і перед нами в усій своїй величі постає образ чеської жінки-патріотки.

Рано лишається вона вдовою після смерті чоловіка, солдата австрійської армії, з трьома малими дітьми на чужині, проте знаходить у собі мужність відмовитись від допомоги командування, яке хотіло якось забезпечити вдову солдата, бо не бажає, щоб з її дітей виховали покірних слуг загарбників. «Хто б їх там навчив любити свій край і своє рідне слово? Ніхто. Навчилися б чужої мови, чужих звичаїв і, зрештою, зовсім забули б про свою кров... Ні, ні, хто народився чехом, хай і говорить по-чеськи...»

Бабуся не просто позитивна героїня твору, а в повному розумінні цього слова центральний персонаж, з яким композиційно пов'язані всі інші герої та події.

Трохи випадає з композиційного плану повісті і дещо дисонує з її загальним тоном романтична історія божевільної Вікторки. Ця історія є, по суті, викінченою новелою, вставним епізодом. Проте

вона цікава тим загальним співчуттям і теплотою, що їх виявляють бабуся і мешканці долини до нещасної дівчини. Зовсім інакше змальовує Немцова управителя замка, лакеїв, всю цю юрбу дармоїдів, що жиріють на чужій праці.

Це позначається передусім на ставленні до них бабусі, якій ненависне все, пов'язане з панським замком.

Виняток, волею письменниці, бабуся робить лише для володарки замка, яка виступає в ролі благородної людини. Княгиня, що правда, під впливом бабусі, уладнує всі конфлікти, і справедливість перемагає. Це звичайна данина Божени Немцової своїм гуманістичним ілюзіям.

Велике місце у творі займають чеські народні легенди, повір'я, звичаї. У світлих, радісних тонах описуються свята: масляна, весняні свята, свято «довгої ночі», врожаю, заручини, весілля тощо.

З особливою любов'ю змальовує письменниця старовинні звичаї, яких ретельно дотримує бабуся. У зв'язку з цим Божени Немцовій неодноразово закидали в ідеалізації патріархального сільського побуту, патріархальних звичаїв і релігійності бабусі. Проте письменниця не стільки ідеалізує свою героїню, скільки правдиво, реалістично малює образ старої чеської жінки, такої ж релігійної, як і її батьки та діди.

Все це робить твір Божени Немцової глибоко народним. Цьому значною мірою сприяє його мова, насичена приказками і прислів'ями, мова, підслухана у народу.

Майже всім позитивним героям книги притаманна любов до природи. Бабуся, яка постійно робить прогулянки зі своїми онуками до лісу, дуже любить і тонко відчуває її. Стара ялина для лісника Бейера — це жива істота, до якої він як до друга приходиться у найскрутніші хвилини свого життя. Лісник жаліє кожне дерево в лісі, кожну живу істоту.

Проте природа не існує в творі сама по собі, і розмова про неї потрібна письменниці, щоб висловити свої задушевні думки. У кожному звірі, як і в людині, є і хороше, і погане; про людину треба судити не по її зовнішності, треба проникнути в її душу, бо зовнішність дуже часто буває облудною, зазначає лісник Бейер, розповідаючи історію про двох злочинців. Слова ці не випадкові, вони виявляють не лише прагнення Немцової проникнути в справжню сутність людської природи, показати цю природу в усій її складності та суперечливості, але й її гуманістичне кредо: в кожній принижений і знедолений людині треба вміти побачити та показати справжні людські якості.

Гуманізм, любов до простої людини, віра в її моральні якості, в її благородство і є основною позитивною рисою цього прекрасного

твору. Постать бабусі ніби уособлює в собі образ чеського народу, який крізь віки поневолення проніс свою національну гідність, любов до рідної землі, до рідної мови, до національних традицій.

Повість «Бабуся» своїм об'єктивним звучанням стверджує чеську національну культуру, чеський вільнолюбний дух. Але Немцова далека від національної обмеженості. Не випадково бабуся живе дружно зі своїм зятем-німцем і благословляє свою другу дочку на одруження з хорватом.

В одному з листів до сина Карла Божена Немцова писала: «Не повинно бути ні німців, ні чехів — скрізь добре, де дійсно добре... людина скрізь повинна бути людиною. І я шаную людину — брата... будь-якої нації».

Повість «Бабуся» — один з найкращих творів чеської літератури. Безсмертним його зробила висока ідейність, виражена в ньому, любов до народу й художня майстерність.

Образ бабусі став на батьківщині письменниці настільки популярним, що в Ратіборжіце поставлено пам'ятник бабусі та її онукам, який стоїть там і досі.

І. Журавська

Божена Немцова

БАБУШКА

(На українском языкє)

*

Редактор *Д. С. Андрухів*

Художник *В. Г. Яланський*

Технічний редактор *О. Г. Олешкевич*

Художній Редактор *В. В. Машков*

Коректор *О. К. Бобренко*

Здано на виробництво 20/XII 1961 р

Підписано до друку 8/III 1962 р Формат паперу 84×108¹/₃₂.

Фізичн. друк арк 7,5. Умовн. друк арк. 12,6.

Обліково-видавн арк 13,4.

Ціна 49 коп. Замовлення № 1159 Тираж 21 000.

Держлітвидав України, Київ, Володимирська, 42

Надруковано з матриць книжкової ф-ки ім Фрунзе, м. Харків,
в 4-й поліграффабриці Головополіграфвидаву Міністерства
культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

1911

REPORT OF THE
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE